П-169

Читальный зал

АЗӘРБАЙҸАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН

ХӘБӘРЛӘРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 9
СЕНТЯБРЬ
1949

АЗӘРБАЙҸАН ССР ЭА НӘШРИЙЯТЫ
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
БАКЫ—БАКУ

П-169

Библиотека Киргизского Филиала
Академии Наук
Читальный зал

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН

ХӘБӘРЛӘРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 9
Сентябрь
1949

ГОД ИЗДАНИЯ ПЯТНАДЦАТЫЙ

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭА НӘШРИЙЯТЫ
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
БАКЫ—БАКУ

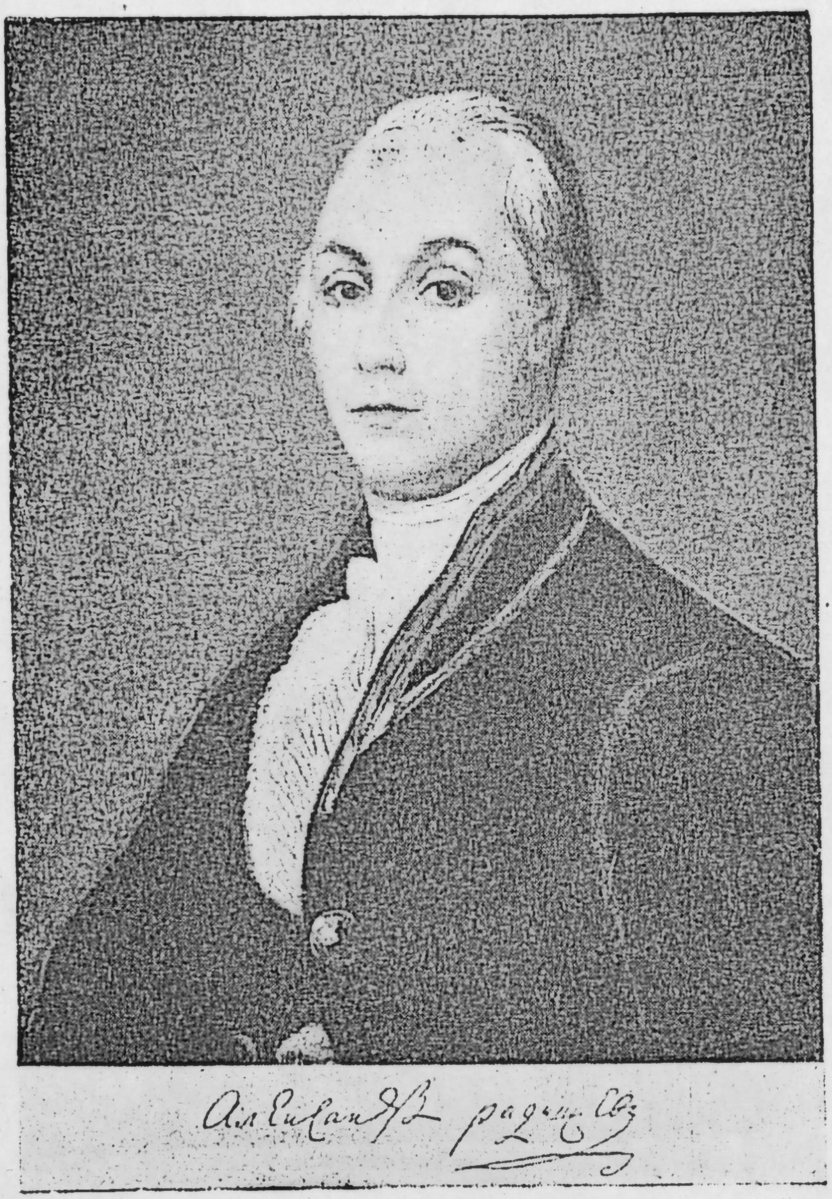

АЗƏРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛƏР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХƏБƏРЛƏРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 9, 1949

ҺЕЙДƏР ҺУСЕЙНОВ

БӨЙҮК ИНГИЛАБЧЫ, КӨРКƏМЛИ МҮТƏФƏККИР-ЯЗЫЧЫ*

Августун 31-дə бөйүк рус ингилабчы язычысы вə мүтəфəккири Александр Николаевич Радишшевин анадан олмасынын 200 иллийи тамам олур. Бу тарих бүтүн инсанлыгын азадлыгы угрунда мүбаризə тарихи илə əлагəдар олан əламəтдар бир тарихдир.

Бөйүк гардашымыз, гəһрəман вə гүдрəтли рус халгынын етишдирдийи тарихи сималар, диггəтəшаян ингилабчылар ичəрисиндə А. Н. Радишшев XVIII əсрдə тəһкимчилик вə мүтлəгиййəт əлейһинə амансыз кəскин мүбаризəсилə хүсуси вə мүстəсна бир ер тутур.

Əзəмəтли рус мəдəниййəтинин ифтихары олан А. Н. Радишшев классик рус материалист фəлсəфəсинин чарчысыдыр. Бөйүк рус халгынын бу нəчиб оглу əбəди олараг тарихə дахил олмуш, онун ады əсрлəр бою яшаячагдыр.

Бөйүк рус халгынын даһи оглу Александр Николаевич Радишшев, көркəмли халг хадими, материалист философ вə диггəтəлайиг язычы иди. О, əдалəт, һəгигəт вə халг азадлыгы угрунда йорулмадан чарпышан амансыз мүбариз иди.

Көркəмли язычы, мүтəфəккир вə ингилабчы А. Н. Радишшев рус милли мəдəниййəтинин инкишафы тарихиндə шəрəфли ер тутур. Радишшев элмин мүхтəлиф саһəлəриндə фəалиййəт көстəрмишдир. А. Н. Радишшев—материалист философ, тарихчи вə игтисадчы, исте'дадлы язычы, һəким вə кимя мүтəхəссиси иди.

Александр Николаевич Радишшев 1749-чу ил августун 31-дə мүлкəдар аилəсиндə анадан олмушдур. Онун атасы Николай Афанас'евич зəманəсинə көрə мүкəммəл тəһсил алмыш бир адам иди. Николай Афанас'евичин көзəл китабханасы вар иди. Николай Афанас'евич өз оглуна нəчиб тə'сир көстəрмиш вə она һəртəрəфли тəһсил вермишди. А. Н. Радишшев һəлə 6 яшында икəн охуюб язмагы өйрəнмишди. Заман кечдикчə о, элмин бүтүн саһəлəринə даир мүхтəлиф əсəрлəрлə таныш олмага башламышды.

---

* Көркəмли рус ингилабчысы вə язычысы А. Н. Радишшевин анадан олмасынын 200 иллийи мүнасибəтилə Азəрбайчан ССР Элмлəр Академиясы вə Азəрбайчан Совет Язычылары Иттифагынын 1949-чу ил августун 29-да кечирилəн сессиясында охунмуш мə'рузəдəн.

А. Н. Радишшевин һәјат вә ярадычылыг дөврү Русияда тәһкимчилик үсулунун һаким олдуғу замана тәсадүф эдир. О, өзүнүн бүтүн шүурлу һәјатыны халг күтләләринин азадлығы уғрунда мүбаризәјә һәср этмиш, мүтләгиййәт Русиясында һөкм сүрән зоракылыг, чәбр, керилик, атиллик вә тәһкимчилик гайдаларына гаршы, идеализмә вә мистикая гаршы амансыз мүбаризә апармышдыр.

Өз вәтәнини вә хәлгыны һәдсиз дәрәчәдә север бу атәшин вәтәнпәрвәр Русиянын тарихини дәриндән өйрәнмишди. А. Н. Радишшев инсан идракынын вә маарифин гүввәсинә үрәкдән инанырды. Александр Николаевичин дүнйа бахышы динин вә идеалист фәлсәфәнин әһкамларына вә мистикая дабан-дабана зид иди.

А. Н. Радишшев II Екатеринанын һакимиййәти дөврүндә яшамыш вә яратмышдыр. Бу дөврдә кәндлиләр ағласығмаз дәрәчәдә һүгугсуз иди вә шиддәтли зүлм алтында яшайырдылар. Александр Николаевич тәһкимли кәндлиләрин вәзиййәтини һәртәрәфли тәдгиг эдиб өйрәнмишди. О заманкы Русияда, мүлкәдарларын өзбашыналығынын һәдди йох иди. Белә бир ичтимаи мүһитә бөйүк ингилабчы вә мүтәфәккир А. Н. Радишшев дөзә билмирди.

Халг күтләләри мүлкәдарлара гаршы чыхыш эдирдиләр. Мә'лум олдуғу кими 1771-чи илдә Москвада халг күтләләринин бөйүк үсяны баш вермишди. Бундан сонра дилләрдә дастан олан мәрд Пугачовун рәһбәрлийи алтында кәндли үсянларынын гүдрәтли далғалары бүтүн өлкәйә яйылмышды. Лакин күтләләрин бу үсян вә чыхышлары о заманкы Русияда мөвчуд вәзиййәти дәйишдирә билмәмишди. Көләлик вә зүлм вар гүввәсилә һөкм сүрмәкдә давам эдирди.

Азадлыг вә әдаләт мүғәнниси А. Н. Радишшев халга эдилән зүлмә вә көләлийә гаршы амансыз чыхыш эдирди. Онун илк әсәрләриндән башламыш сон языларына гәдәр бүтүн ярадычылығы халгын гүдрәтинә инамла долудур. Бу әсәрләр күтләләри азадлыг уғрунда, мүтләгиййәтә вә зүлмә гаршы мүбаризәйә чағырырды. А. Н. Радишшев дәфәләрлә «инсанлар өз үзәрләриндә гейри-мәһдуд һакимиййәтә йол вермәмәлидирләр» фикрини чәсарәтлә ирәли сүрмүшдү. О, эйни заманда гәддар һөкмдарлара гаршы чыхараг чәмиййәти онларын идарә эдә билмәйәчәйини кур сәслә э'лан этмишди. Язычы гейд эдирди ки, әкәр һөкмдар әдаләтсиздирсә, халг ону бир чани кими мүһакимә эдә биләр.

**

А. Н. Радишшев тәһкимчилик үсулунун амансыз дүшмәни иди. О, өзүнү «көләлик дүшмәни» олдуғуну дәфәләрлә язмышды. Александр Николаевич бәдии вә элми чәһәтдән чох дәйәрли «Петербургдан Москвая сияһәт» адлы өлмәз әсәриндә Русиядакы тәһкимчилийин мәнзәрәсини тәсвир этмишдир. Бу көзәл әсәр өлкәдә һөкм сүрән керилийә вә атиллийә гаршы бир иттиһам олмагла чар Русиясынын бүтүн мәзлум күтләләрини үсяна чағырырды.

А. Н. Радишшевин китабы ганичән мүтләгиййәтә вә тәһкимчилийә гаршы өлүм һөкмү иди. А. Н. Радишшев кәндли үсянынын лабүдлүйү мәсәләсини рус әдәбиййатында илк дәфә олараг бүтүн кәскинлийи илә ирәли сүрмүшдү. Язычынын бу диггәтәлайиг китабы Русия кәндлиләрини ачыг мүбаризәйә чағырырды. «Петербургдан Москвая сияһәт» әсәринин мүәллифи Русияда тәһкимли кәндлиләрин ачыначаглы вә һүгугсуз вәзиййәтини даһиянә сәнәткарлыгла экс этдирмишди. Бу китабын һәр сәтри, һәр сәһифәси дәрин мәзмуну илә инсаны валеһ эдир.

А. Н. Радишшевин әсәри әввәлдән ахырадәк мүлкәдарларын зүлмүнә гаршы, бүрократик мүтләгиййәт үсул-идарәсинә гаршы чошгун

э'тираз дуйғулары илә долудур. Һәлә 1773-чү илдә Александр Николаевич язмышды: «Мүтләгиййәт бәшәриййәт үчүн ән мәнфур бир вәзиййәтдир».

«Петербургдан Москвая сияһәт» китабы 1790-чы илдә Радишшевин өз мәтбәәсиндә имзасыз вә аз бир тиражла чап олунмушду.

А. Н. Радишшевин китабы чыхан кими чох тез интишар тапмышды. II Екатерина Радишшевин «Петербургдан Москвая сияһәт» әсәрини диггәтлә охумуш, китабын о заманкы гурулуша гаршы э'тиразла долу олан мәзмунундан гәзәбләнмишди. М. Горки бу хүсусда белә языр: «...Радишшевин китабы сон дәрәчә бөйүк тә'сир көстәрди. Екатерина һәдсиз дәрәчәдә гәзәбләнмишди. О, Радишшеви Пугачовдан да гүдрәтли бир гиямчы адландырмышды». II Екатеринанын әмрилә Александр Николаевич һәбс олунмуш вә өлүм чәзасына мәһкум эдилмишди. Лакин II Екатерина халгын гәзәбиндән горхараг өз һөкмүнү һәята кечирмәйә чүр'әт этмәмишди. Буна көрә, өлүм чәзасы Радишшевин 10 ил мүддәтинә Сибирә сүркүн олунмасилә әвәз эдилмишди. Бу чәза бөйүк ингилабчынын ирадәсини гырмады. А. Н. Радишшев язырды:

> «Билмәк истәйирсән ки, мән кимәм, нәйәм, һара кедирәм?—
> Мән индийәдәк олдуғум вә өмрүм бою олачағым адамам.
> Мән һейван дейиләм, ағач дейиләм, көлә дә дейиләм, мән
> инсанам!
>
> Нәрдә вә шеирдә икидләр вә чәсурлар үчүн
> Мән из дүшмәмиш ерләрдән йол ачмаг истәйән бир инсанам,
> Һәссас гәлбләри, һәгигәти горхудан,
> Илим галасына кедирәм».
> (А. Н. Радишшев. Әсәрләри, I чилд, Москва, 1907-чи ил, сәһ. 457),

**

А. Н. Радишшев шәхсиййәтин азадлығы уғрунда йорулмадан чарпышан мүбариз олмуш вә өмрүнүн сонунадәк белә бир мүбариз олараг галмышдыр. О дейирди: «...мән индийәдәк олдуғум адамам, мәним сәсим дәйишмәмишдир, бойнуму боюндуруг сүртмәмишдир, башым да гүрурла учалыр».

XVIII әср Русиясынын һәјаты А. Н. Радишшевин «Петербургдан Москвая сияһәт» адлы көзәл әсәриндә бүтүн варлығы илә экс этдирилмишдир. Бу китабын һәр бир сәтри, һәр бир сәһифәси о заманкы яшайышын вә варлығын чанлы ин'икасыдыр. Бу китабын һәр бир сәтри, һәр бир сәһифәси көз яшлары, гәзәб, һәйәчан, вә үсянла долудур. Мүәллиф о заманкы Русияда халг күтләләринин вәзиййәтини мәһарәтлә тәсвир эдир. Радишшевин әсәри мәзлум кәндлиләри үсян галдырмаға вә залимләри мәһв этмәйә чағырырды.

Александр Николаевич кәндлиләрин ачы һәјатыны сәнәткар бир рәссам фырчасы илә тәсвир эдир, онларын дәрин дуйғу вә арзуларыны ифадә эдирди. О заманкы Русияда адамларын дөзүлмәз вәзиййәтини, онларын ади бир шей кими алыныб-сатылдығыны Радишшев белә тәсвир эдирди:

«Кәндлиләри сатмаг күнү вә сааты кәлиб чатды. Һәр тәрәфдән бурая алычылар кәлирләр. Сатылмаға мәһкум оланлар алвер салонунда һәрәкәтсиз дурмушлар. Чомаға сөйкәнән 75 яшлы бир гоча талеин ону кимә гисмәт эдәчәйини, онун көзләрини кимин бағлаячағыны габагчадан билмәйә чәһд эдир.

Сонра: «онун арвады, сәксән яшлы бир гары, өз кәнч ағасынын вә онун анасынын дайәси олмушду. О, бу алыш-вериш салонуна кәтирилдийи саата гәдәр эв ишләри илә мәшғул олмушду. Бүтүн хидмәти мүд-

дәтиндә ағаларынын һеч бир шейини итирмәмиш, ачкөзлүлүк этмәмиш, һеч бир заман ялан данышмамышды».

Мүәллиф кәнч бир гадынын ағыр талейини даһа дәрин тәәссүфлә тәсвир эдир: «Дул гадынын гызы вә гочаларын нәвәси олан 18 яшлы гыз да бурададыр. Онун ал янагларына, көзәл көзләриндән ахан яшлара бах! Алдатмаг вә мин вә'д вермәклә онун бәкарәтини алмаг истәдикдә гыз сәнин яланыны билди вә сәнә табе олмады. Дөрд нәфәр залим сәнин ирадәни еринә етирәрәк гызын әлләрини вә аягларыны тутдулар... лакин иш бунунла гуртармыр! Онун алнында кәдәр, көзләриндә үмидсизлик вардыр. О, алдатма вә зорламанын ачыначаглы мейвәси вә өз зинакар атасынын лап сурәти олан көрпәни гучағында тутур. Гыз, ушағы доғандан сонра онун атасынын вәһшилийини унутду вә үрәйи она меһрибанлыг һисс этмәйә башлады. О, ушағың атасына бәнзәр башга бирисинин әлинә дүшмәкдән горхур.—Эй вәһши, көрпә... сәнин оғлундур, сәнин ганындыр. Бәлкә элә дүшүнүрсән ки, килсә илә кәбин кәсилмәдикдә сәнин өһдәнә һеч бир вәзифә дүшмүр? (А. Н. Радишшев. Әсәрләри, I чилд, Москва, 1907-чи ил, сәһ. 318—320).

А. Н. Радишшевин «Петербургдан Москвая сияһәт» адлы китабы гадаған олунанадәк аз мигдарда яйылдығына бахмаяраг о заманкы ичтимаи фикрә чох бөйүк тә'сир көстәрмишди.

Мүәллиф кәндлинин ачыначаглы вә һүгугсуз вәзийиәтини тәсвир эдәрәк ону саф гәлбли меһрибан бир инсан кими көстәрир. Радишшев дейир ки, кәндлини адам һесаб этмирләр, кәндлинин һеч бир һүгугу йохдур, ганунда о өлүдүр, ганун анчаг чинайәт ишләри үстүндә кәндлини мүһакимә этмәли олдугда онунла һесаблашыр. Эйни заманда мүәллиф вар гүввәсилә кәндли яшайыр вә һәркаһ «өзү истәрсә» кәләчәкдә дә яшаячагдыр дейир.

Ингилабчы вә мүтәфәккир Радишшев рус халгынын бөйүк вә гүдрәтли бир гүввәйә малик олдуғуну көрүрдү. О дейирди ки, рус халгы сәбрлидир вә сон һәддинә гәдәр сәбр эдир, лакин онун сәбри түкәнмәз дейилдир. Сонра Радишшев әлавә эдирди ки, халгын сәбри түкәндикдә һеч бир гүввә онун амансызчасына һәрәкәт этмәсинин гаршысыны ала билмәйәчәкдир. Халг истәдийи һәр бир шейи дәйишдирмәйә гадир олан сарсылмаз бир гүввәдир.

А. Н. Радишшев о заманкы Русияда ичтимаи һадисәләри тәһлил эдәрәк көстәрирди ки, тәһкимчилик үсулу халг һәятынын бүтүн саһәләриндә һөкм сүрүр вә рус халгынын әсас фәлакәтини тәшкил эдир. Бу бөйүк мүтәфәккир вә ингилабчы дейирди: «Бүтүн кәндлиләри әсарәт алтындан чыхармаг вә онлары азад этмәк үчүн вар гүввәмлә чалышмаг мәним амалымдыр...».

***

А. Н. Радишшев кәндлиләри өз ағаларына диван тутмаға чағырырды. О, белә һесаб эдирди ки, өз ағасыны өлдүрән кәндлиләр анчаг тәбиәтин ганунуну, өзүнүмүдафиә ганунуну һәята кечирир вә белә бир кәндлини мүгәссир һесаб этмәк олмаз. А. Н. Радишшев язырды: «...Һәркаһ мән йол илә кедәркән бир чани үзәримә һүчум эдәрсә вә хәнчәрини башымын үстүндә галдырараг мәни өлдүрмәк истәрсә, мән онун чинайәтинин гаршысыны алыб, чәсәдини аягларым алтына сәрсәм, гатилми сайыларам? Залим мәним гаршыма чыхыб мәним өлдүрмәк вә я һеч олмаса яраламаг үчүн гылынчыны чәкиб үзәримә һүчум эдәрсә, мән дә өзүмү горумаг үчүн гылынчымы сыйырыб чәмийиәти, онун асайишини позан бир үзвүндән хилас эдәрсәм, мүгәссирми оларам?».

А. Н. Радишшев чәллад чарлара гаршы гәтийиәтлә чыхыш эдәрәк язырды ки, чар көнүллү олараг һеч бир шейини күзәшт этмәз, чүнки чар ән инадлы вә башы бош бир адамдыр. Сонра Радишшев дейирди: «Дейин көрүм: кимин башы чарын башы гәдәр бош вә ағылсыздыр?».

А. Н. Радишшев халгы, залимләри мәһв этмәйә чағырараг көстәрирди ки, залимләри гырмаг—халгын мүгәддәс һүгугу, тәбии һүгугудур, чүнки инсан һәр шейдән әввәл үмуми ана олан тәбиәтин баласыдыр; тәбиәтдә исә һамы бәрабәрдир. Тәбиәтин ганунларына әмәл этмәк инсанын ән биринчи вәзифәсидир. Чар чанидир, ону мәһв этмәк зәруридир.

А. Н. Радишшев язырды: «Каш ағыр зәнчирләрдә әзаб чәкән көләләр дөзүлмәз вәзийиәтләриндән гейизләнәрәк онларын азадлыгларына мане олан өз вәһши ағаларынын башларыны дәмирлә әзәйдиләр... дөвләт нә итирәрди? Бу әзилмиш нәслин ерини тутмаг үчүн онларын арасындан тезликлә бөйүк адамлар мейдана чыхарды; лакин онлар өзләри һаггында башга бир фикир бәсләрдиләр вә зүлм этмәк һүгугундан мәһрум олардылар.—Бу, хәял дейилдир, нәзәрим кәләчәйи көзләримиздән кизләдән заманын галын пәрдәсини йыртыр, мән бир әср сонракы дөврү көрүрәм...».

М. Горки А. Н. Радишшевдән бәһс эдәркән язмышды: онун «Петербургдан Москвая сияһәт» китабы «...тәһкимли кәндлиләрин яшайышы һаггында гиймәтли мүшаһидәләрлә долудур, бу китабда мүәллифин кәндли мәишәтинә бәләд олдуғу Пугачов заманы өз ата вә гардашларынын кәндлиләр тәрәфиндән гиямчылардан, Пугачов адамларындан хилас эдилдийини унутмамыш мүәллифин инчә гәлби дуюлур».

Сонра М. Горки көстәрирди: «Радишшевин китабынын маһийиәти беләдир: инсанлар һәр чәһәтдән бир-бирләринә бәрабәр һалда доғулур. Һамымызын бәдәниндәки үзвләр бәрабәрдир, һамымызын ағлы вә ирадәси вардыр, һамымыз доғуларкән бәрабәр дәрәчәдә азадлыға малик олмушуг; биз һамымыз бу азадлығын мәһдуд эдилмәсиндә дә бәрабәр олмалыйыг» (М. Горки. «Рус әдәбийяты тарихи», 1939-чу ил, сәһ. 30—33).

***

А. Н. Радишшев бир шаир кими рус әдәбийятында көркәмли ер тутур. Онун көзәл «Азадлыг» шеири рус әдәбийятындакы чәсур әсәрләрин ән чәсурларындан биридир. Бу әсәрдә, рус әдәбийятынын бу инчисиндә тәһкимчилийә вә көләлийә гаршы ачыг амансыз протест вардыр. «Азадлыг» шеириндә дейилир:

«Сән, эй уча көйләрин ән мүгәддәс не'мәти,
Эй бүтүн хейр ишләрин түкәнмәйән гүдрәти,
Эй азадлыг, азадлыг, йохдур сәнин гиймәтин
Ичазә вер бир гула сәни тәрәннүм этсин!
Долдур мәним гәлбими сән өз һәрарәтинлә;
Чуша кәлсин һәр тели сәнин гүввәтинлә.
Әсарәт зүлмәтини дөндәр ишыглы күнә,
Әмр эт Брут илә Телл гиям этсинләр енә.
Һакимийәт башында дуран о залим чарлар,
Титрәсинләр дәһшәтли сәсиндән һөкмүдарлар».

(Тәрчүмә М. Рзагулузадәниндир).

(А. Н. Радишшев. Әсәрләри, I чилд. ССРИ Элмләр Академиясынын нәшрийяты, 1938-чи ил, сәһ. 1).

Бөйүк Пушкин Радишшевин «Азадлыг» әсәринә йүксәк гиймәт верәрәк өзүнүн «Абидә» шеиринин вариантларындан бириндә язырды:

«Ени сәсләрдән маһны яратдығым үчүн
Радишшевдән сонра азадлығы тәрәннүм этдийим
Вә мәрһәмәт диләдийим үчүн
Халг узун заман мәни севәчәкдир».

А. Н. Радишшевин игтисади бахышлары да олдугча мараглыдыр. О, мүтләгиййәтә гаршы мүбаризәни бу гурулушун игтисади әсасы олан тәһкимчилик үсулуна гаршы мүбаризә илә айрылмаз сурәтдә әлагәләндирирди. Радишшевин бүтүн әсәрләриндә бариз сурәтдә нәзәрә чатдырылан әсас игтисади мәсәлә—тәһкимчилик үсулу, кәндлиләрин вәзиййәти вә Русияда аграр мәсәләнин һәлл эдилмәси йоллары һаггындакы фикирләрдән ибарәтдир.

Радишшев тәһкимчилик үсулуну ингилаби йол илә мәһв этмәк истәйирди. О, керидә галмыш Русиянын кәләчәк игтисади инкишафынын истигамәтини башгаларындан әввәл баша дүшмүшдү вә өлкәнин ени йола кечмәсини сүр'әтләндирмәйә чан атырды. Тәһкимчилик истеһсал үсулунда А. Н. Радишшевин ашкара чыхардығы зиддиййәтләр, онун фикринчә, тәһкимчилик гурулушу илә бирликдә мәһв эдилмәли иди. Радишшев дейирди ки, бунсуз кәндлиләр азадлыг ала билмәзләр. Кәндлиләрин игтисади чәһәтдән әсарәт алтында олмаларынын сәбәби, мүлкәдарларын кәндлиләри истисмар этмәләринә әсасланан истеһсал үсулундан ибарәтдир.

Русияда илк азадлыг һәрәкаты Радишшевин ады илә бағлыдыр. Александр Николаевич ингилабчы-демократ иди. О, һәлә XVIII әсрдә Русияда мүтләгиййәтә вә тәһкимчилик һүгугуна гаршы чәсарәтлә гәт'и вә ардычыл мүбаризә апарырды. Бир игтисадиййатчы олмаг э'тибарилә А. Н. Радишшев өз вәтәниндәки мәһсулдар гүввәләрин инкишаф этдирилмәси уғрунда чарпышырды. О, Русиянын бөйүк кәләчәйинә үрәкдән инанырды. Радиешшев Сибирин сәрвәтләри һаггында белә язырды: «Бу Сибир, өз мәһсуллары илә нә гәдәр зәнкин, нә гәдәр гүдрәтли бир өлкәдир! Һәлә йүз илләр кечмәлидир, орада кифайәт гәдәр әһали яшамаға башладыгда, Сибир дүня тарихиндә мүһүм рол ойнаячагдыр».

Радишшевин Сибир һаггында бу сөзләри язмасындан тәгрибән 150 ил сонра бөйүк совет халгы гәһрәман болшевикләр партиясынын, мүдрик Сталинин рәһбәрлийи алтында онун арзуларыны һәята кечирди: Сибир шанлы вәтәнимизин мәһсулдар гүввәләринин инкишафында гүдрәтли бир амил олду.

Бу, совет ичтиман вә дөвләт гурулушун, бөйүк И. В. Сталинин гүдрәтидир.

А. Н. Радишшевин игтисади бахышлары рус халгынын габагчыл ичтиман фикринә гиймәтли һәдиййәдир. О, рус ичтиман-игтисади әдәбиййатында биринчи дәфә олараг тәһкимчилик истеһсал үсулунун игтисади әсасларыны ардычыл, кениш вә дәриндән тәдгиг вә тәнгид этмиш, бу үсулун әсас хүсусиййәтләрини ашкара чыхармышдыр.

Александр Николаевич өз әсәрләриндә игтисад элминин бир сыра нәзәри мәсәләләрини: сәрвәтин әсас мәнбәи әмәк олдуғу, ялныз тәһкимчи мүлкәдарларын, дейил, тачирләрин, мануфактура саһибләринин вә бир чох башгаларынын да сәрвәтләринин мәншәи мәсәләләрини ирәли сүрмүшдү.

Сияси игтисад элминдә А. Н. Радишшев тәрәфиндән тәдгиг эдилмиш нәзәри мәсәләләр, көркәмли игтисадчыларын көстәрдикләринә көрә, мүәййән дәрәчә әмәк дәйәри нәзәриййәсинә яхынлашыр. Русияда игтисад элминин илк нүмайәндәләриндән олан Радишшев мүстәгил дүшүнчәли орижинал бир мүтәфәккир иди.

* * *

А. Н. Радишшев материалист философ иди. О, дүняны әбәди вә мадди һесаб эдирди. Онун фикринчә дүняны дәрк этмәк мүмкүндүр. А. Н. Радишшев дейирди ки, инсан идракынын мәгсәди керчәк мадди

дүняны дәрк этмәкдән ибарәтдир. О, материянын биринчи олдуғуну, шүурун исә материя мәһсулу олдуғуну гәбул эдирди. Радишшев метафизик методу тәнгид эдәрәк һәрәкәти материянын айрылмаз хүсусиййәти сайырды. О язырды: «Маддилик һәрәкәт эдир вә яшайыр, бурадан нәтичә чыхарырыг ки, һәрәкәт она бәнзәйир».

А. Н. Радишшев идрак нәзәриййәси мәсәләләриндә материалист—сенсуалист иди. О белә һесаб эдирди ки, идракын мәнбәи дуйғудур. Радишшев язырды: «Ағыл дуйғунун ардынча кедир». О, идеалистләрин «фитри идеялар» һаггындакы принсипләринә гаршы шиддәтлә чыхыш эдир вә бу мәсәләдә Ч. Локкун нәзәриййәсини тәнгид эдирди. Лакин онун материализми үмумиййәтлә Марксдан әввәлки материализм кими мәһдуд иди.

А. Н. Радишшев фәлсәфәнин әсас мәсәләсини—тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти мәсәләсини материалисчәсинә һәлл эдиб дүняны дәрк этмәк мүмкүн олдуғуну гәбул эдирди. О, агностисизмә гаршы гәт'и чыхыш эдәрәк Русияда фәлсәфи материализмин баниси, рус халгынын даһи оғлу Ломоносов кими инсан идракынын гүввәт вә гүдрәтинә инанырды. Радишшев белә һесаб эдирди ки, инсан тәбиәт һадисәләринин кедишини ирәличәдән көрмәк вә тәбиәтә тә'сир көстәрмәк игтидарына маликдир. О язырды: инсан сәси, ишығы, илдырымы вә саирәни өз ирадәсинә табе эдир, реал дүняны дәрк этмәк саһәсиндә ени-ени гайәләрә чатыр, тәбиәти дәрк этмәк үчүн әлиндән кәләни эдир.

А. Н. Радишшев Русияда материализми вә маарифпәрвәрлик идеяларыны мүнтәзәм вә ардычыл сурәтдә тәблиғ эдән, рәсми, дини-идеалист мүртәче идеоложийә гаршы кәскин чыхыш эдән көркәмли рус алимләриндән биридир. Материализм фәлсәфәси бөйүк мүтәфәккир А. Н. Радишшевин фәлсәфи әсәрләриндә дәриндән вә һәртәрәфли шәрһ вә инкишаф этдирилмишдир.

* * *

А. Н. Радишшев тәрбийә саһәсиндә дә ени идеялар уғрунда чарпышан бир мүбариз иди. О, тәрбийәнин чәмиййәт үчүн ролуну вә әһәмиййәтини сон дәрәчәдә гиймәтләндирирди. Инсанын азадлығы уғрунда йорулмадан мүбаризә апаран Радишшев тәһкимчилик шәраитиндә һәм яшлы адамлары, һәм дә тәһкимли кәндлиләрин ушагларыны вар гүввәсилә мүдафиә эдирди. О, дәфәләрлә демишди: чәмиййәт үзвләри тәһкимчилик әсасларына гаршы мүбаризә апармаг үчүн онлар Русияда бәрабәрсизлик вә һүгугсузлуғун олдуғу үзәриндә дүшүнмәлидирләр.

А. Н. Радишшев язырды: вәтәнин оғуллары көзәл сифәтләрә малик олмалыдырлар. Онлар намусу севмәлидирләр, бунсуз онлар вәтән оғлу дейил, зәкасыз адамлардыр. Радишшев зүлмә нифрәт бәсләйәнләри, мәзлумлара ярдым көстәрәнләри вә азадлығы севәнләри ән намуслу адам һесаб эдирди. Александр Николаевич көстәрирди ки, вәтән оғлу садәчә хейирхаһ адам дейилдир, о, азадлыг уғрунда вар гүввәсилә чарпышан фәал мүбариздир, азадлыг уғрунда мүбаризә онун өз варлығынын мә'насыны тәшкил этмәлидир. Вәтән оғлу бүтүн маниәләри арадан галдырмалы вә һеч бир чәтинликдән горхмамалыдыр.

* * *

А. Н. Радишшевин әхлаг һаггындакы бахышлары да орижиналдыр. Онун әхлаг һаггындакы бахышлары о заман һаким олан килсә әхлаг әһкамларындан әсаслы сурәтдә фәрглидир. Радишшев тәһкимчилик ичтиман гурулушуну шиддәтлә тәнгид этмәклә бәрабәр, зүлмә вә чәбрә бәраәт газандыран әхлаг гайдаларыны да кәскин сурәтдә тәнгид эдирди. О, ичтиман әхлаг идеясыны ирәли сүрүр, инсанын шәхси мәнафеинә ичтиман вәзифәсинин әлагәләндирилмәсини тәләб эдирди.

Г. В. Плеханов Радишшевдән бәһс эдәркән көстәрмишдир: «Радишшев өлкәмиздә габагчыл һәят мүәллимләри сырасында биринчидир; бу мүәллимләр арасында сонралар Чернышевски вә Добролюбов көркәмли ер тутмушлар» (Г. В. Плеханов. Әсәрләри, XXII чилд, сәһ. 353).

А. Н. Радишшевин ичтимаи-сияси вә фәлсәфи бахышлары Русиянын ичтимаи фикир инкишафы тарихиндә бөйүк әһәмиййәтә маликдир.

А. Н. Радишшев рус ичтимаи фикринин материалист ән'әнәләринин ярадычыларындан биридир.

А. Н. Радишшев мүтләгиййәти кәскин тәнгид этмиш, дөвләт гурулушу һаггында там бир систем яратмышдыр. Онун ингилаб һаггында, тарихдә шәхсиййәтин вә халг күтләләринин ролу һаггында мүлаһизәләри, әхлаг нәзәриййәси, тәрбийә принсипләри, игтисади бахышлары вә саирә габагчыл рус ичтимаи фикринин инкишафы тарихиндә парлаг бир сәһифә ачмышдыр.

Дединимиз кими азадлыг вә әдаләт уғрунда йорулмадан чарпышан бу габагчыл мүбариз нә һәбсхана, нә дә сүркүн горхутмады. Радишшев өмрүнүн сон дәгигәләринә гәдәр өз идеяларына садиг галды.

А. Н. Радишшев халгын гүдрәтиндән ифтихарла данышараг язмышды, халг **«әзәмәт вә шөһрәт газанмаг үчүн яранмышдыр»**. О, ичтимаи әдаләтсизлик вә халг күтләләринин әсарәт алтында яшамалары нәтичәсиндә баш верәчәк ингилабын лабүд олдуғуну көстәрирди. Радишшев дейирди ки, үсян этмиш халг әзәмәтли бир гүввәдир, тарихин һәрәкәт этдиричисидир.

А. Н. Радишшев мүлкәдар ингилабчыларынын биринчи көркәмли нүмайәндәси иди. О, дәфәләрлә гейд этмишди ки, бүтүн үмиди кәндлиләрин гиямына бағламаг лазымдыр. А. Н. Радишшев көстәрирди ки, хүсуси мүлкиййәт бәрабәрсизлийин мәнбәидир вә дөвләтин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Гейд этмәк лазымдыр ки, Радишшев хүсуси мүлкиййәтин әлейһинә дейилди, о белә һесаб эдирди ки, истеһсалчыларын өз хүсуси мүлкиййәти олмалыдыр. Радишшевин фикринчә демократик гурулуш белә бир мүлкиййәтә, йә'ни истеһсалчыларын өз мүлкиййәтинә әсасланмалыдыр. О, кәләчәк дөвләти ингилаб нәтичәсиндә яранмыш республикаларын федерасиясы шәклиндә тәсәввүр эдирди. Радишшев Гәрби Авропанын габагчыл мүтәфәккирләриндән, о чүмләдән дә Жан-Жак Руссодан вә башгаларындан чох-чох ирәли кетмишди.

А. Н Радишшевин ичтимаи-сияси вә фәлсәфи бахышлары Русияда халг күтләләринин мүбаризәсилә мүтләгиййәтә вә тәһкимчилийә гаршы азадлыг мүбаризәсилә сых сурәтдә бағлыдыр. Онун әсәрләри Русиянын габагчыл ичтимаи вә сияси фикринә сон дәрәчә бөйүк тә'сир көстәрмишдир.

В. И. Ленин декабристләрин сәләфи олан Радишшевә йүксәк гиймәт верәрәк язмышдыр: «Биз бунунла фәхр эдирик ки, һәмин зүлмә бизим мүһитимиздән, великорусларын мүһитиндән мүгавимәт көстәрилмишдир, һәмин мүһит Радишшеви, декабристләри, 70-чи илләрин разночин-ингилабчыларыны мейдана чыхармышдыр» (В. И. Ленин. Әсәрләри, XXI чилд, сәһ. 85).

*

А. Н. Радишшев «Петербургдан Москвая сияһәт» әсәриндә көләлийин бир формасынын пула әсасланмыш даһа инчә дикәр бир формасилә дәйишдирән Америка һаггында чох мараглы мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр. Радишшев мүстәмләкә көләлийи вә мәзлумлары әзмәк баһасына әлдә эдилән Америка «азадлығыны» амансыз тәнгид этмишдир. Радишшев Америка Бирләшмиш Штатларынын яланчы демократик тәшкилат-

ларыны ифша эдәрәк белә язмышдыр, һейван дәрәчәсинә чатдырылмыш милйонларла гара гуллар ени гурулушун зүлмү алтында «абадлығын ағыр тәзйиги алтында» инләйирләр. Гул этмәк вә барбарлығын көһнә үсулларыны ени үсулларла әвәз эдилмиш, ачығдан-ачыға зоракилийин ерини «гул этмәк, гуллар сатын алмагла тәдричән өлдүрмәк» әвәз эдир.

«Америкада йүксәк рүтбәли йүз вәтәндаш дәбдәбә вә зинәт ичәрисиндә гәрг олдуғу һалда, минләрлә башгаларынын исти вә союгдан горунуб далдаланмаг үчүн эви белә йохдур» дейә А. Н. Радишшев Американ зүлмүнә гаршы һәлә о заманлар чыхыш этмишди.

Нәчиб рус халгынын етишдирдийи, сәадәт вә азадлығын мүғәннииси, Русияда ингилаб һәрәкатынын чарчысы көркәмли мүтәфәккир Радишшевин, Америка ган ичәнләри һаггында тәгрибән 150 ил бундан әввәл сөйләдийи бу сөзләр нә гәдәр һәкиманә вә даһиянәдир.

Рус халгынын әзәмәтли оғлу, тәһкимчилик Русиясынын гаранлыг мүһитиндә парламыш бу бөйүк зәка,—А. Н. Радишшев 1802-чи ил сентябрын 12-дә онун үчүн һазырланмыш ени ишкәнчәйә боюн әймәйәрәк, зәһәр ичиб өзүнү өлдүрдү. О, өлмәмишдән бир аз әввәл демишди: **«Нәсилләр мәним интигамымы алачагдыр».**

Гәһрәман болшевикләр партиясынын, Ленин вә Сталинин рәһбәрлийи илә чар Русиясында үсян этмиш зәһмәткешләр 1917-чи илин октябрында залимләрин тачи-тәхтини йыхараг онлардан интигам алдылар.

Ленин вә Сталин башда олмагла болшевикләр партиясынын рәһбәрлийи илә гәләбә чалмыш Бөйүк Октябр сосялист ингилабы бәшәриййәт тарихиндә ени, парлаг бир сәһифә ачды. Өлмәз А. Н. Радишшевин арзулары вәтәнимиздә һәята кечирилди.

Тәрәгги вә мәдәниййәтин, азадлыг вә идракын бешийи олан шанлы вәтәнимиз даһи Ленинин тәшәббүсү илә мәрд ингилабчы, исте'дадлы язычы вә көркәмли мүтәфәккир А. Н. Радишшевә она лайиг абидә йүксәлтди.

1940-чы илдә академик Е. Ярославски чох мараглы бир һадисәдән бәһс эдәрәк язмышды: «Радишшевин «Петербургдан Москвая сияһәт» китабы 150 ил бундан габаг нәшр олунмушду. Ленинград пионерләри аз заман әввәл «Ленинские Искры» гәзетинин көмәйилә, 150 ил бундан габаг Радишшевин тәсвир этдийи ерләрә сияһәт этмишләр. 1940-чы ил 30 апрел тарихли, 40 №-ли «Ленинские Искры» гәзетиндә һәмин сияһәт һаггында бә'зи гейдләр вә язылар вардыр. Бу, чох ибрәтамиз гейдләрдир! Бу дәфә пионерләр Ленинграддан Москвая, ингилабын биринчи шәһәриндән сосялист дөвләтинин мәркәзинә, сосялист шәһәрләринә вә колхоз кәндләринә сияһәт этмишләр».

*

Биз, бөйүк гардашымыз рус халгынын көркәмли ингилабчы мүтәфәккир—язычысы, А. Н. Радишшевин анадан олмасы күнүнүн 200 иллийини ифтихарла гейд эдирик.

Бәшәриййәт тарихиндә биринчи дәфә олараг азад республикаларын сарсылмаз иттифагыны яратмыш совет адамлары мүдрик ата вә мүәллимимиз даһи И. В. Сталинин рәһбәрлийи илә азад вәтәнимиздә рус халгынын көркәмли ингилабчысы, мәрд оғлу, бөйүк мүтәфәккир—язычы А. Н. Радишшевин түкәнмәз, гиймәтли ирсини халгын малы этмишдир.

Радишшевин әсәрләри әсрләрлә яшаячагдыр!

Яшасын, вар олсун, азадлыг вә сәадәтин шанлы дияры—әзиз Совет вәтәнимиз!

Элм вә сәнәтин, зәка вә һүнәрин бөйүк досту, сүлһ вә асайишин байрагдары даһи И. В. Сталинә эшг олсун!

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 9, 1949

Л. М. ЛОГОВ

БЕСКРИВОШИПНЫЙ НАСОС С РУЧНЫМ РЕГУЛИРОВАНИЕМ РЕЖИМА РАБОТЫ И С ПОСТОЯННОЙ РАВНОМЕРНОСТЬЮ ПОДАЧИ

Известны бескривошипные насосы, имеющие регулирование режима работы путем последовательного переключения на перепуск (байпасс) либо отдельных цилиндров, либо групп симметрично расположенных цилиндров.

Переключение на перепуск или на нагнетание отдельных цилиндров в насосе позволяет регулировать в широких пределах величины подачи насоса и давления нагнетания.

Примером такого типа насоса может служить бескривошипный насос со ступенчатым ручным регулированием режима работы (рис. 1 и 2).

Бескривошипный насос (см. рис. 1) состоит из двух частей: приводной—*1*, заключенной в кожухе *3*, и гидравлической *2*—в кожухе *4* и разделенных друг от друга средней крышкой *13*.

Приводная часть включает в себя рабочий вал насоса *5* с подшипниками *9*, муфтой сцепления *10* и с косонасаженной ступицей *6*.

Косая шайба *7*, воспринимающая от вращающейся ступицы *6* аксиальные и тангенциальные усилия, совершает колебательные движения, преобразующиеся при посредстве шарнирных сопряжений *8* косой шайбы *7* со штоками *11* в аксиальные возвратно-поступательные движения последних. Направляющие втулки *12* и поршни насоса *14* фиксируют прямолинейность движений штоков.

Гидравлическая часть насоса состоит из цилиндрового блока *4* с цилиндрами (например, I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII и IX), расположенными равномерно по кольцу, аксиально, и концентрично с валом насоса (см. рис. 2).

Цилиндры, при посредстве проходных поршней *14*, с отверстиями *15* для прохода перекачиваемой жидкости, всасывающих эластичных клапанов *16* с ограничителями *17* и нагнетательных эластичных клапанов *25* с ограничителями *26*, смонтированных в седлах *23*, имеющих отверстия *24* для пропуска нагнетаемой жидкости, сопрягают камеру всасывания *2* с кольцевым нагнетательным коллектором *22*. Камера всасывания *2* имеет всасывающую трубу *18*.

Нагнетательный коллектор при помощи специального патрубка, не указанного на чертеже, соединяется с нагнетательной линией.

Рабочие полости *21* цилиндров насоса, при посредстве отводов *27* и *29*, сопрягаются с специальными кольцевыми коллекторами *28* и *30* регулирования режима работы, расположенными с внешней стороны насоса и плотно обнимающими цилиндровый блок *4*.

Кольцевые коллекторы *28* и *30* при посредстве специальных патрубков *31*, *32* с вентилями *33*, *34* сообщаются с всасывающей трубой *18*.

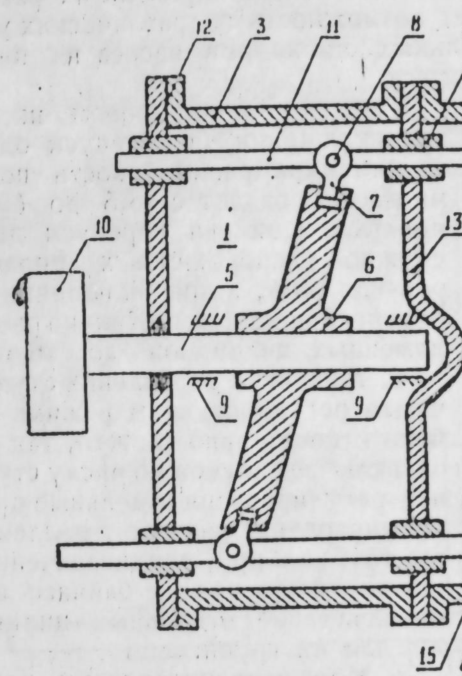

Рис. 1

Бескривошипный насос со ступенчатым ручным регулированием режима работы

Каждый коллектор регулирования обобщает собой рабочие полости группы симметрично расположенных цилиндров, которые при ручном открытии вентилей *33*, *34* на патрубках *31*, *32* могут быть сообщены с всасывающей трубой *18* и, таким образом, переведены на байпасс (перепуск) или исключены из нагнетания, и, наоборот, путем ручного закрытия того же вентиля осуществляется переключение группы цилиндров, обобщенных коллектором, с байпасса на нагнетание.

Так, например, коллектор *28* обеспечивает переключение на перепуск, или, наоборот, с перепуска—на нагнетание группы цилиндров II, V, VIII.

Аналогичным образом коллектор *30* обобщает собой группу цилиндров III, VI, IX.

При большем количестве цилиндров в насосе, чем это указано на фиг. 2, можно расположить еще несколько коллекторов регулирования, об'единяющих группы симметрично расположенных цилиндров.

Таким образом, путем последовательного переключения на перепуск, или, наоборот,—на нагнетание отдельных групп цилиндров, об'единенных в кольцевые коллекторы регулирования, осуществляется ступенчатость регулирования режима работы насоса.

Число ступеней регулирования определяется числом регулирующих коллекторов.

Описываемая система регулирования имеет следующие существенные недостатки.

1. Последовательное переключение на ходу отдельных цилиндров на перепуск резко снижает равномерность подачи насоса в соответствии с изменением количества нагнетающих цилиндров и с их расположением в блоке и обусловливает возможность гидравлических ударов в момент переключения отдельных цилиндров насоса на перепуск.

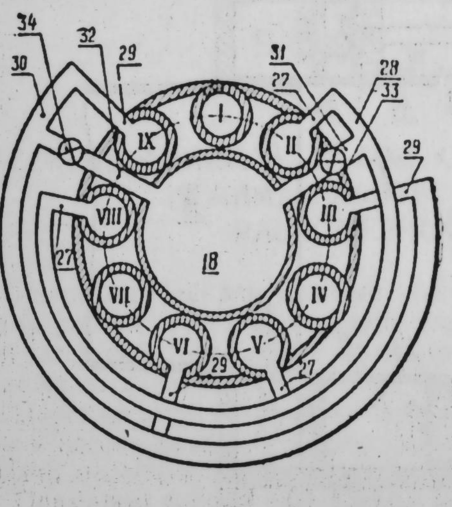

Рис. 2

Схема ручного ступенчатого регулирования режима работы бескривошипного насоса

Так, в 9-цилиндровом насосе при включении на перепуск одного цилиндра равномерность подачи насоса падает с 98,5 до 66%, при включении на перепуск двух смежно расположенных цилиндров — до 35%, а при включении на перепуск шести симметрично расположенных цилиндров — до 86,6%.

2. Механизм управления ступенчатым регулированием режима работы относительно сложен, так как он включает в себя по числу ступеней регулирования отдельные органы управления (вентили, коллекторы, трубки и пр.), предназначенные для переключения на байпасс или на нагнетание отдельных цилиндров или их групп.

3. Механизм управления регулированием расположен на внешней стороне корпуса и поэтому увеличивает габариты насоса.

В предложенном насосе все эти недостатки отсутствуют, так как он обладает следующими особенностями.

Насос во всех фазах регулирования имеет стабильную — постоянную, высокую равномерность подачи насоса, соответствующую полному числу цилиндров и принятому расположению их в цилиндровом блоке, что обеспечивает плавную работу насоса при всех возможных ее режимах.

Механизм регулирования насоса предельно прост, так как он состоит из одного рабочего органа — золотника, обслуживающего одновременно все цилиндры насоса и во всех фазах регулирования.

Так как золотник регулирования размещается внутри камеры всасывания насоса, а аппарат управления золотником вписывается в габариты камеры нагнетания, то механизм управления совершенно не увеличивает габаритов насоса.

На чертежах (рис. 3 и 4) показаны устройство и конструкция предлагаемого насоса.

Подобно описанному ранее бескривошипному насосу предлагаемый насос состоит из 2 частей: приводной *1* и гидравлической *2*.

Приводная часть имеет рабочий вал *3*, смонтированный на двух радиальных *5* и одном упорном *6* подшипниках и несущий на своем консольном конце трансмиссионный шкив *4*.

В интервале между подшипниками *5* на рабочем валу насажена жестко ступица *7*, с которой при посредстве подшипников качения (не показанных на чертеже) сопрягается плоская кольцевая шайба *8*, связанная также при посредстве шарнирных сопряжений *9* с поршневыми группами *10*, *11*.

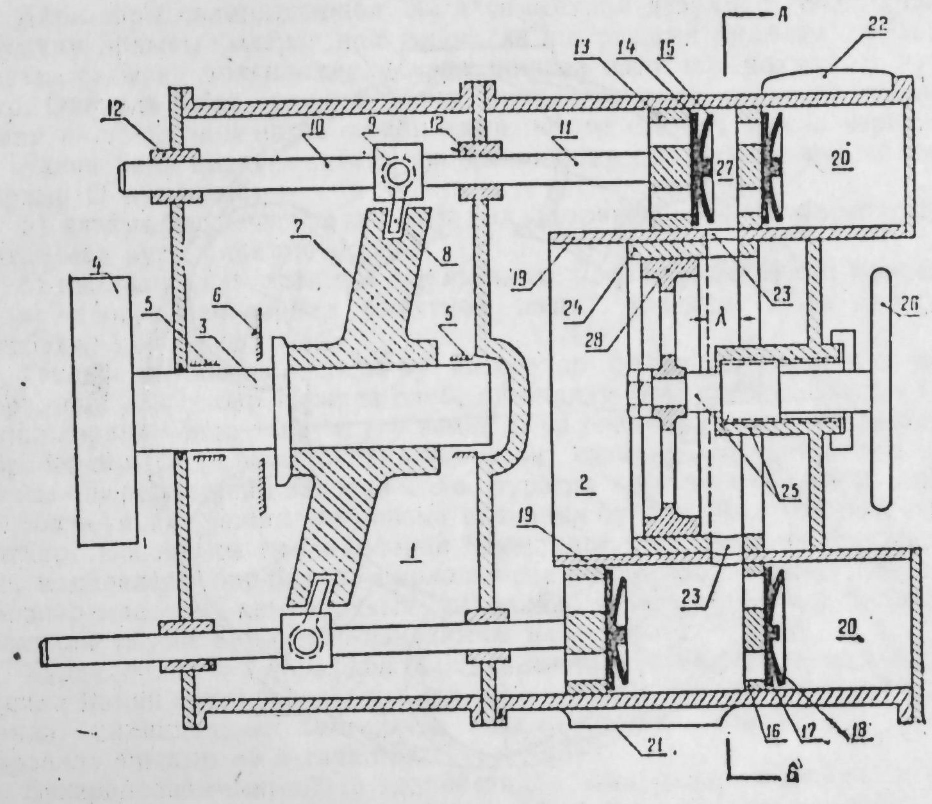

Рис. 3

Схема бескривошипного насоса с ручным регулированием режима работы и с постоянной равномерностью подачи

Продольный разрез

Гидравлическая часть имеет центрально расположенную камеру всасывания с приемом *21* и нагнетательную камеру *20*, кольцевой формы и имеющую выкидной патрубок *22*. Гидравлическая часть вмещает в себе цилиндровый блок с цилиндрами *19*, расположенными аксиально и равномерно по окружности. Штоки *11* насоса несут на себе проходные поршни *13* с пластинчатыми клапанами *14* и ограничителями клапанов *15*.

Рабочие полости цилиндров *27* изолированы от нагнетательной камеры *20* нагнетательными пластинчатыми клапанами *17*, с ограничителями *18*, смонтированными на специальных седлах *16*.

Все рабочие полости цилиндров, при посредстве дуговых окон *23* сообщаются с камерой всасывания насоса.

Окна *23*, имеющие каждое одинаковую ширину λ и расположенные в совпадающих для всех окон радиальных плоскостях, прикрываются частично или полностью цилиндрическим золотником *28*, перемещаю-

щимся по коаксиальной втулке *24*. Коаксиальное перемещение золотника *28* осуществляется ручным поворотом маховика *26*, связанного с золотником звеном передачи *25*.

Описанное устройство регулирования обеспечивает постоянную равномерность подачи, так как все цилиндры насоса одновременно и в одинаковой степени переключаются на перепуск (байпасс).

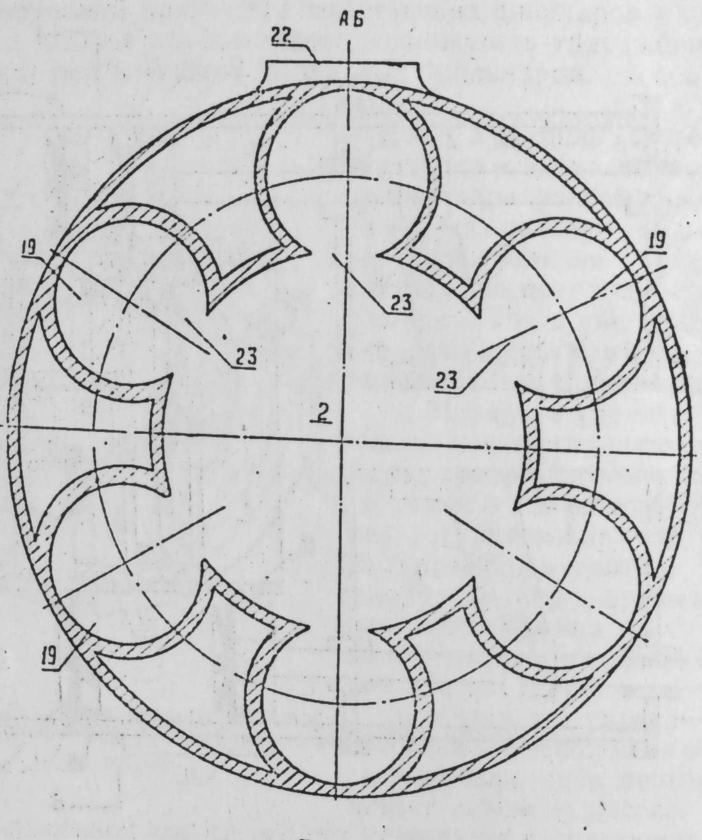

Рис. 4
Схема бескривошипного насоса с ручным регулированием режима работы и с постоянной равномерностью подачи
Поперечный разрез

Принятая форма и устройство регулирования обеспечивают возможность при одном органе управления (маховике *26*, звене передачи *25*), вписывающемся в габариты насоса, осуществлять регулирование одновременно всех цилиндров насоса, путем либо частичного, либо полного (но одинакового по величине для каждого из цилиндров) переключения цилиндров на перепуск либо на нагнетание.

В первом случае за счет снижения производительности насоса может быть соответственно повышено давление нагнетания. Во втором случае при переключении с перепуска (байпасса) на нагнетание—повышается производительность насоса.

Бескривошипный насос с ручным регулированием режима работы и с постоянной высокой равномерностью подачи имеет перспективы широкого применения, особенно при перекачке вязких жидкостей.

Широкий диапазон возможного регулирования режима работы насоса позволяет обеспечить оптимальное использование приводной мощности при весьма широких пределах колебаний давления нагнетания или вязкости перекачиваемой жидкости.

Л. М. Логов

Иш режими әл илә низама салынан вә мае верилиши дәйишмәйән кривошипсиз насос

ХҮЛАСӘ

Айры-айры силиндрләрини вә я симметрик дүзүлмүш силиндрләр трупуну ардычыл олараг ишә гошмагла иш режими пилләли сурәтдә низама салынан чохсилиндрли кривошипсиз насослар чохдан мә'лумдур. Онларда бә'зи силиндрләрин ишә салынмасы, насосун верилишини вә тәзйигини истәнилдийи кими низама салмаға имкан верир.

Лакин белә низама салма системинин бир сыра чидди нөгсанлары вардыр О чүмләдән:

а) низама салманын мүхтәлиф пилләләриндә насосун бәрабәр сурәтдә мае вура билмәмәси;

б) пилләли низамасалычы механизмин нисбәтән мүрәккәб олмасы;

в) насосун өлчүләрини бөйүтмәк лазым кәлмәси, йә'ни насосун нисбәтән ири олмасыдыр.

Тәклиф этдийимиз насосда бу нөгсанлар йохдур, чүнки онун мае верилиши даима бир гәрарда олуб, стабилдир вә насосун бүтүн силиндрләринин ишә гошулдуғу заман верә биләчәйи мае верилишинә бәрабәрдир, насос конструктив чәһәтдән садәдир вә истәнилән һәр һансы иш режиминдә насосун сәлис сурәтдә ишләмәсини тә'мин эдир.

Насосун иш режимини низама салмағын бу ени үсулу бундан ибарәтдир. Насосдакы силиндрләрин һамысында мае соран вә мае чыхаран камералары бир-биринә бирләшдирән пәнчәрәләр вардыр. Бу пәнчәрәләр маесорма камерасынын дахилиндә гурашдырылмыш силиндр шәкилли үмуми бир бухар пайлайычы илә өртүлүр.

Харичдән, кәллә тәрәфдән бәркидилмиш хүсуси назим чарх васитәсилә һәмин бухарпайлайычы ирәли-кери һәрәкәтә кәтирилир. Беләликлә, силиндрләрин һамысында низама салычы пәнчәрәләр эйни дәрәчәдә ачылыр вә я гапаныр.

Бухарпайлайычынын һәр вәзиййәтиндә пәнчәрәләр мүәййән дәрәчәдә ачылмыш олур. Беләликлә дә һәр бир силиндр тамамилә мүәййән гәдәр мае верә билир.

Бухарпайлайычынын сон вәзиййәтләриндә насосун силиндрләри я максимал, я да минимал дәрәчәдә мае чыхарыр.

Тәклиф этдийимиз механизмин гурулушча садә олмасы, раһат ишләмәси, низамасалма механизминин йығчамлығы, ени насосу, хүсусилә дә гаты маеләрин вурулмасында кениш сурәтдә тәтбиг этмәк үчүн әлверишли шәраит ярадыр.

П 5901

Библиотека Киргизского

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 9, 1949

З. Г. ЗУЛЬФУГАРОВ

АДСОРБЦИОННАЯ СПОСОБНОСТЬ БЕНТОНИТОВ И ВУЛКАНИЧЕСКИХ ПЕПЛОВ НЕКОТОРЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Глины различных месторождений как бентонитового, так и флоридинового типа за последнее время широко используются в различных областях промышленности, в то время как глины Азербайджана до настоящего времени не имеют широкого применения.

Работы ряда исследователей (1, 2, 3, 4, 5) показали, что азербайджанские глины (бентониты и вулканические пеплы) по своим физико-химическим свойствам, а также запасам заслуживают большого внимания. Однако, из-за недостаточного изучения этих глин, до сих пор не установлена область их использования. Данное исследование мы посвящаем изучению адсорбционной способности глин и вулканических пеплов некоторых районов Азербайджана.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Адсорбция паров жидкостей бентонитами и вулканическими пеплами Азербайджана в статических условиях

Подготовка глин. Часть глины подвергалась химической активации по методу АзНИИ (3) при расходе серной кислоты 34% отвеса воздушно-сухой глины. Затем активированная и естественная глины раздроблялись и просеивались через сито, отбиралась та фракция глины, которая оставалась между двумя отсевами, после чего полученные образцы сушились в термостате в течение 3 часов при t=110°C.

Методика работы. Для изучения адсорбции паров активированной и естественной глинами мы пользовались статическим методом, для чего брали каждый раз по 1,2—1,5 г исследуемого образца в бюксы, последние помещали в эксикатор, на дне которого находилась изучаемая жидкость. Количество адсорбированных паров жидкости определяли взвешиванием. Процесс адсорбции продолжался до наступления равновесия при комнатной температуре. Результаты опытов показаны в таблице 1.

Из таблицы 1 видно, что адсорбционная способность бентонита Ханларского месторождения как в естественном, так и в активированном виде, по отношению к парам бензола, толуола, этилового спирта, гептана и воды выше, чем у гумбрина. Адсорбционная спо-

Таблица 1

Количество адсорбированных паров (в мг) 1 г глины

№№ по порядку	Месторождение глины	Типы глин	Бензол (т-ра оп. 18°C) естеств. глиной	Бензол активир. глиной	Толуол (т-ра оп. 20°C) естеств. глиной	Толуол активир. глиной	Этилов. спирт (т-ра оп. 25°C) естеств. глиной	Этилов. спирт активир. глиной	Бензин (т-ра оп. 26°C) естеств. глиной	Бензин активир. глиной	Гептан (т-ра оп. 28°C) естеств. глиной	Гептан активир. глиной	Бенз. голов. (т-ра оп. 28°C) естеств. глиной	Бенз. голов. активир. глиной	Вода (т-ра оп. 21°C) естеств. глиной	Вода активир. глиной
1	Ханларский р-н	Бентонит	147	312	96	310	262	340	109	240	95	215	203	6060*	393	442
2	Шамхорский р-н	"	105	198	82	181	159	203	87	135	72	120	156	3150	208	280
3	Елан-Су-Тепе (Шамхорск.)	"	64	120	47	100	105	125	52	92	37	63	60	1040	248	207
4	Гокмалы (Апшерон)	"	68	195	33	248	148	202	44	128	28	89	149	1240	385	314
5	Хурдалан	"	65	228	40	271	198	258	48	133	32	108	75	3800	442	334
6	Джафарабадский р-н	"	39	78	25	73	54	73	2	52	9	26	24	370	155	107
7	Джорат (Апшерон)	Продукт. толща	34	43	19	28	34	32	—	31	16,5	10	27	140	193	230
8	Ханларский р-н	Вулканич. пеплы	82	135	63	141	98	118	77	100	22	41	56	424	154	186
9	Елан-Су-Тепе	"	32	37	23	27	50	44	25	23	21	13	37	23	133	23
10	Джафарабадский р-н	"	32	32	23,6	38	22	20	39	24	13	50	34,5	189	198	230
11	Нафталанский р-н	"	60	119	35	109	68	80	63	92	22	45	23,6	181	257	135
2	Гумбрин, Груз. ССР	Глина	113	183	88	230	149	200	33	150	57	124	238	4320	223	270

* Предел выкипаемости фракции бензольной головки 40—60°C.
Процессы адсорбции продолжались в течение 23 дней.

собность активированных бентонитов Шамхора, Гекмалы, Хурдалана к парам ароматики, воды, спирта также выше, чем у гумбрина.

Вулканические пеплы Азербайджана и бентонит из района Джафарабада как в естественном, так и в активированном виде обладают слабыми адсорбционными свойствами по отношению к парам испытанных жидкостей.

Из таблицы также видно, что после процесса активации адсорбционная способность пеплов не повышается, а в некоторых случаях даже заметно понижается.

Совершенно иная картина наблюдается при адсорбции паров бензольной головки активированной глиной. Как видно из таблицы, активированные бентониты Азербайджана и гумбрин „адсорбируют" бензольную головку в весьма больших количествах (104—606% от своего веса), что кажется на первый взгляд неестественным. Однако, на основании предыдущих наших работ (6) известно, что активированные глины полимеризуют непредельные углеводороды глубже, чем естественные. Поэтому мы можем по аналогии считать, что активированные глины, адсорбируя непредельные углеводороды, подвергают их конденсации и полимеризации. По мере накопления жидкости в порах вновь адсорбированные пары олефиновых углеводородов, благодаря более сильной адсорбируемости, чем полимеры, выталкивают их из занимаемой поверхности. После заполнения пор адсорбента жидкостями избыток выливается наружу (в бюкс). Таким образом, накопление конденсата в бюксе с течением времени увеличивается. Конечно, после появления жидкости в бюксе имеет место также растворение паров непредельных углеводородов в полимерах, которые подвергаются полимеризации адсорбентами, что и является причиной увеличения количества жидкости в бюксе по мере возрастания времени контакта.

Результат анализа как исходного сырья, так и полимеров, находящихся в бюксе, подтверждает сказанное (таблица 2).

Таблица 2

№ по пор.	Наименование сырья и продукта, накопившегося над активированной глиной	d^{20}_{20}	n^{20}_D	Иодное число
1	Исходное сырье	0,7268	1,4268	190
2	Констант конденсата, накопленного бент. Ханлара	0,857	1,5018	167
3	Тоже Шамхора	0,857	1,5018	160
4	„ Хурдалана	0,857	1,5018	168
5	„ Гокмалы	0,857	1,5018	160
6	„ Гумбрин	0,857	1,5018	160
7	Сырье, лежавшее на дне эксикатора по истечении 23 дней	0,805	—	170

Интересно отметить, что удельный вес полимеров гораздо больше, чем удельный вес как первоначального сырья, так и оставшегося на дне эксикатора по истечении 23 дней. С другой стороны, между иодными числами также имеется большая разница.

С целью выяснения роли процесса полимеризации и образовавшегося первоначального конденсата, покрывавшего адсорбент, на дальнейший рост количества полимеров (жидкости) в бюксе с течением времени, мы поставили контрольный бюкс с исходным сырьем без глины. Оказалось, что с течением времени вес жидкости уменьшается. Этот опыт подтверждает, что после покрытия адсорбентов полимерами дальнейшее увеличение количества жидкости в бюксах с ростом времени контакта идет за счет полимеризации, вызываемой адсорбентами, паров непредельных углеводородов, растворенных в полимерах, а не за счет их растворения в ней.

На основании этого можно предположить, что в природе (в недрах земли) активные алюмосиликаты (глины) могут свободно адсорбировать углеводороды, полученные в результате различных реакций, и, полимеризуя, их конденсировать. Подобным путем, по нашему мнению, в некоторых случаях можно об'яснить аккумулирование органических веществ на поверхности глин в недрах земли.

На основании опытов мы можем отметить, что: 1) самой высокой адсорбционной способностью из испытываемых глин и пеплов по отношению к парам вышеуказанной жидкости обладают активированные бентониты Ханларского и Апшеронского районов; 2) адсорбционная способность шамхорского бентонита близка к адсорбционной способности гумбрина.

Адсорбция паров бензола из тока воздуха ханларским бентонитом

Как показали экспериментальные данные по адсорбции паров ароматики глинами, ханларский бентонит обладает самой высокой адсорбционной способностью. Поэтому в динамических условиях мы ограничились изучением только ханларской глины.

Для изучения адсорбции паров бензола из тока воздуха мы поступали следующим образом: воздушный поток, измеренный флютометром, проходит последовательно через склянки дрекселя, наполненные щелочью и кислотой, и трубку с активированным углем, после чего воздух попадает в сатуратный аппарат, где имеется бензол. Бензольные пары совместно с воздухом проходят 3 ряда U-образных трубок, заполненных исследуемым адсорбентом. Через определенное время каждая трубка с адсорбентом взвешивалась. Достигнутое насыщение устанавливается по постоянству веса. Для эталона взят силикагель. Результаты опытов показаны в таблице 3.

Из таблицы 3 видно, что скорость поглощения бензола из тока воздуха с течением времени понижается, причем в случае адсорбции паров глиной скорость поглощения (бензола) падает сильнее, чем при силикагеле, несмотря на то, что поглощение паров бензола (от пропущенного) глиной больше, чем силикагелем. По адсорбционной способности адсорбенты можно расположить в следующем порядке: силикагель, активированная ханларская глина и естественная ханларская глина. Как показывают данные таблицы 3, максимальная адсорбционная способность силикагеля к парам бензола равна 30% от своего веса, активированного ханларского бентонита—20% от своего веса, а у естественного ханларского бентонита составляет 8,4% при оптимальных скоростях смеси паров бензола с воздухом 70 *мл/мин.*

Нужно отметить, что адсорбционное равновесие для силикагеля устанавливается раньше, чем для активированного бентонита.

Таблица 3

Наименование адсорбента и слоя	Время контакта в часах											
	0,5	1	1,5	2	3	4	5	7	10	14	18	24
При скорости смеси 25 *мл/мин*												
I ряд актив. глины Ханлара	55	109	130	136	140	146	146	152	163	178	195	208
II " " "	0	2,7	33	81	115	122	124	130	140	140	154	154
III " " "	0	0	2,5	8	82	106	110	119	132	132	139	130
% поглощ. бензола от пропущен.	67	67	68	67,5	66,5	60	45,5	37,1	—	—	—	—
I ряд естест. глины Ханлара	28,7	40	44	46	51	53	56	63	71	72	82	84
II " " "	8,7	23	30	34	36	36,5	42	44	47	49	54	56
III " " "	0	8,7	16,9	21,6	31,6	32,6	35	37	44	44	48	48
% поглощ. бензола от пропущен.	63	66	65	64	63	63	50	41	—	—	—	—
I ряд силикагеля	134	198	256	282	291	293	—	—	—	—	—	—
II " "	0	8,5	48	108	192	275	—	—	—	—	—	—
III " "	0	0	15	18	53	96	—	—	—	—	—	—
% поглощ. бензола от пропущен.	56,4	55	53	63	60	59,7	—	—	—	—	—	—
При скорости смеси 40 *мл/мин*												
I ряд актив. глины Ханлара	73	130	144	147	149	157	—	167	175	193	205	209
II " " "	2	57	101	122	113	127	—	135	145	153	159	159
III " " "	0	2	7,2	70	125	137	—	145	145	145	147	147
% поглощ. бензола от пропущен.	65	78	68	70	64	49	—	35	27	27	25	—
I ряд естест. глины Ханлара	27	37	48	56	65	67	—	72	83	106	106	—
II " " "	13	23	34	40	46	48	—	50	52	52	63	64
III " " "	5,7	21	28	33	41	52	—	56	69	72	72	—
% поглощ. бензола от пропущен.	52	54	44	37	33	26	—	18	15	—	—	—
I ряд силикагеля	72	132	194	242	262	292	295	295	—	—	—	—
II " "	22	23	37	37	64	150	272	303	—	—	—	—
III " "	0	6	20	44	50	71	215	276	—	—	—	—
% поглощ. бензола от пропущен.	95	95	90	87	83	79	76	62	—	—	—	—

Продолжение таблицы 3

Наименование адсорбента и слоя	Время контакта в часах											
	0,5	1	1,5	2	3	4	5	7	10	14	18	24
При скорости смеси паров 70 *мл/мин*												
I ряд актив. глины Ханлара	106	143	155	158	164	166	184	187	195	—	—	—
II " " "	45	48	104	127	134	140	156	156	164	172	—	—
III " " "	0	0	3,1	41	93	119	135	139	143	—	—	—
% поглощ. бензола от пропущен.	95	74	87	74	73	71	47	—	—	—	—	—
I ряд естест. глины Ханлара	29	42	46	50	54	58	65	67	70	—	—	—
II " " "	14	30	40	41	46	49	57	61	64	79	—	—
III " " "	19	32	37	41	42	48	55	61	61	64	—	—
% поглощ. бензола от пропущен.	67	47	40	37	27	27	18	14	—	—	—	—
I ряд силикагеля	217	282	286	286	290	300	300	306	—	—	—	—
II " "	10	82	156	206	250	276	280	282	—	—	—	—
III " "	0,8	15	60	103	151	230	291	305	—	—	—	—
% поглощ. бензола от пропущен.	83	82	86	77	75	64	41	27	—	—	—	—
При скорости смеси паров 115 *мл/мин*												
I ряд актив. глины Ханлара	126	141	152	—	155	165	169	179	—	—	—	—
II " " "	48	126	138	—	141	147	149	153	—	—	—	—
III " " "	0	83	113	—	128	133	140	142	—	—	—	—
% поглощ. бензола от пропущен.	89	84	55	—	38	29	26	—	—	—	—	—
I ряд естест. глины Ханлара	28	44	47	—	527	54	57	61	—	—	—	—
II " " "	26	40	43	—	48	49	50	54	—	—	—	—
III " " "	21	36	40	—	45	46	48	49	—	—	—	—
% поглощ. бензола от пропущен.	41,8	27	22	—	17	—	—	—	—	—	—	—
При скорости смеси паров 165 *мл/мин*												
I ряд актив. глины Ханлара	142	143	154	—	161	164	172	—	172	172	—	—
II " " "	112	127	133	—	137	137	142	—	150	155	—	—
III " " "	84	117	126	—	126	131	137	—	145	151	—	—
% поглощ. бензола от пропущен.	76	45	31	—	23	17	13	—	13	—	—	—

Адсорбция из растворов

1. Методика измерения адсорбции из растворов

В цилиндр с притертой пробкой на 100 $см^3$ брали навеску глины, предварительно высушенную в термостате в течение 3 часов при 110° С и к ней приливали определенный об'ем исследуемого раствора. Затем смесь подвергалась механическому перемешиванию до определенного времени при скорости 70—80 качаний в минуту, после чего отделяли глину от раствора и измеряли изменения цвета раствора на колориметре Дюбоска. В случае наличия органических кислот определение производилось путем титрования.

2. Выбор растворителя

а) Для изучения адсорбции нафтеновой кислоты мы выбрали в качестве растворителя узкую фракцию сураханского газового бензина, освобожденную от ароматических углеводородов, выкипающую в температурном интервале 90—120° С. Выбор указанной узкой фракции сделан с целью избѐгнуть испарения ее в течение опыта, что могло бы явиться причиной неправильного результата исследования.

б) Для изучения адсорбции метилен-блау мы выбрали в качестве растворителя смесь в составе: бензол—43%, этиловый спирт—23% и бензин—34%. Выбор данного состава смеси сделан с целью избежать набухание глин, вызванного средой. Состав раствора установлен экспериментальным путем.

Таблица 4

Количество адсорбированного метилен-блау одним граммом глины в *мг* при т-ре 22°С

№№ по порядку	Наименование месторождений глин	Естественные глины: адсорб. колич. м/блау в *мг*	Естественные глины: поверхность 1 *г* глины в $м^2$*	Активированные глины: адсорб. колич. м/блау в *мг*	Активированные глины: поверхность 1 *г* глины в $м^2$**	Примечание
1	Ханлар (бентонит)	103	109	154	154	* Активация производилась методом обменной реакции при участии указанных солей ** Поверхность рассчитана по данным Берля (7) из расчета 1 *мг* м/ блау, имеет 1 $м^2$
2	Шамхор "	66	66	135	135	
3	Елан-Су-Тепе	57	57	117	117	
4	Гекмалы (бентонит)	109	109	130	130	
5	Хурдалан "	95	95	142	142	
6	П. Джорат (вулк. пепел)	43	43	49	49	
7	Ханлар "	53	53	59	59	
8	Джафарабад "	45	45	50	50	
9	Елан-Су-Тепе	40	40	29	29	
10	Нафталан (вулк. пепел)	47	47	53	53	
11	Гумбрин	112	112	133	133	
12	Джафарабад (бентонит)	53	53	65	65	
13	Ханлар (актив.) NH_4Cl	—	—	122	122	
14	" " $AlCl_3$	—	—	130	130	
15	Шамхор " NH_4Cl	—	—	107,5	107,5	
16	Ханлар " $Cr(SO_4)_3$	—	—	122	122	

Для адсорбции метилен-блау пользовались растворами с концентрацией его 0,055%.

в) С целью изучения влияния метода активации на адсорбционное свойство глин, мы приготовили следующие образцы: 1) часть глины активировалась различными кислотами по методу АзНИИ; 2) часть глины подвергалась активации путем обменной реакции; 3) часть глины подвергалась термической обработке под атмосферным давлением при различных температурах в электрической печи.

Результаты опытов показаны в таблице 4.

Из таблицы 4 видно, что адсорбционная способность естественных бентонитов и пеплов Азербайджана по отношению к метиленблау меньше, чем у гумбрина, причем бентониты Ханлара и Гекмалы по адсорбционной способности близки к гумбрину. Адсорбционная способность же активированных бентонитов, в частности Хурдалана, Шамхора и Ханлара выше, чем у гумбрина.

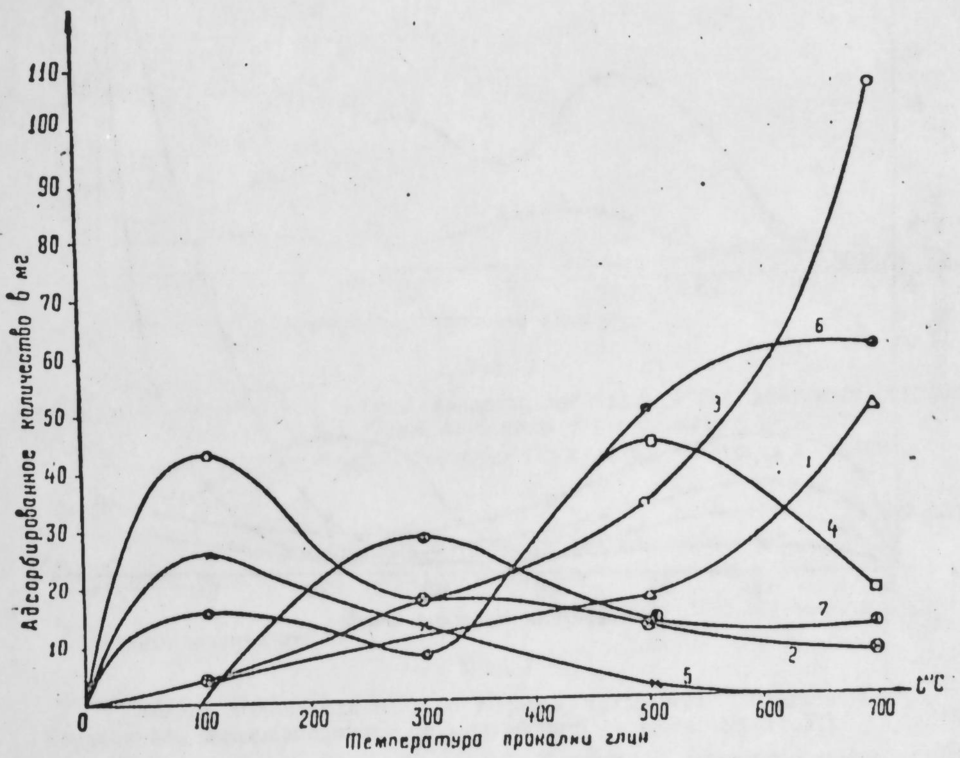

Рис. 1

Зависимость количества адсорбированных нафтеновых кислот 1 *г* глины от температуры прокалки последней

1—бентонит Ханларского района; *2*—бентонит Шамхорского района; *3*—бентонит Елан-Су-Тепе; *4*—бентонит Гекмалы; *5*—бентонит Хурдалан; *6*—бентонит Джафарабадского района; *7*—гумбрин Грузинской ССР

Пеплы Азербайджана как в естественном, так и в активированном виде мало активны по отношению к метилен-блау и процесс химической активации заметно не повышает их активность. Активация обменной реакцией глин Ханлара и Шамхора заметно повышает их адсорбционную способность.

Данные таблицы показывают также, что самую большую „доступную" поверхность в естественном виде имеет гумбрин, а в активированном виде—глины Ханларского и Хурдаланского месторождений, причем после процесса активации „доступная" поверхность ханларской и хурдаланской глин становится более развитой, чем у гумбрина.

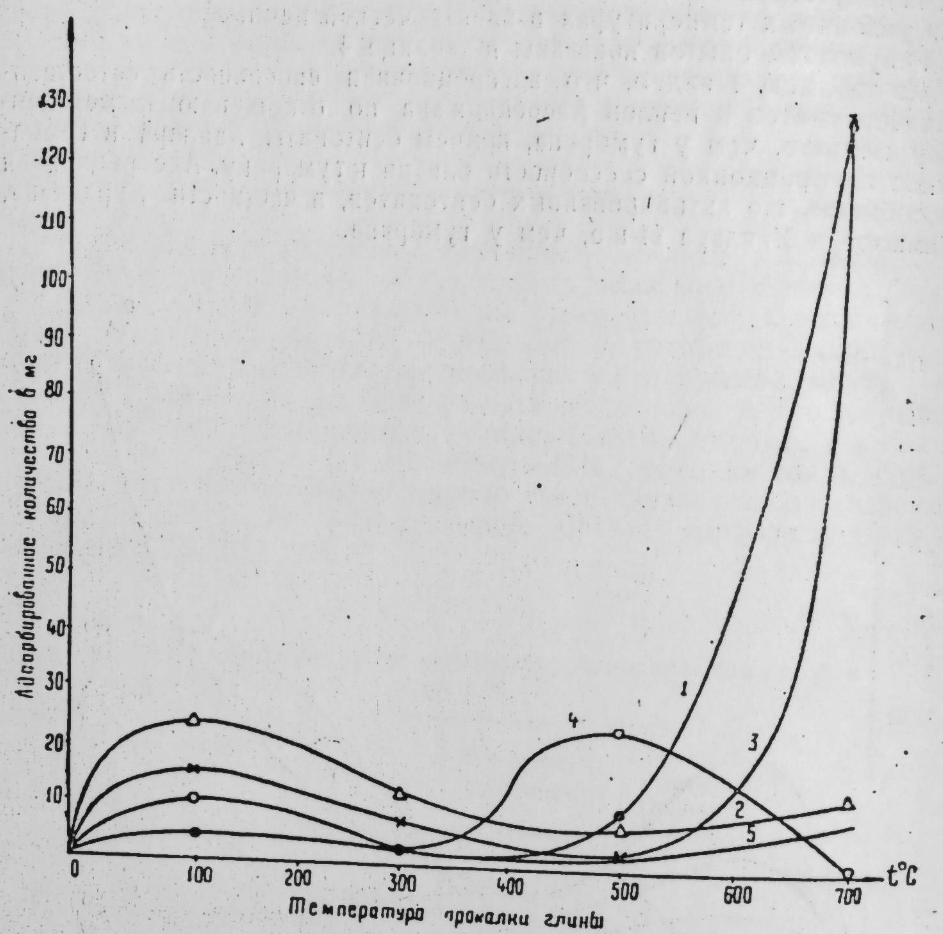

Рис. 2

Зависимость количества адсорбированных нафтеновых кислот 1 г вулк. пепла от температуры прокалки последней

1—вулканические пеплы Джората; *2*—вулканические пеплы Ханлара; *3*—вулканические пеплы Елан-Су-Тепе; *4*—вулканические пеплы Джафарабада; *5*—вулканические пеплы Нафталана

Адсорбция нафтеновых кислот из раствора бензина

Физико-химические константы нафтеновых кислот и продукта, из которого они получены, показаны в таблице 5, а результаты адсорбции—в таблицах 6, 7, 8, 9 и на рис. 1, 2 и 3.

Из таблицы 6 и рис. 1 и 2 видно, что адсорбционная способность естественных глин Азербайджана по отношению к нафтеновым кислотам в зависимости от температуры их прокалки различна. Так, например, у бентонитов Шамхорского и Хурдаланского районов и вулканических пеплов Джафарабадского и Ханларского районов с повышением температуры прокалки адсорбционная способность понижается, в то время как у бентонитов Ханларского, Джафарабадского, Елан-Су-Тепинского, Гекмалинского районов и вулканических пеплов Джората и Елан-Су-Тепе повышается. При этом изменение адсорбционной способности глин по отношению к нафтеновым кислотам происходит своеобразно. Как видно из рис. 1 и 2, кривые этой зависимости для исследованных образцов глин проходят через максимум и минимум.

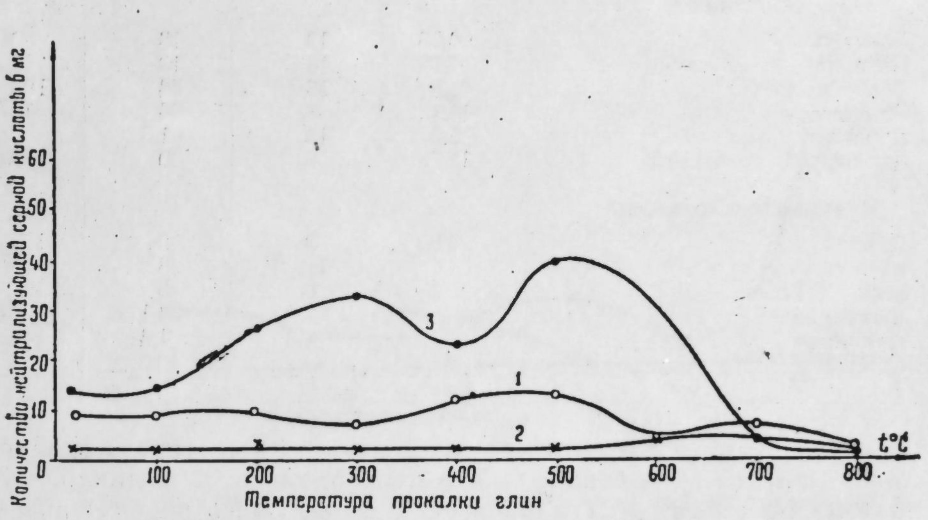

Рис. 3

Зависимость количества серной кислоты, необходимое для нейтрализации водной вытяжки 5 г глины от температуры прокалки последней

1—бентонит Ханлара; *2*—бентонит Шамхора; *3*—бентонит Гекмалы

Таблица 5

Физико-химические свойства нафтеновых кислот

Наименование кислот	$d^{20^\circ}_{20}$	Рефракция n^{20}_{D}	Кислотное число	Мол. вес
Керосиновая нафтен. кислота	0,941	1,4786	181	310

Необходимо отметить, что адсорбционная способность глин месторождений Елан-Су-Тепе и Джората, по мере повышения температуры их прокаливания, сильно увеличивается, причем адсорбционная способность этих глин по отношению к нафтеновым кислотам почти в 10 раз превышает адсорбционную способность гумбрина.

На основании ранее опубликованных наших работ (5, 8) считаем, что причина такого повышения адсорбционной способности указанных глин в данном случае связана, наряду с другими факторами, также и с увеличением их щелочности в зависимости от температуры прокалки. Поэтому нами были проведены определения щелочности водной вытяжки этих глин в зависимости от температуры их прокалки.

Таблица 6

Адсорбция нафтеновых кислот (в *мг*) 1 *кг* естественной глины в зависимости от температуры прокалки

Наименование месторождения глин	Температура прокалки глин в °С			
	110	300	500	700
Бентониты				
Ханлара	4,06	18	18	50
Шамхор	4,06	18	13	8
Елан-Су-Тепе	43,5	18	34	106
Гекмалы	15,7	8	44	18
Хурдалан	25,5	12	1,3	0
Джафарабад (бентонит)	15,7	8	50	60
Вулканические пеплы				
Джорат	4,06	3	9	127
Ханлар	24,4	12	8	13
Елан-Су-Тепе	15,7	8	3	127
Джафарабад	9,9	2,5	24,1	0
Нафталан	0	2,5	1,4	8
Гумбрин	0	28	13	13

Метод определения щелочности. Навеска прокаленной глины (5 *г*) отвешивалась и переводилось в цилиндр, куда приливали по 50 $см^3$ дестиллированной воды. Смесь перемешивалась в течение 20 минут и после суточного отстоя отделялась от глины. Водная вытяжка титровалась $^1/_{100}$ раствором серной кислоты.

Результаты опыта показаны в таблице 7 и на рис. 3, 4, 5.

Таблица 7

Количество серной кислоты (в *мг*), необходимое для нейтрализации водной вытяжки 5 *г* глины

№№ по пор.	Наименование месторождения глины	Температура прокалки глин в °С								
		20	100	200	300	400	500	600	700	800
1	Ханлар	8,8	8,8	9,8	7,35	11,7	13,2	3,75	6,65	2,9
2	Шамхор	2,45	2,45	3,43	2,45	2,45	2,45	4,4	4,4	2,45
3	Елан-Су-Тепе	9,8	9,8	11,3	7,35	9,3	13,2	5,4	33,8	46,5
4	Гекмалы	14,2	14,2	26,5	32,5	23	39,2	41	3,?2	2,9
5	Хурдалан	3,92	3,92	8,8	9,8	3,45	2,45	0,49	2,45	1,96
6	Джорат вулк. пеп.	6,85	6,85	6,36	5,68	2,75	5,4	4,9	10,8	11,8
7	Елан-Су-Тепе (вулк. пепел)	17,6	17,6	18,6	10,8	17,6	17,1	4,9	41,7	81
8	Нафталан	6,36	6,36	8,35	7,35	2,45	2,45	2,7	3,43	2,47
9	Ханлар (перех. период)	12,25	12,25	16,7	13,4	13,2	13,7	13,2	10,3	8,3
10	Джафарабад	2,94	2,94	2,45	2,46	1,96	1,47	1,47	2,45	2,45
11	Гумбрин	1,47	1,47	1,47	1,47	1,47	1,47	1,47	1,47	1,47

Как видно из таблицы 7 и рис. 3, 4 и 5, с повышением температуры прокалки, щелочность водных вытяжек исследованных глин из-

меняется различно. Причем щелочность водных вытяжек глин гумбрина Шамхорского и вулканического пепла Джафарабадского районов по сравнению с другими глинами выражена слабо и мало зависит от температуры прокалки. Щелочность гумбрина даже не изменяется

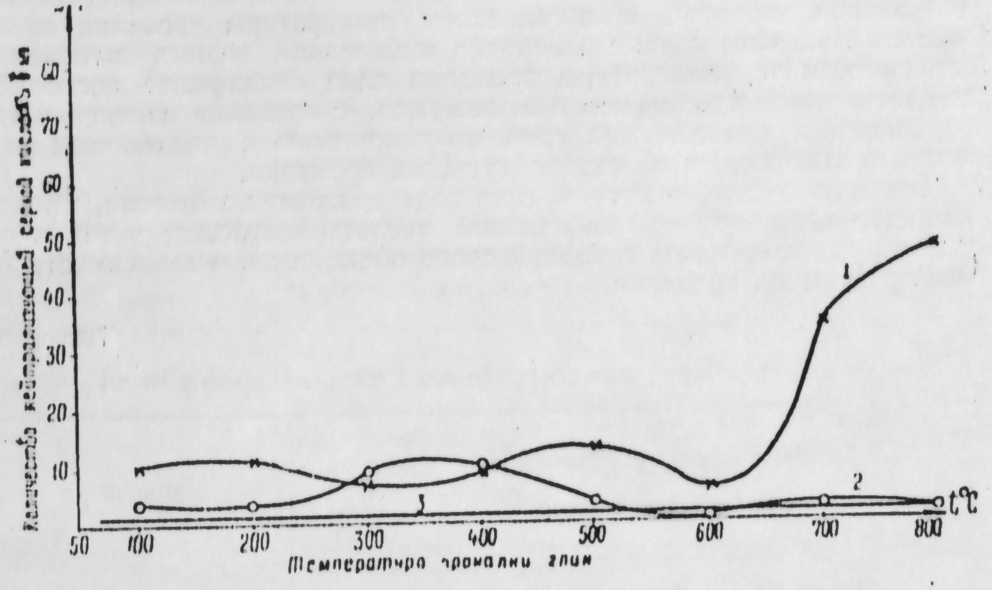

Рис. 4

Зависимость количества серной кислоты, необходимой для нейтрализации водной вытяжки 5 *г* глины, от температуры прокалки последней

1—бентонит Елан-Су-Тепе; *2*—бентонит Хурдалан; *3*—гумбрин Грузинской ССР

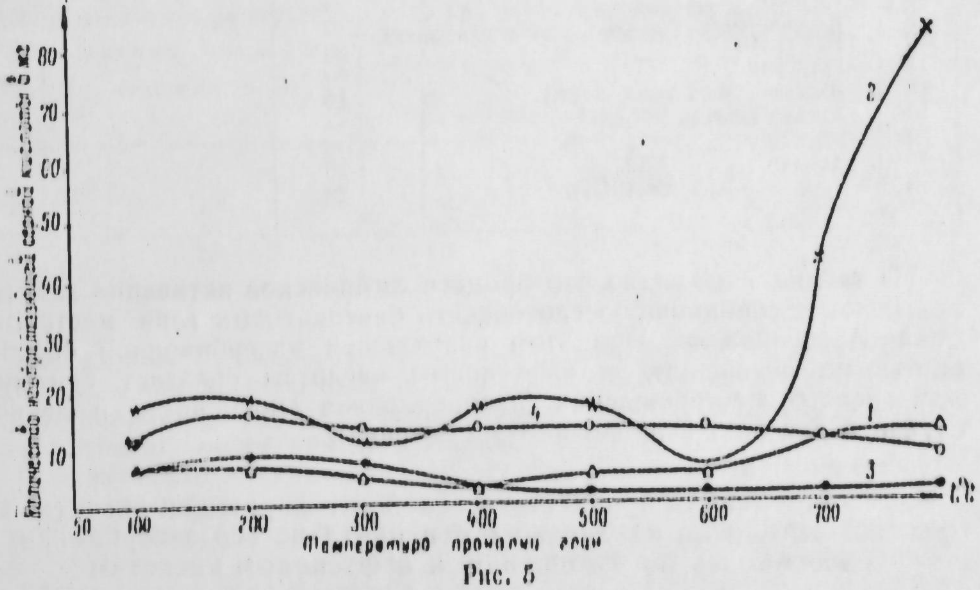

Рис. 5

Зависимость количества серной кислоты, необходимой для нейтрализации водной вытяжки 5 *г* глины, от температуры прокалки последней

1—вулканические пеплы Джората; *2*—вулканические пеплы Елан-Су-Тепе; *3*—вулканические пеплы Нафталана; *4*—вулканические пеплы Ханлара

с повышением температуры прокалки, в то время, как у бентонитов Ханларского, Апшеронского районов и вулканических пеплов Нафталанского и Ханларского районов щелочность водных вытяжек с повышением температуры прокалки их вначале повышается, затем понижается; щелочность водных вытяжек бентонита Елан-Су-Тепинского района и вулканических пеплов Джоратского и Елан-Су-Тепинского районов, наоборот, с повышением температуры прокалки повышается. При этом кривые изменения щелочности водных вытяжек в зависимости от температуры прокалки глин показывают несколько тождественных максимумов и минимумов, с кривыми изменений адсорбционных способностей глин по отношению к нафтеновым кислотам в зависимости от температуры их прокалки.

Эти данные для некоторых глин подтверждают положение, что количество адсорбируемой нафтеновой кислоты возрастает у тех глин, у которых щелочность в водной среде повышается в зависимости от температуры их прокалки.

Таблица 8

Адсорбция нафтеновых кислот (в *мг*) 1 *г* активированной глины

№№ по пор.	Наименование месторождения активированной глины	Количество адсорбиров. нафтен. кислот в *мг*	Примечание
1	Ханлар (актив. бент.)	132	*Глины активировались указанными солями путем обменной реакции
2	Шамхор " "	80	
3	Елан-Су-Тепе "	43	
4	Гекмалы "	63	
5	Хурдалан	70	
6	Джорат (актив. глины)	8	
7	Елан-Су-Тепе "	13	
8	Ханлар "	28	
9	Джафарабад "	2	
10	Нафталан "	28	
11	Гумбрин "	63	
12	Джафарабад (актив. бент.)	18	
13	Ханлар (актив. NH_4Cl)*	—	
14	Шамхор " "	8	
15	Ханлар " $AlCl_3$	28	
16	" " $Cr_2(SO_4)_3$	28	

Из таблиц 7 и 8 видно, что процесс химической активации заметно повышает адсорбционную способность бентонитовых глин месторождения Азербайджана. При этом наибольшей адсорбционной способностью по отношению к нафтеновым кислотам обладает бентонит Ханларского месторождения (адсорбционная способность в данном случае в два раза больше, чем у гумбрина).

Изучение влияния присутствия солей активирующей кислоты в процессе активации ханларского бентонита на его адсорбционную способность по отношению к нафтеновым кислотам

Из таблицы 9 видно, что присутствие в процессе активации различных солей действует различно на адсорбционную способность глин. Так, присутствие $CaCl_2$, $MgCl_2$ влияет положительно, в то время, как NH_4Cl, $AlCl_3$ отрицательно действуют на адсорбционную способность Ханларского бентонита. Изучено также влияние концентрации и количества взятой для активации серной кислоты на адсорбционную способность бентонита Ханларского района по отношению нафтеновых кислот. Результаты опытов показаны в таблице 10.

Таблица 9

Адсорбция нафтеновых кислот (в *мг*) на 1 *г* активированной глины

№№ по пор.	Наименование солей, присутствующих в процессе активации	Колич. адсорбированных нафтеновых кислот в *мг*: после 2 часов контакта с глиной	Колич. адсорбированных нафтеновых кислот в *мг*: после 2 часов контакта с глиной	Примечание
1	NaCl	93	100	Процесс активации произведен соляной кислотой в присутствии разных солей из расчета 20% катионов на взятый вес глины
2	NH_4Cl	68	83	
3	$AlCl_3$	0	38	
4	$NiCl_2$	101	110	
5	$CaCl_2$	100	155	
6	$MgCl_2$	88	135	

Таблица 10

Адсорбция нафтеновых кислот (в *мг*) на 1 *мг* активированной глины

№№ по пор.	Концентрация серной кислоты, взятой для активации в %	Количество адсорбированных нафт. кислот в *мг* при расходе серной кислоты, взятой для активации в % на вес воздушной сухой глины			
		20	35	50	75
1	5	81	86	82	116
2	10	105	105	105	130
3	15	106	111	111	130
4	20	116	140	140	154

Из таблицы 10 видно, что в случае адсорбции нафтеновых кислот активность Ханларского бентонита больше зависит от концентрации, чем от количества взятой для активации серной кислоты. Лучшие результаты получены при 20% серной кислоты.

При изучении влияния кислоты, взятой для активации, на адсорбционную способность бентонита Ханларского района условия активации и методика исследования были те же, что и в предыдущих опытах.

Результаты опыта показаны в таблице 11.

Из таблицы 11 видно, что адсорбционная способность исследуемых глин в данном случае не зависит от химического состава сильных кислот, взятых для активации.

Таблица 11

№№ по пор.	Кислоты, взятые для активации	Навеска глин в г	Количество адсорбиров. нафтен. кислот в мг
1	Соляная	1	128
2	Азотная	1	128
3	Фосфорная	1	128
4	Уксусная	1	28

Определение отбеливающей способности естественных глин по отношению к смолам

Предварительные опыты показали, что в естественном виде адсорбционную способность проявляют к смолам образцы глин Шамхора и Нафталана. Поэтому мы изучали адсорбционную способность указанных глин в процессе очистки прессдестиллата в зависимости от температуры прокалки глин. Результаты опытов показаны в таблице 12 и на рис. 6.

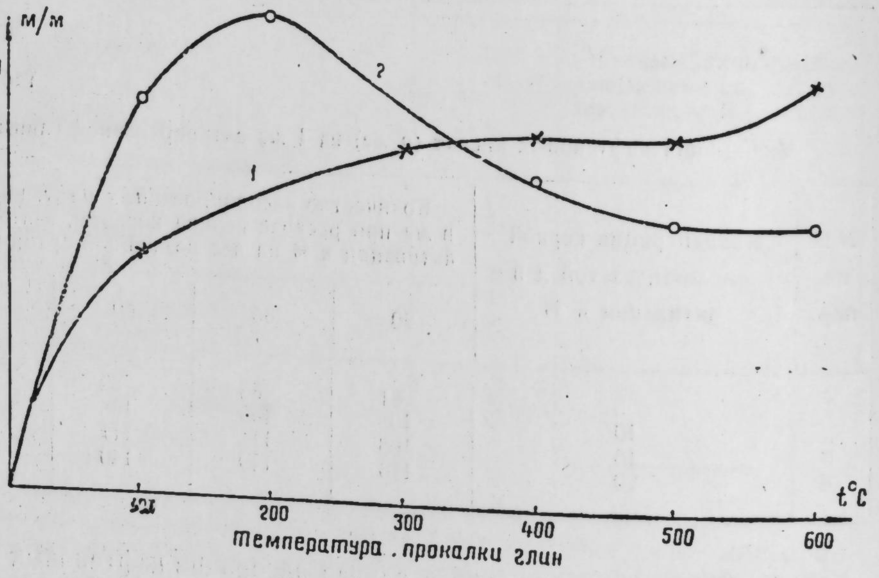

Рис. 6

Зависимость отбеливающей способности глин от температуры прокалки
1—бентонит Шамхора; 2—вулканические пеплы Нафталана

Из таблицы 12 и рис. 6 видно, что по мере повышения температуры прокалки глины месторождения Шамхора ее адсорбционная способность по отношению к смолам возрастает, а у вулканических пеплов Нафталанского района уменьшается. Эти глины, по нашему мнению, заслуживают особого внимания и требуют обстоятельного изучения.

Таблица 12

№№ по пор.	Месторождение глины	Условия опыта: навеска глины в г	об'ем взятого прессдестиллата в см³	время перемешивания в минутах	время отстанв. в часах	Цвет (по Дюбоску) прессдестиллата после обработки его глиной; т-ра прокалки глин в °С: 100	200	300	400	500	600
1	Шамхор	2	40	30	2	17/50	20/50	25/50	26/50	26/50	30/50
2	Нафталан	"	"	"	"	28/50	30/50	23/50	23/50	20/50	20/50
3	Гумбрин	"	"	"	"	50/50	—	—	—	—	—

Результаты определения отбеливающей способности активированных глин Азербайджана по отношению к прессдестиллату показаны в таблице 13.

Таблица 13

№№ по пор.	Месторождения активированных глин	Навески глин в г	Об'ем прессдестиллата в см³	Цвет очищенного прессдестиллата по Дюбоску в мм	Примечание
1	Ханлар (бент.)	2	40	40/25	В качестве стандартного раствора взят прессдестиллат, очищенный гумбрином
2	Шамхор	"	"	25/25	
3	Елан-Су-Тепе	"	"	12/25	
4	Гекмалы	"	"	24/25	
5	Хурдалан	"	"	25/25	
6	Джорат (вулк. пепел)	"	"	20/50	
7	Ханлар	"	"	15/50	
8	Елан-Су-Тепе	"	"	22/50	
9	Джафарабад	"	"	22/50	
10	Нафталан	"	"	40/50	
11	Джафарабад (бент.)	"	"	32/50	
12	"	"	"	25/25	

Из таблицы 13, видно, что отбеливающая способность бентонита Ханларского района по отношению к прессдестиллатам гораздо выше, чем у гумбрина. Вулканические пеплы после активации (за исключением нафталанского пепла) заметно не повышают отбеливающих способностей. Необходимо подчеркнуть, что (как видно из таблиц 7 и 12) если водная вытяжка глин, в зависимости от температуры их прокалки, возрастает в сторону щелочной реакции, то такие глины после активации кислотой не становятся заметно активными по отношению к смолам и нафтеновым кислотам.

Определение теплоты смачивания глин

Как известно, теплота смачивания поверхности твердого вещества жидкостью пропорциональна величине этой поверхности (7). Для измерения теплоты смачивания мы применяли калориметр, устроенный по принципу калориметра Шотке. Опыт производился следующим образом: навеску в 1 г глины, высушенную при 150° С в тече-

ние 3 часов в термостате, помещали в калориметр. Туда же помещали на 30 минут определенный об'ем жидкости, находящейся в тонкостенной пробирке. Для выравнивания температуры калориметра с температурой комнаты через каждые полминуты она регенерировалась. Когда устанавливалась постоянная температура, тонкостенная пробирка, в которой содержалась испытываемая жидкость, разбивалась и смесь перемешивалась, причем отсчеты записывались по температуре. Максимальный под'ем соответствовал максимальному количеству выделяемой теплоты при смачивании. Умножив максимальный отсчет температуры на 0,49 *м.кал.*, получаем количество выделенного тепла, т. к. установлено, что для под'ема в калориметре уровня спирта на одно деление, нужно сообщить калориметру 0,49 *м.кал.*

Результаты опыта показаны в таблицах 14 и 15.

Таблица 14

Влияние состава активирующей кислоты на теплоту смачивания глин в *м.кал*

№№ по пор.	Кислоты, взятые для активации глин Ханларского р-на	Бензол	Прессдестиллат	Бензольная головка	Спирт	Гептан	Вода	Примечание
1	Фосфорная	8,3	14,7	49	16,6	2,96	14,6	Об'ем смачивающей жидкости на 1 *г* навески был 2 *см*³
2	Соляная	9,3	14,7	49	16,15	3,42	16,2	
3	Азотная	6,3	12,2	39	16,6	2,4	15,2	
4	Серная	6,4	13	49	14,7	3,42	12,6	

Таблица 15

Теплота смачивания 1 *г* глины в *м. кал*

Месторождение глины	Вода		Спирт		Бензол		Гептан		Прессдестиллат		Бензольная головка	
	естеств. глина	активир. глина	естеств. глина	активир. глина	естеств. глина	активир. глина	естеств. глина	активир. глина	естеств. глина	активир. глина	естеств. глина	активир. глина
Ханлар (бент.)	19,6	12,6	10,6	14,17	1,96	6,4	0	3,42	0	13	—	49
Шамхор „	6,8	—	3,2	4,9	0,26	2,94	0	—	0	4,3	—	15
Елан-Су-Тепе	4,9	10,2	2,45	3,92	0	0,98	0	0,73	0	2,4	—	1,9
Гекмалы (бент.)	13,7	7,8	4,45	9,3	0	3,43	0	1,96	0	10,5	—	115
Хурдалан „	14,7	11,7	7,3	14,2	0	3,5	0	1,47	0	7,8	—	73
Джафарабад	1,72	2,72	0,98	0	0	0,98	0	—	0	—	—	4
Джорат (вулк. пепел)	0,98	1,4	0	0	0	0,25	0	—	0	—	—	0,98
Ханлар „	3,6	4,3	0,98	0	0	—	0	—	0	0,98	—	10,5
Елан-Су-Тепе	2,7	0,98	0	0	0	—	0	—	0	—	—	0,49
Джафарабад	0,3	2,45	0	0	0	0	0	—	0	—	—	0,98
Нафталан	1,96	1,96	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,98
Гумбрин	6,3	8,8	4,5	5,4	2,94	—	1,96	—	—	7,6	—	22,6

Из таблиц 14 и 15 видно, что теплота смачивания различна как для различных глин, так и для различных смачивающих жидкостей. Она также зависит от состава взятых для активации кислот.

Надо отметить следующее.

1. Самая высокая теплота смачивания наблюдается у глин Ханлара и Апшерона. По теплоте смачивания жидкостей в отношении глин их можно расположить в следующем порядке: для активированных бентонитов—бензольная головка, спирт, прессдестиллат, вода, бензол, а для естественных бентонитов—вода, спирт. Высокая теплота смачивания активированных бентонитов Азербайджана, повидимому, обусловливается как величиной поверхности, так и полимеризующей их способностью.

2. Процесс активации сильно повышает теплоту смачивающей способности глин по отношению к исследованным жидкостям, за исключением воды. Уменьшение теплоты смачивания при смачивании активированных глин водой, в отличие от естественных, повидимому, связано с уменьшением их набухающей способности (5) после процесса активации.

3. У вулканических пеплов Азербайджана как в естественном, так и в активированном виде заметного выделения теплоты при смачивании вышеуказанными жидкостями не наблюдается.

Хурдаланский бентонит, как связка для катализаторов

В ранее опубликованных наших работах (6) было показано влияние реакции глин, в зависимости от температуры опыта, на их адсорбционную способность. Поэтому связывающий материал, обладая большой связывающей способностью, не должен изменять своей реакции под влиянием температуры среды, оставаясь как бы „нейтральным", не влияя на активность катализаторов своими изменяющими зарядами.

Связывающая способность вещества обусловливается его набухающей способностью. Как известно, сильно набухающие частицы, связывающие вещества при высыхании, сокращаясь в об'еме, сильно приближают отдельные частицы катализатора друг к другу и тем самым придают прочность катализатору.

Данные таблицы 8, а также результаты ранее опубликованной нашей работы (5) показывают, что Хурдаланский бентонит „малой мощности" обладает хорошим, набухающим, липкосвязывающим свойством, а также не изменяет своей реакции в водной среде в зависимости от температуры прокалки.

Поэтому, используя это свойство, мы употребляли хурдаланскую глину в качестве связки для катализаторов. Результат оказался положительным—хурдаланская глина нисколько не понижает каталитическое свойство основного катализатора. Так, например, активированная ханларская глина, после химической активации потерявшая свою связывающую способность, смешивалась с 10, 20 и 30% хурдаланской глины; полученное тесто хорошо формировалось и после сушки хорошо поддавалось резке; формованные цилиндрики обладали достаточной механической прочностью.

Активность этих образцов катализатора устанавливалась по очистке прессдестиллата в паровой фазе. Результаты сведены в таблице 16.

Из таблицы 16 мы видим, что взятое количество связывающего хурдаланского бентонита не влияет на активность катализатора.

Таблица 16

Изменение иодного числа прессдестиллата в зависимости от продолжения процесса

№№ по пор.	Количество связывающего вещества в % от веса катализатора	Продолжение процесса		
		1 час	2 часа	3 часа
1	10	25	58	62
2	20	26	60	60
3	30	25	52	50
4	Без связки	25	50	50

Обсуждение полученных результатов

Исследование адсорбционной способности и физико-химических свойств бентонитов и вулканических пеплов основных месторождений Азербайджана дает нам возможность в некоторой степени осветить вопрос связи между физико-химическими константами и адсорбционной способностью этих глин. Экспериментальные данные, приведенные в таблицах 1, 2, 3, 4, 6 и 15, и ранее опубликованные нами работы (5) показывают, что связь между адсорбционной способностью и теплотой смачивания глин с их набухаемостью и микроагрегатными составами до некоторой степени наблюдается только при адсорбции водяных паров и при смачивании водой и бензольной головкой. Например, по микроагрегатному анализу (5) мы показали, что фракция с диаметром зерен 0,005—0,001 *мм* в бентоните Хурдаланского района содержится в количестве 51,04%, Гекмалинского района — 34,41%, Ханларского района 4,49%; в бентонитах остальных месторождений она не превышает 10,83%. Фракции с диаметром 0,001 *мм* в бентоните Хурдаланского месторождения содержится 29,74%, Гекмалинского—52,54%, а в глинах остальных месторождений, за исключением бентонита Елан-Су-Тепе, не содержится, что говорит о высоко-дисперсном составе бентонитов Апшеронского месторождения. Самой большой набухающей способностью обладают глины Гекмалинского месторождения (15 $см^3/г$) и Хурдаланского месторождения (11,5 $см^3/г$); глины остальных месторождений обладают очень низкой набухаемостью.

Интересно отметить, что после химической активации бентониты теряют свою набухаемость, что отчасти влияет на адсорбционную способность по отношению к водяным парам и на тепловой эффект в случае смачивания их водой. Так, например, при смачивании водой естественная глина Ханларского месторождения выделяет 19,6 *м.кал/г* тепла, Гекмалинского—13,7 *м.кал/г*, Хурдаланского—14,7 *м.кал/г* (таблица 16), а после активации их теплота смачивания падает и составляет у глины Ханларского месторождения—12,6 *м.кал/г*, Хурдаланского—11,7 *м.кал/г*, Гекмалинского—7,8 *м.кал/г*. Отсюда можно заключить, что уменьшение теплоты смачивания в данном случае отчасти связано с уменьшением набухаемости глин. Кстати, необходимо отметить, что при смачивании активированных бентонитов бензольной головкой и прессдестиллатом выделение тепла связано как с процессом адсорбции, так и процессом полимеризации непредельных углеводородов, содержащихся в них. Наличие этих процессов подтверждается экспериментальными данными, приведенными в таблицах 2, 14 и 15. Как видно из таблицы 15, в случае смачивания бензольной головкой активированных бентонитов больше всего теплоты выделяется при смачивании глин Гекмалинского месторождения (115 *м.кал/г*), затем Хурдаланского (73 *м.кал/г*), Ханларского (49 *м.кал/г*), гумбрин (22,6 *м.кал/г*). Такое большое выделение теплоты при смачивании активированных бентонитов апшеронских месторождений, повидимому, связано с их высокополимеризующей способностью, обусловленной высокодисперсным составом (их адсорбционная способность намного уступает бентонитам Ханларского месторождения, см. табл. 1). Для остальных глин приведенная связь между набухаемостью, адсорбционной способностью, микроагрегатным составом и другими физико-химическими свойствами, как видно из экспериментальных данных, не наблюдается. Повидимому, адсорбционная способность глин в основном связана как с химическим составом и структурой их, так и с природой адсорбированного вещества и величиной „доступной поверхности" глины для данного адсорбируемого вещества.

Лучшими каталитическими и адсорбционными способностями обладают ненабухающие глины монтмориллонитового состава. По литературным данным (2), бентонитовые глины основных месторождений Азербайджана имеют монтмориллонитовый состав. Содержание последнего в бентоните Ханларского месторождения достигает 87%. Поэтому высокую адсорбционную способность активированных бентонитовых глин Азербайджана по отношению к исследованным нами веществам можно об'яснить их монтмориллонитовой структурой. Что касается различной адсорбционной способности бентонитовых глин различных месторождений, то это, возможно, об'ясняется как качеством поверхности, так и величиной „доступной поверхности" данной глины. „Доступная поверхность" в процессе адсорбции, как видно из наших экспериментальных данных, играет определенную роль. Так, например, по величине „доступной поверхности", определенной адсорбцией метилен-блау, глины располагаются в следующем порядке: бентониты ханларского месторождения имеют поверхность 154 $м^2/г$, хурдаланского—142 $м^2/г$, Шамхорского—135 $м^2/г$, гумбрин—133 $м^2/г$, гекмалинского—130 $м^2/г$ и т. д. В соответствии с величиной поверхности изменяются во многих случаях адсорбционная способность и теплота смачивания этих глин (см. табл. 1, 4, 8, 13 и 15).

Большую теплоту смачивания и адсорбционную способность бентонита ханларского месторождения можно связать как с его химическим составом и структурой, так и с величиной „доступной поверхности". Величина „доступной поверхности", определенная адсорбцией метилен-блау, во многих случаях может служить мерилом адсорбционной способности данных глин и указывает примерную поверхность, участвующую в процессе адсорбции. Конечно, поверхность, определенная методом адсорбции метилен-блау, не может считаться истинной поверхностью. Следует отметить, что после активации поверхность вулканического пепла месторождения Елан-Су-Тепе сократилась на 11 $м^2/г$. Сокращение поверхности глин, повидимому, связано с образованием в процессе активации закупоривающих капилляры нерастворимых солей в виде $CaSO_4$.

Адсорбция нафтеновых кислот естественными глинами в зависимости от температуры прокалки их сопровождается процессом хемосорбции. Из кривых 1—4 и таблиц 6 и 7 видно, что с ростом температуры прокалки глин как щелочность водных вытяжек, так и адсорбционная способность по отношению к нафтеновым кислотам из-

меняются симбатно. Изменения происходят не равномерно, а скачкообразно, имея по кривой точки максимума и минимума. Это можно об'яснить следующим образом: под воздействием прокалки, катионы некоторых солей, входящих в состав глин, либо приобретают способность растворяться в воде, или вступать в реакцию с нафтеновыми кислотами, либо теряют эту способность.

Наличие процесса химосорбции в данном случае легко подтверждается тем, что максимальная и минимальная точки щелочности водных вытяжек глин соответствуют максимальному и минимальному значению адсорбции нафтеновых кислот. Адсорбционная способность глин по отношению к нафтеновым кислотам зависит, кроме температуры их прокалки также и от рода активирующей кислоты, метода и присутствия солей данной кислоты в процессе активации. Влияние различных солей активирующей кислоты на адсорбционную способность глин при их активации различно. Например, если активация ханларского бентонита происходит в присутствии солей $CaCl_2$ и $MgCl_2$, то адсорбционная способность такой глины по отношению к нафтеновым кислотам большая, если же активация глины происходит в присутствии $AlCl_3$, NH_4Cl и др. солей, то адсорбционная способность такой глины по отношению к нафтеновым кислотам малая.

Данные таблиц 8,12 и 13 говорят о том, что адсорбционная способность активированных бентонитовых глин Азербайджана по отношению к смолам и нафтеновым кислотам не уступает активированному гумбрину, а во многих случаях даже превосходит.

Особо следует отметить шамхорский бентонит, у которого адсорбционная способность по отношению к смолам растет с ростом температуры его прокаливания.

В заключение нам хотелось бы еще раз подчеркнуть, что во всех исследованных нами процессах активированный бентонит Ханларского района по своим качествам превосходит активированный гумбрин. Адсорбционная способность бентонитов Шамхорского и Апшеронского районов либо превосходит, либо не уступает гумбрину.

Основные выводы

На основании проведенных нами экспериментальных работ можно сделать следующие выводы.

1. Адсорбционная способность естественных и активированных бентонитов Азербайджана по отношению метилен-блау к парам спирта и воды выше, чем у гумбрина.

2. Адсорбционная способность активированного бентонита Ханлара по отношению к парам ароматики, бензольной головки (за исключением естественного бентонита), гептана, бензина выше, чем у гумбрина. Адсорбционная способность естественных и активированных бентонитов остальных районов Азербайджана по отношению к вышеуказанным парам ниже, чем у гумбрина.

3. Пеплы Азербайджана как в активированном, так и в естественном виде по отношению к испытываемым веществам мало активны.

4. Активированные бентониты, адсорбируя пары бензольной головки, подвергают их полимеризации и конденсации, причем полимеризационная и конденсирующая способности бентонита Ханларского и Хурдаланского районов выше, чем у гумбрина.

5. Активация бентонитов Азербайджана, основанная на обменной реакции без участия соответствующей кислоты данной соли, мало эффективна.

6. Глины Ханларского месторождения могут являться хорошими адсорбентами для улавливания бензола и олефиновых углеводородов.

7. Поверхность бентонитов Азербайджана после активации кислотой становится более развитой, чем у гумбрина.

8. Адсорбционная способность бентонитов Азербайджана (Ханларского и Апшеронского районов) по отношению к смолам и нафтеновым кислотам выше, чем у гумбрина.

9. Адсорбционная способность глин по отношению к нафтеновым кислотам сильно зависит от метода активации и рода кислоты, а также от присутствия солей активирующей кислоты в процессе активации.

10. Глины месторождения Джората и Елан-Су-Тепе в естественном виде после прокалки при высоких температурах (порядка 500—700°С) обладают хорошим адсорбционным свойством по отношению к нафтеновым кислотам.

11. Теплота смачивания различна для разных глин и зависит как от метода активации, так и от состава смачивающей жидкости.

12. Самая высокая теплота смачивания наблюдается у активированных глин Ханлара и Апшерона при смачивании их бензольной головкой.

13. Глины Хурдаланского месторождения являются хорошим связывающим материалом для катализаторов.

14. Водная вытяжка глины может служить характерной константой для определения адсорбционной способности по отношению нафтеновых кислот и смол.

15. Адсорбционная и теплосмачивающая способности активированного бентонита Ханларского района по отношению к испытанным жидким и парообразным нефтепродуктам гораздо выше, чем у гумбрина.

16. Активированные бентониты Шамхорского и Ханларского районов и естественный вулканический пепел Нафталана могут заменить гумбрин в нефтеперерабатывающей промышленности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Проф. Ковалевский С. А.—Моющие и отбеливающие глины Азербайджана. Баку, 1931.
2. Кашкай М. А. и Султанов А. Д.—Химико-минералогические исследования гильаби (адсорбционных глин) из основных месторождений Азербайджана. „Известия АН Азерб. ССР", № 4. 1945.
3. Благодаров М.—Отбеливающие земли, их свойство и применение для очистки нефтепродуктов. ОНТИ—Азнефтеиздат. Баку—Москва, 1934.
4. Исмаилов Р. Г. и Кардаш И. М.—Отбеливающие способности глин Азербайджана. „АНХ" № 3, 1948.
5. Зульфугаров З. и Эфендиев Р. — Набухаемость, гигроскопичность и микро-агрегатный состав бентонитовых и некоторых других глин Азербайджана „Известия АН Азерб. ССР", № 2. 1948.
6. Зульфугаров З. Г.—Исследование физико-химических явлений в процессах активации отбеливающих глин. Диссертационная работа. Баку, 1941 „Известия АН Азерб. ССР № 6," 1946; № 2, 1947; № 11—1947. Труды Ин-та химии, т. VII.
7. Алексеевский Е. В., Белоцерковский Г. М., Плаченов Т. Г.—Практические работы по химии защиты. Москва, 1940. Госиздат обор. пром.
8. Зульфугаров З. Г.—К вопросу контактной очистки гумбрином. ЖПХ, т. XXII, вып. V, 1949.

З. Г. Зүлфүгаров

Азәрбайҹанын ағардычы килләри вә вулкан күлләринин адсорбсия габилијјәти

ХҮЛАСӘ

Нефт э'малы сәнае үчүн чох бөйүк әһәмијјәти олдуғуна бахмајараг Азәрбајҹанын ағардычы килләри вә вулкан күлләри (тәбии алүмосиликатлар) һәлә индијәдәк әтрафлы тәдгиг олунмадығындан сәнаедә кениш истифадә эдилмир. Әдәбијјатда Азәрбајҹанын тәбии алүмосиликатларынын физики-кимјәви хассәләринин өјрәнилмәсинә даир элми-тәдгигат иши олдугча аздыр.

Апардығымыз тәдгигат көстәрир ки, Азәрбајҹанын бентонит килләри активләшдирилдикдән сонра онларын адсорбсия габилијјәти вә адсорбсия сәтһи бир сыра һалларда, активләшдирилмиш гумбринин адсорбсия габилијјәтиндән вә адсорбсия сәтһиндән чохдур.

Мәсәлән, активләшдирилмиш Ханлар бентонит килинин адсорбсия сәтһи, активләшдирилмиш гумбринин адсорбсия сәтһиндән 11,9 %, нафтен туршуларыны адсорбсия этмә габилијјәти—110% вә нефт мәһсулларыны гәтранлардан тәмизләмә габилијјәти 60%-дән артыгдыр. Активләшдирилмиш Шамхор вә Абшерон бентонитинин тәдгиг этдијимиз үзви вә гејри-үзви маддәләри адсорбсия этмә габилијјәти вә адсорбсия сәтһи, активләшдирилмиш гумбринин адсорбсия этмә габилијјәтинә вә адсорбсия сәтһинә бәрабәрдир вә я ондан артыгдыр.

Тәбии һалда вә термики сурәтдә активләшдирилмиш бә'зи вулкан күлләринин нафтен туршуларыны адсорбсия этмә габилијјәти гумбринин вә Азәрбајҹан бентонитләринин адсорбсия этмә габилијјәтиндән бөјүкдүр. Лакин онларын истәр тәбии һалда, истәрсә дә активләшдирилмиш һалда адсорбсия этмә габилијјәти вә адсорбсия сәтһи умумијјәтлә чох аздыр.

Бурадан белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, Азәрбајҹанын бентонит килләри нефт э'мал эдән заводларымызда кениш сурәтдә ишләдилән гумбрин килини әвәз эдә биләр.

ӘЗӘРБАЈҸАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 9, 1949

И. Л. БАГБАНЛЫ

ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЛЕКСНОГО СОЕДИНЕНИЯ ТЕТРАРОДАНОДИАММИНХРОМИАТА АММОНИЯ В КАПЕЛЬНОМ АНАЛИЗЕ

Цветная капельная реакция на кадмий. Комплексная соль тетрароданодиамминхромиат-аммоний, известная в литературе под названием соли Рейнеке, образует малиново-красный осадок с кадмий-ионами. Малиново-красный цвет кадмиевого осадка очень характерен и может быть с успехом использован для качественного определения кадмия цветной реакцией. Реакция эта протекает как в нейтральной, так и в кислой (сернокислой, уксуснокислой и в солянокислой) средах (1).

В некоторых опубликованных работах указывается, что кадмий выпадает в осадок в виде комплекса посредством соли Рейнеке при участии тиомочевины. Эта реакция была использована А. С. Аруиной (2) для определения кадмия в специальном стекле.

Нашими предыдущими исследованиями было установлено, что при определенных условиях кадмий количественно осаждается указанным комплексом и без участия тиомочевины (3) в виде $Cd\,[Cr\,(CNS)_4\,(NH_3)_2]_2$.

Эта цветная реакция может служить для открытия малого количества кадмия на фильтровальной бумаге капельным способом. На плотную фильтровальную бумагу (синяя ленточка для сульфата бария) наносится одна капля раствора сернокислого кадмия и к ней прибавляют одну каплю свежеприготовленного двухпроцентного раствора соли Рейнеке; тотчас появляется красно-малиновый осадок. Жидкость на бумаге быстро высыхает (в течение 1—2 минут) и образуется малиново-красное пятно, которое указывает на присутствие кадмия. Красное пятно на фильтровальной бумаге сохраняется в течение долгого времени, не меняя своего цвета. Окраска самого осадителя не маскирует цвета образованного осадка. Открываемый минимум—3,7 μ. Предельная концентрация—1 : 10.000

Раствор осадителя лучше всего приготовлять каждый раз непосредственно перед опытом в виде 2%-ного водного раствора, т. к. комплексная соль Рейнеке в водном растворе недостаточно устойчива и разлагается через несколько дней (4).

Присутствие цинка, железа, марганца, хрома, кобальта, никкеля, щелочно-земельных и щелочных металлов в соотношениях кадмия к катионам 1 : 100 (в некоторых случаях даже больше) не мешает открытию кадмия.

Так как серебро, золото, платина, таллий, ртуть, медь, свинец, висмут (последний при несколько большей концентрации) образуют аналогичные осадки (1), то необходимо предварительное удаление этих катионов из раствора.

Открытие кадмия в металлическом цинке. Как известно, кадмий является одним из спутников цинка в его природных соединениях, в особенности в сфалерите. По этой причине в металлическом цинке нередко встречается кадмий в количествах от 0,03 до 0,24%. При рафинировании цинка кадмий в нем остается не ниже 0,03% (9). Установление чистоты металлического цинка часто служит предметом качественного анализа.

Чтобы не прибегать к применению сероводорода при открытии кадмия в металлическом цинке, предлагается следующий простой метод определения кадмия капельным способом. Металлический цинк растворяется в разбавленной серной кислоте; далее раствор выпаривается до малого об'ема на часовом стекле. Так как насыщенный раствор сульфата или хлорида цинка на фильтровальной бумаге трудно смешивается с осадителем, то необходимо сначала наносить две капли осадителя на бумагу и потом уже одну каплю испытуемого раствора. Осадитель при этом расплывается и в центре появляется малиново-красное пятно или кольцо, указывающее на присутствие кадмия.

Если испытуемый раствор сильно насыщен по отношению к цинку и если прибавление капли производится наоборот, т. е. осадитель прибавляется к испытуемому раствору, то иногда наблюдается, что раствор осадителя не успевает расплываться, остается в одном месте с испытуемым раствором и происходит постепенное сгущение; в таких условиях осадитель перекристаллизовывается и выпадает в виде осадка, образуя также малиново-красное пятно, что может привести к ошибочным выводам о наличии кадмия.

Таким образом, при определении кадмия в металлическом цинке точные результаты получаются тогда, когда концентрация цинка в растворе ниже состояния насыщения.

Для проверки достоверности результатов анализа металлического цинка на кадмий указанным путем был поставлен следующий опыт. Около 25 г металлического цинка растворялось в разбавленной серной кислоте. К полученному раствору был прибавлен избыток 2% раствора осадителя. Отфильтрованный и промытый осадок разложен при помощи HNO_3. К раствору было прибавлено несколько капель концентрированной H_2SO_4, затем он был выпарен до выделения белых паров, разбавлен водой и фильтрован. Через фильтрат пропускали H_2S. Желтый осадок был отфильтрован и растворен в горячей HCl, раствор затем сгущался. Капли этого раствора с двумя каплями осадителя на фильтровальной бумаге образуют характерное пятно малиново-красного цвета, свидетельствующее о присутствии кадмия.

В случае применения кислоты Рейнеке $H[Cr(CNS)_4(NH_3)_2]H_2O$ в качестве осадителя получается такой же эффект, как и при применении соли Рейнеке.

Спиртовый раствор соли Рейнеке $NH_4[Cr(CNS)_4(NH_3)_2]H_2O$ или кислоты Рейнеке не пригоден в качестве осадителя при капельном анализе.

Открытие кадмия в сфалерите. Около 2 г тонко измельченной пробы сфалерита помещается в фарфоровую чашку, разлагается с 7—8 *мл* царской водки на песочной бане. Разложение заканчивается через 10—15 мин. Затем прибавляется 0,5 *мл* H_2SO_4 и

нагревается на песочной бане до выделения белых паров. По охлаждении остаток растворяют в 1—2 *мл* воды, прибавляют избыток NH_4OH и фильтруют от образовавшегося при этом осадка R_2O_3 совместно с неразложенным остатком. Из фильтрата, подкисленного серной или соляной кислотой, берется одна капля на фильтровальную бумагу и две капли водного раствора осадителя; при этом получается очень характерное, окрашенное пятно, доказывающее присутствие кадмия во взятом образце сфалерита.

Цветная, капельная реакция на медь. Комплексная соль Рейнеке служит также в качестве осадителя для количественного определения меди после ее восстановления до одновалентной посредством $SnCl_2$.

Нами было установлено ранее, что медь выпадает в осадок в виде комплексной соли $Cu[Cr(CNS)_4(NH_3)_2]$ с характерным желтым цветом, без применения каких-либо восстановителей меди (5). Эта реакция чувствительна и специфична для меди. На фильтровальной бумаге к капле раствора меди прибавляется одна капля реактива и после полного высыхания бумаги вокруг центра появляется желтое кольцо, сравнительно большого диаметра. Открываемый минимум—0,8 микрограмма меди. Предельная концентрация—1 : 33000. При большей концентрации (несколько выше чем открываемый минимум) получается желтое пятно, характерное для меди.

При проведении опыта в пробирке или на предметном стекле легко можно наблюдать, что желтый осадок меди появляется не сразу, а медленно, что является следствием промежуточных реакций. Поэтому требуется некоторая выдержка. В результате промежуточных реакций двухвалентная медь, восстанавливаясь, переходит в реакционно-способную, одновалентную форму, после чего выпадает желтый осадок меди в виде комплексного соединения. Это явление несколько облегчает открытие кадмия на фильтровальной бумаге в присутствии меди до определенного соотношения кадмия и меди. На фильтровальной бумаге к одной капле смеси кадмия и меди прибавляется одна капля раствора осадителя. Малиново-красный осадок кадмия появляется раньше, чем образуется осадок меди. Нормальный цвет кадмиевого осадка на бумаге получается при соотношении Cd : Cu—40 : 1. Если это соотношение меняется в сторону понижения концентрации кадмия, то образуется кольцо темномалинового цвета. Если соотношение концентрации обоих катионов приближается к открываемому минимуму, то цвет образуемого пятна искажается и становится уже нехарактерным. Буроватый цвет пятна или кольца характеризует образование в данном случае два осадка.

Открытие меди в ферросилиции. Тонко измельченная проба ферросилиция (в количестве, примерно, 0,2 г) переносится на крышке от платинового тигля (при отсутствии платины можно применять фарфоровые крышки). Проба смачивается 2—3 каплями смесей азотной и серной кислот, затем очень осторожно прибавляют 2—3 капли HF; при этом происходит бурная реакция. Крышка держится щипцами над пламенем горелки и, таким образом, производится осторожное выпаривание раствора досуха. Остаток растворяется в нескольких каплях воды, раствор отсасывается посредством капилляра через бумажный фильтр. Капля этого раствора на фильтровальной бумаге и две капли осадителя образуют желтое пятно, указывающее на присутствие меди.

Выводы

1. Установлено, что кадмий открывается капельным способом на фильтровальной бумаге из нейтрального или кислого раствора посредством соли Рейнеке без участия тиомочевины; наличие кадмия устанавливается по образованию малиново-красного пятна. Можно открывать 3,7 μ кадмия в одной капле.

2. Установлен капельный способ для открытия 0,8 μ меди на фильтровальной бумаге при помощи соли Рейнеке без применения восстановителей. При открываемом минимуме образуется желтое кольцо.

3. Открытию кадмия и меди мешает присутствие серебра, золота, таллия, ртути, свинца и висмута. Поэтому необходимо удаление этих металлов из раствора.

4. После соответствующей предварительной подготовки сфалерита и металлического цинка, в них открывается кадмий капельным способом с применением реакции образования комплекса. Медь в ферросилиции открывается непосредственно после его разложения кислотами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Багбанлы И. Л.—О применении соли Рейнеке в аналитической химии для раздельного осаждения некоторых тяжелых металлов. „Известия АН Азерб. ССР", № 11, 1946.
2. Арунна А. С.—Определение кадмия и цинка в желтых стеклах. „Заводская лаборатория", № 1, 1939.
3. Бағбанлы И. Л.—Кадмиумун чәки методу илә кадмиум рейнекеати шәклиндә тә'йини. Труды Хим. инст. АН Азерб. ССР, т. VI, 1946.
4. Бағбанлы И. Л.—Рейнеке дузу типли комплекс бирләшмәләрин йодатометрия үсулилә тә'йин эдилмәси. „Известия АН Азерб. ССР", № 9, 1948.
5. Бағбанлы И. Л.—К вопросу количественного определения меди в виде тетрароданодиамминхромиата меди без применения восстановителя. „Известия АН Азерб. ССР", № 6, 1947.
6. Файгель Ф.—Капельный анализ. ОНТИ, 1937.
7. Тананаев Н. А.—Капельный метод. ГОНТИ—НКТП СССР, 1939.
8. Коренман И. М.—Микрокристаллоскопия. Госхимиздат, 1947.
9. Про Е.—Цинк и кадмий. Техиздат, 1931.

И. Л. Бағбанлы

Дамла анализиндә тетрароданодиамминхромиат аммониумун комплекс бирләшмәсинин ишләдилмәси

ХҮЛАСӘ

Тетрароданодиамминхромиат аммониумун комплекс дузу тә'сирилә кадмиум моруғу-гырмызы, мис исә сары рәнкдә чөкүнтү верир. Чөкүнтүнүн рәнкли олмасы вә реаксиянын һәссаслығы, һәмин катионлар үчүн чох характердир. Она көрә дә бу реаксиялардан дамла анализиндә истифадә этмәк олар.

Сүзкәч кағызы үзәриндә бир дамла кадмиум дузу мәһлулуна чөкдүрүчүнүн 2%-ли мәһлулундан бир дамла әлавә этдикдә дәрһал моруғу-гырмызы рәнкдә чөкүнтү әмәлә кәлир. Дамла гурудугда кағыз үзәриндә кичик бир һалга вә я ләкә галыр ки, бу да кадмиумун варлығыны көстәрир. Тапылан минимум 3,7 микрограмдыр.

Сүзкәч кағызы үзәриндә мис мәһлулунун бир дамласына бир дамла чөкдүрүчү әлавә эдиб гуруюнчая гәдәр көзләнилир. Онун мәркәзи әтрафында, миси көстәрән сары рәнкли кениш бир чөврә алыныр. Тапылан минимум 0,8 микрограмдыр.

Дамла реаксиясындан истифадә этмәклә сфалерит минералында вә синк металында кадмиум, ферросилисиумда исә, мис тә'йин эдилмишдир.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 9, 1949

В. Д. ЯСНОПОЛЬСКИЙ

МОВСУМ-БЕК ХАНЛАРОВ—ПЕРВЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ХИМИК-ОРГАНИК

Появление работ Ханларова в химической литературе относится к восьмидесятым годам прошлого столетия. Так как до этого времени в химической литературе не приходилось встречать работ химиков-азербайджанцев, то этот факт дал право признать Ханларова первым азербайджанским химиком-органиком.

С точки зрения истории науки в Азербайджане, казалось интересным собрать имеющиеся о нем сведения и представить в данной заметке.

Не имея возможности сообщить сведения биографического характера, сделаем сообщение лишь о его научной деятельности по данным химических журналов.

По органической химии Ханларов специализировался в Страссбурге в лаборатории Фиттига. В Страссбургском университете Ханларов защитил диссертацию и получил степень доктора химии.

В 1884 году Ханларов покинул Германию и переехал в Баку. После переезда на родину Ханларов вступил в члены Русского физико-химического общества. Согласно протоколу этого общества от 13 сентября 1884 года, в члены Русского физико-химического общества Ханларова рекомендовали такие химики, как Д. И. Менделеев, Н. А. Меншуткин и Д. П. Коновалов. В списке членов этого общества фамилия Ханларова упоминается вплоть до 1887 года.

Первая работа Ханларова, опубликованная в 1882 году (Берихте 1882 год, стр. 1987) называлась „О действии тиоуксусной кислоты на роданистый этил".

Действием сероводорода на роданистый этил в свое время был получен этиловый эфир дитио-карбаминовой кислоты по следующей реакции:

$$C_2H_5-CNS+H_2S=CS\begin{cases}NH_2\\SC_2H_5\end{cases}.$$

Ханларов вместо сероводорода применил тиоуксусную кислоту и получил этиловый эфир ацетил-дитио-карбаминовой кислоты в виде игл с температурой плавления 122—123°.

В этом случае процесс выражался следующей реакцией:

$$C_2H_5-CNS+CH_3COSH=CS\left\langle\begin{matrix}NH(COCH_3)\\ SC_2H_5\end{matrix}\right.$$

Полученный эфир при действии баритовой воды разлагался на этил-меркаптан, роданистый барий и воду, а при действии разбавленной соляной кислоты разлагался на этил-меркаптан, хлористый аммоний и сероокись углерода.

Оба эти процесса могут быть выражены следующими уравнениями:

$$1)\ 2\ CS\left\langle\begin{matrix}NH(OC_2H_3)'\\ SC_2H_5\end{matrix}\right.+2Ba(OH)_2=2C_2H_5SH+Ba(CNS)_2+$$
$$+Ba(CH_3COO)_2+2H_2O$$

$$2)\ а-CS\left\langle\begin{matrix}NH(OC_2H_3)\\ SC_2H_5\end{matrix}\right.+HCl+H_2O=CS\left\langle\begin{matrix}NH_2\\ SC_2H_5\end{matrix}\right.$$

$$в-CS\left\langle\begin{matrix}NH_2\\ SC_2H_5\end{matrix}\right.+HCl+H_2O=C_2H_5SH+NH_4Cl+COS$$

При действии азотнокислого серебра на этиловый эфир ди-тиокарбаминовой кислоты получалось вещество в виде желтых кристаллов, разлагающихся на свету, вследствие чего его было трудно получить в чистом виде и исследовать.

Вторая работа Ханларова, опубликованная в 1884 году (Либих Анналь, 226, стр. 325—343) называлась „О бутиролактоне и α-этилбутиролактоне". Работа эта появилась одновременно с работами Фиттига о лактонах и лактонокислотах, опубликованными в этом же журнале. В данной работе Ханларов описал синтезы бутиролактона и α-этил-бутиролактона и их свойства.

Синтезы последовательно производились по следующим реакциям.

1) При конденсации этилхлоргидрина (в присутствии алкоголята натрия) с эфирами ацетоуксусной кислоты и этил-ацетоуксусной кислоты соответственно происходило образование окси-этил ацетоуксусного эфира и окси-этил-этил-ацетоуксусного эфира.

$$а-CH_3-CO-CH_2-COOC_2H_5+CH_2OH-CH_2Cl=$$
$$CH_2OH-CH_2-CH(COCH_3)-COOC_2H_5+HCl.$$

$$в-CH_3-CO-\underset{\displaystyle C_2H_5}{\underset{|}{CH}}-COOC_2H_5+CH_2(OH)-CH_2Cl=$$

$$CH_3-CO-\overset{\displaystyle C_2H_5}{\overset{|}{\underset{\displaystyle CH_2-CH_2OH}{\underset{|}{C}}}}-COOC_2H_5+HCl$$

2) Полученные эфиры разлагались баритовой водой и при этом соответственно получались бариевые соли γ-оксимасляной кислоты и α-этил γ-оксимасляной кислоты.

$$а-2\,CH_2(OH)-CH_2-CH(CH_3CO)-COOC_2H_5+2\ Ba(OH)_2=$$
$$[CH_2(OH)-CH_2-CH_2-COO]_2\,Ba+(CH_3COO)_2\,Ba+2C_2H_5OH.$$

$$в-2\,CH_3-CO-\overset{\displaystyle C_2H_5}{\overset{|}{\underset{\displaystyle CH_2-CH_2OH}{\underset{|}{C}}}}-COO_2H_5+2Ba(OH)_2=$$
$$[C_2H_5-CH(OH)-CH_2-CH_2-COO]_2Ba+(CH_3COO)_2\,Ba+2C_2H_5OH$$

3) Сами кислоты из солей выделялись действием концентрированной серной кислоты. Полученные кислоты при нагревании полностью разлагались на соответствующий лактон и воду.

$$а-CH_2(OH)-CH_2-CH_2-COOH\rightarrow\begin{array}{ccccc}CH_2&-&CH_2&-&CH_2\\ |&&&&|\\ O&-&-&-&CO\end{array}+H_2O$$

$$в-CH_3-CH_2-CH(OH)-CH_2-CH_2-COOH\rightarrow$$
$$CH_3-CH_2-\begin{array}{ccccc}CH&-&CH_2&-&CH_2\\ |&&&&|\\ O&-&-&-&CO\end{array}+H_2O$$

При этом Ханларов отмечает, что α-этил-γ-оксимасляная кислота образует лактон легче, чем γ-оксимасляная кислота.

Оба лактона были получены в виде легкоподвижных жидкостей, хорошо смешивающихся с водой и не замерзающих при —17°. Обратный переход лактонов в кислоты производился кипячением их с водой в присутствии небольших количеств соляной кислоты. При действии карбонатов, лучше гидрата окиси бария, происходило образование солей исходных кислот.

Кроме этих других работ Ханларова обнаружить не удалось

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
№ 9, 1949

С. М. ВАИДОВА

КОКЦИДИЙ СЕРЫХ КРЫС (*RATTUS NORVEGICUS* B.) ИЗ БАКУ И ОКРЕСТНЫХ ПОСЕЛЕНИЙ

В Азербайджанской ССР кокцидий изучался как у человека, так и у домашних и диких животных, в том числе у крупного и мелкого рогатого скота, у зебу, шакала, лисы, рыси, льва, у камышевого кота, у кошек и змей.

Кокцидий у человека (*Isospora, hominis, Rivolta,* 1919) в Азербайджане впервые был обнаружен Б. В. Воскресенским (1929), зарегистрировавшим 3 случая. Считают, что Азербайджан представляет собой эндемический очаг кокцидиоза человека (Б. В. Воскресенский, 1929 г. и А. П. Пугачева, 1932).

А. П. Пугачевой в 1932 г. в Баку были обнаружены кокцидии у кошек. У двух из обследованных ею 12 котят и у восьми из 34 взрослых кошек были найдены кокцидии. Обнаруженные у кошек кокцидии были идентичны с *Isospora hominis, Rivolta,* паразитирующих у человека. Потому считаем нужным отметить, что обнаруженные А. П. Пугачевой кокцидии у кошек имеют большое эпидемиологическое значение вследствие тесного контакта человека с кошкой.

Кокцидий у кошек в Азербайджане отмечен также в 1932 году в сел. Зурнабад вет. врачом В. Ф. Гусевым. Им были обнаружены у кошек *Isospora felis, Is. rivolta,* и *Eimeria cati.*

Проф. В. Л. Якимовым и его сотрудниками в Азербайджане найдены кокцидии у некоторых животных из семейства *Felidae,* а именно у льва (*Felis leo*), тигра (*Felis tigris*), рыси (*Felix lunx*), камышевого кота (*Chaus chaus*). Установлено, что паразитирующие у этих животных кокцидии принадлежали к двум видам: *Isospora felis* (у льва, тигра и рыси) и *Isospora rivolta* (у тигра и камышевого кота).

В селении Зурнабад в 1932 году В. Ф. Гусевым исследовались испражнения лисы (*Vulpes vulpes alpherakyi*) и найдены были 2 вида кокцидии: *Isospora felis* и *Eimeria vulpes.*

Проф. В. Л. Якимовым и его сотрудниками в испражнениях у шакала (*Canis aureus*) из окрестностей Кировабада найден ооцист кокцидий (*Isospora theileri*).

В Азербайджане кокцидиоз изучался также у некоторых домашних животных.

В 1932 году проф. Якимов обследовал крупный рогатый скот. Он констатировал у 21 из 30 обследованных им буйволов (70%) наличие кокцидий (*Eimeria smithi, Eim. ellipsoidalis, Eim. zürni, Eim. aserbaidschanica*). В сел. Зурнабад им обследованы также коровы и телята.

У 21 из 41 голов (51,2%) найдены кокцидии (*Eim. Smithi, Eim. Ellipsoidalis, Eim. zürni, Eim. bukidnonsis* и *Eim. zurnabadensis*).

Кокцидиоз у овец в Азербайджане впервые отмечен Н. А. Богоявленским, Корленко и Шихиян в 1929 году. У 127 из 300 обследованных овец (43,3%) в Казахском р-не и у 22 в Ханларском авторами найдены кокцидии.

Кокцидиоз овец в Азерб. ССР вторично описан проф. В. Л. Якимовым в 1932 году. Им были обследованы в сел. Зурнабад 34 овцы и 22 козы; все они были заражены кокцидием (*Eim. alvigni, Eim. ninae, kohl-yakimova, Eim. intricata* и *Eim. galouozi*).

Проф. В. Л. Якимовым и В. Ф. Гусевым в 1932 году в Азербайджане найдены ооцисты кокцидий нового вида (*Isos. phisalix*) в испражнениях змеи (четырехполосый полоз—*Elaphe quatuorlineata sauromatis*).

Из числа животных, с которыми людям часто приходится быть в контакте, у грызунов кокцидии никем еще не были изучены.

В СССР кокцидий у крыс (*Eim. nieschulzi* Dieden, 1924) впервые обнаружен в 1927 г. в Ленинграде проф. В.. Л. Якимовым.

Проводя сбор материалов по изучению балантидиаза у серых крыс (*Rattus norvegicus* B.) в одной из лабораторий противочумной станции Азерб. ССР, мы неоднократно обнаруживали в слепой кишке у серых крыс кокцидий, что дало нам возможность изучить кокцидиоз у этих грызунов.

В Азербайджане серая крыса (пасюк) распространена в юго-восточной части Муганской низменности, в городах и в районных центрах. Эти крысы являются опасными вредителями сельскохозяйственных продуктов и переносчиками некоторых болезней (содоку, трихиноз и др.).

В Баку и его окрестностях с мая по июль 1948 г. нами были обследованы серые крысы на наличие кокцидий. Крысы были выловлены в жилых домах и службах, пищевых предприятиях, заводах, фабриках, больницах, а также и на свинофермах Апшерона.

Методика и техника исследования были следующие. Крысы усыплялись хлороформом и сейчас же вскрывались. Из содержимого слепых, толстых и тонких кишок приготовлялись нативные мазки с физиологическим раствором и рассматривались под микроскопом.

Для точного установления зараженности крыс кокцидиями, а также другими кишечными паразитами мы приготавливали постоянные препараты из содержимого кишечника крыс, фиксируя мазки во влажном виде теплой смесью насыщенного раствора сулемы (2 части) и 96° винного спирта (1 часть) и окрашивая их железным гематоксилином с предварительной протравкой железно-аммиачными квасцами (2%).

Всего нами были обследованы 123 серых крысы.

Приготовленные нами мазки были проконсультированы с проф. П. П. Поповым, который подтвердил наши находки. У 30 из 123 обследованных крыс были найдены кокцидии (24,4%).

Количество ооцист кокцидий в поле зрения доходило от 5 до 30 экземпляров. Они имели овальную и изредка шаровидную форму, с тонкой двухконтурной оболочкой, слегка желтоватого цвета.

В результате измерения 100 экз. ооцист получены следующие данные (в микронах): длина 19,2—24,7, ширина 11,4—20,9; минимальная длина—19,2; максимальная длина—24,7; минимальная ширина—11,4;

максимальная ширина—20,9; средняя длина—21,97; средняя ширина—16,7; оболочка—0,6—0,75.

Обнаруженные у серых крыс ооцисты морфологически идентичны *Eimeria nieschulzi*, найденные проф. В. Л. Якимовым в 1927 г. в Ленинграде у крыс, но величина их—между величинами, данными двумя авторами в литературе для *Eimeria nieschulzi*.

Размеры ооцист кокцидий серых крыс по данным различных авторов (в микронах)

По литературным данным		По собствен. материалам		По данным В. Л. Якимова	
длина	ширина	длина	ширина	длина	ширина
23	18	21,97	16,7	18	15

Для определения времени спорогонии кокцидий мы выделили серых крыс, у которых в кале имелись кокцидии, и подвергали их наблюдению. У крыс ежедневно исследовались испражнения. В результате нами установлено, что у 3 крыс споры появились на 3-й день обнаружения ооцист, а у 2 крыс споры появились на 4-й день.

Пораженные кокцидиями крысы были истощены, у большинства из них наблюдались поносы, а у некоторых были запоры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богоявленский Н. А., Корленко и Шихиян—К вопросу о кокцидионосительстве у овец Казахского р-на. „Русск. ж. троп. мед.", № 2, 1929.
2. Верещагин Н. К.—Каталог зверей Азербайджана. Изд. АН Азерб. ССР, Баку, 1942.
3. Воскресенский Б. В.—Три случая кокцидиоза человека в Азербайджане. Арх. Азерб. ин-та микробиологии и гигиены, т. 1, № 1—2, 1929.
4. Гусев В. Ф.—О кокцидиозе лис в Азербайджане. Труды Азерб. троп. ин-та, т. II, 1936.
5. Он-же—О кокцидиозе кошек в Азербайджане. Труды Азерб. троп. ин-та, т. II, 1936.
6. Пугачева А. П.—К вопросу об изучении кокцидиоза у людей в Азерб. ССР. Труды троп. ин-та, т. I, 1932.
7. Якимов В. Л.—К вопросу о кокцидиях крупного рогатого скота в Азербайджане. Труды троп. ин-та, т. I, 1932.
8. Он-же—Кокцидиоз мелкого рогатого скота в Азерб. ССР. Труды троп. ин-та, т. I, 1932.
9. Он-же—Болезни домашних животных, вызываемые простейшими. Москва, 1931.
10. Якимов В. Л. и Левкович Е. Н.—Кокцидий шакала. Труды троп. ин-та, т. I, 1932.
11. Якимов В. Л., Матикашвили И. И. и Растегаева Е. Ф.—К вопросу о кокцидиях животных из семейства *Felidae*. Труды троп. ин-та, т. II, 1936.
12. Якимов В. Л. и Гусев В. Ф.—Новая кокцидия змей в Азербайджане. Труды троп. ин-та, т. II, 1936.

С. М. Ваһидова

Бакы шәһәри вә онун әтраф рајонларындан тутулмуш сичовулларда коксидиоз

ХУЛАСӘ

Сичовулларда коксидиозу өјрәнмәк үчүн Бакы Чума илә Мүбаризә Стансијасында 1948-чи илин мај, ијун вә ијул ајларында тәдгигат иши апарылды. Бу мәгсәдлә, Бакы шәһәри вә онун әтраф рајонларынын јашајыш евләриндән, ејнинти амбарларындан, фабрик вә заводларындан, хәстәханаларындан вә донуз фермаларындан бир нечә сичовул тутулду.

Сичовуллар хлороформла јатырылдыгдан сонра јарылыб, назик, кор вә јоғун бағырсагларындан көтүрүлән күтләдән препаратлар һазырланды. Бу препаратлар тәдгиг едилдијии заман онларда коксидиләр тапылды.

Тәдгигат ишләри, јохланылан 123 сичовулдан 30-да коксидиләр олдуғуну көстәрди (24,4%).

Сичовулларда тапылан коксидиләр әксәрән овал, бә'зән дә күрә шәклиндәдир вә икигат глафы вардыр. Рәнкләри ачыг-сарыдыр. Узунлуғу 19,2—24,7 микрон, ени исә 11,4—20,9 микрондур.

Сичовулларда тапылан коксидиләрин һәртәрәфли өјрәнилмәси көстәрир ки, онлар морфоложи чәһәтдән проф. В. Л. Јакимовун 1927-чи илдә Ленинградда сичанлардан тапдығы Eimeria nieschulzi, Diében, 1924 коксидинин ејнидир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
№ 9, 1949

С. Р. РУСТӘМБӘЈОВ

ҺЕЛМИНТО-ЛАРВОСКОПИК, ОВОСКОПИК АНАЛИЗ ВӘ МОНИЕЗИОЗА ГАРШЫ ДЕҺЕЛМИНТИЗАСИЈА АПАРМАГ ҮЧҮН ЧИҺАЗ

Мә'лум олдуғу кими, һелминтолокијада гурд сүрфәләрини, даһа доғрусу паразит мил гурдларын сүрфәләрини нәчисдән, торпагдан вә с. бу кими шејләрдән ајырыб тәдгиг вә тә'јин етмәк үчүн суја ајырма методу тәтбиг олунур. Бу методун әсас принсипи ондан ибарәтдир ки, мил гурдларын сүрфәләринин мүсбәт термотропизмә малик олмасындан истифадә едәрәк, нәчиси, торпағы вә с. бу кими тәдгиг едиләчәк шејләри сүрфәләрин сәрбәст кечә биләчәји метал тор үзәриндә гојмаг вә һаман тору исә 40—45° истиликдә олан су илә тәмасә кәтирмәк васитәсилә сүрфәләрин су ичәрисинә кечмәси вә сонра бу судан ајырмагла өјрәнилмәси тә'мин едилмиш олур. Сүрфәләри судан ајырмаг үчүн сентрифугадан истифадә олунур.

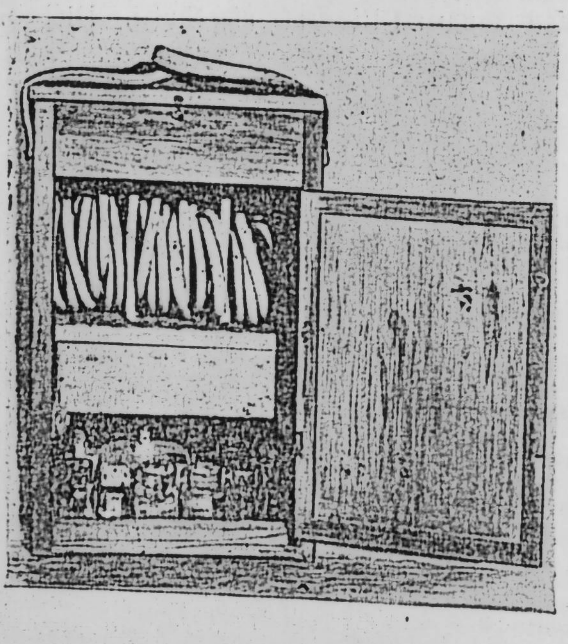

Шәкил 1.

Әкәр паразит гурдун мүәјјән бир һејван организминдә јашајыб вә ја јашамамасыны мүәјјән етмәк тәләб олунурса, әксәр һалларда овоскопик анализдән, јә'ни нәчисдә, селикдә вә с. бу кими туллантыларда гурд јумуртасы олуб-олмамасыны мүәјјән етмәк вә бу васитә илә гурдун өзүнүн организмдә јашамасыны ашкара чыхармаг үсулундан истифадә олунур. Бу мәгсәдлә һелминтоложи тәчрүбәдә ән кениш јајылмыш метод үздүрмә методудур. Бу методла ишләркән тәдгиг едиләчәк нәчис вә саирәдән бир һиссә (тәхминән 5 грама гәдәр) 20 һиссә мәтбәх дузунун дојмуш мәһлулуна гарышдырылыб, мәһлул 30—40 дәгигә сахланылыр.

Јумурталарын хүсуси чәкиси мәтбәх дузунун дојмуш мәһлулунун хүсуси чәкисиндән аз олдуғу үчүн онлар мәһлулун үзүнә чыхыр. Мәһлулун сәтһиндән мәфтил илкәк вә ја садәчә чисим шүшәсинин кәнары илә бир дамла көтүрүб микроскопла тәдгиг етдикдә гурд јумуртасы ајдын көрүнүр вә онун һансы гурда мәнсуб олдуғу тә'јин едилир.

Суја ајырма методу илә ишләмәк үчүн, әсас е'тибарилә метал тор, учуна 20—30 *см* узунлуғунда вә сыхычы илә бағланан резин бору тахылмыш шүшә гыф, балача шүшә стакан вә сентрифуга ишләдилир. Үздүрмә методунда исә, әсасән ағзы чох кен олан шүшә банкалардан вә ја кичик стаканлардан вә мәфтил илкәкдән истифадә олунур.

Дикәр тәрәфдән гузулар арасында кениш јајылмыш, онларын чох заман күтләви өлүмүнә сәбәб олан мониезиоз хәстәлијини мүаличә етмәк үчүн көјдаш вә ишләтмә дузу мәһлулу ишләдилир ки, бу мәһлуллары һејвана ичиртмәк үчүн хүсуси бир чиһаздан истифадә олунур. Чиһазын гурулушу олдугча садәдир. Бу, учуна 2 метрәдәк резин бору тахылмыш гыфдан, резин борунун нәһајәтинә кечирилмиш бору шәклиндә шүшә вә ја тахта учлугдан ибарәтдир.

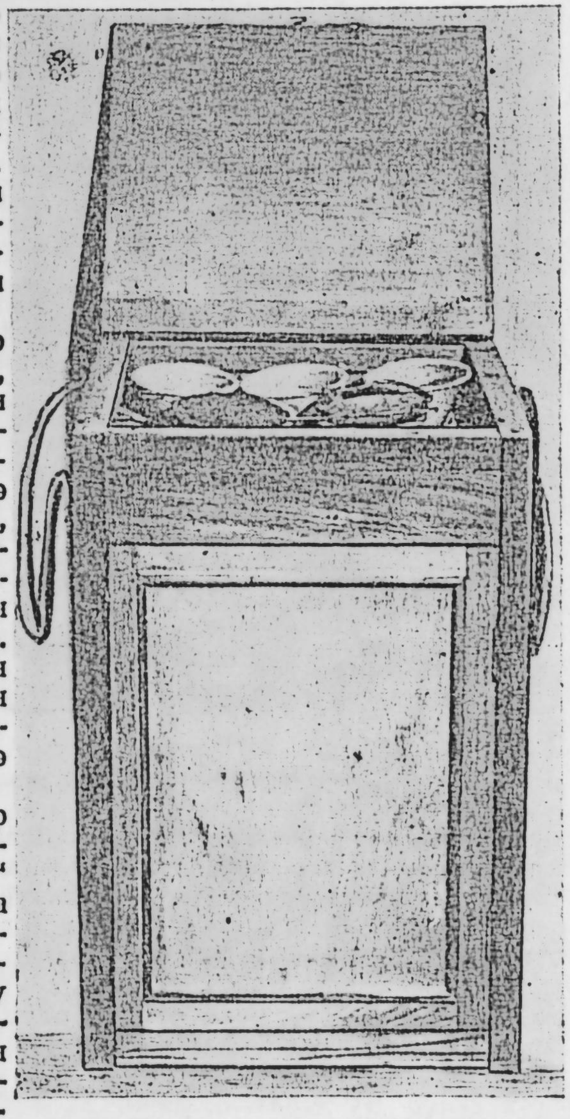

Шәкил 2.

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Зооложи институту хәтти илә „28 Апрел" адына гојунчулуг совхозунда „Гојунларын гурд хәстәликләринә гаршы мүбаризәдә еколожи амилләрин ролу" мөвзуу үзәриндә тәдгигат апарылдығы заман тәдгигат дәстәсинин рәһбәри вә мөвзуун әсас ифачысы, биоложи елмләр намизәди С. М. Әсәдовун көстәриши илә чөл шәраитиндә һелминто-ларвоскопик, овоскопик анализ вә һәмчинин деһелминтизасија ишләрини даһа садә ләвазимат васитәсилә апармаға чалышараг белә бир фикрә кәлдик ки, көрүлән ишин хүсусијјәтини нәзәрә алдыгда суја ајырма, үздүрмә анализ методларыны вә деһелминтизасија методуну бир чиһазда бирләшдирмәк мүмкүндүр.

Әкәр бу методларла ишләмәк үчүн лазым олан шејләри иш үчүн елверишли олан бир гутуда топласаг, о заман експедисија тәдгигаты үчүн даһа ујғун бир лабораторија вәсаити алмыш оларыг вә бу

гутунун бир ердән башга ерә көчүрүлмәси олдугча асан олар. Бундан башга һаман методларла ишләмәк үчүн лазым олан бүтүн шейләри бу гутуя йығмаг экспедисия шәраитиндә чох заман мүшаһидә олунан гарышыглығы арадан галдырар. Фикримизи һәята кечирмәк үзәриндә бир гәдәр чалышыб ашағыда тәсвир эдилән чиһазы дүзәлтдик.

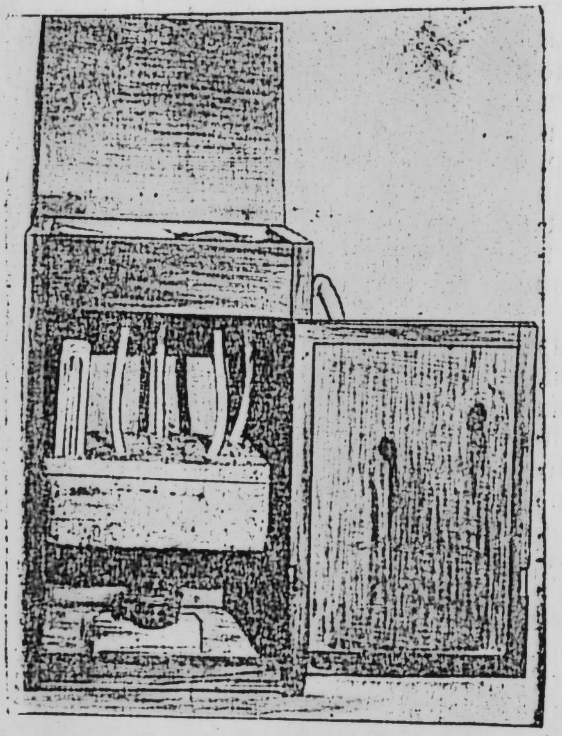

Шәкил 3.

Бу чиһаз дашынмаға һазыр һалда эни 28, бою 32 вә һүндүрлүйү 52 *см* олан бир гутудан ибарәтдир. Гутуну әл илә көтүрмәк үчүн ики янындан брезент гайышдан гайрылмыш дәстәйи вардыр. Гутунун үст вә өн диварлары ачылыб өртүлә билир (шәкил 1).

Үст гапаг хүсуси тахта лөвһәдә ачылмыш дешикләрдә гоюлан гыфлары долдурмаг үчүн ачылыр (шәкил 2).

Ади тәчрүбәдә суя айырма методу илә ишләркән гыфда олан исти суюн һәрарәти тез ашағы дүшүр. Буна йол вермәмәк үчүн гыфларын учларына кечирилмиш резин борулар көстәрдийимиз чиһазда сингләнмиш дәмирдән гайрылмыш ванна ичәрисинә салыныр. Бу ванна чиһазын тәхминән орта һиссәсиндә энинә ерләшмишдир. Ваннанын гапағы юхарыя доғру ачылыб өртүлә билир. Чиһазла ишләмәк үчүн лазым олан бүтүн ири вә хырда шейләр гисмән ваннанын ичиндә вә гисмән дә ваннанын алт вә үст һиссәсиндә ерләшдирилир. Беләликлә чиһаз ичәрисиндә һәрәси 2 *м* узунлугунда 5 резин бору парчасы, 5 гыф вә метал тор, учунда сыхычы олан 5 кичик резин бору парчасы, 5 шүшә дирсәк вә учлуг, су термометри, 10 ағзы кен банка, сентрифуга, спирт лампасы, чисми вә өртүчү шүшәләр, пипетка вә с. олур. Гутунун үмуми ағырлығы 12 *кг*-а гәдәрдир.

Һелминто-ларвоскопик анализ үчүн ванная 40–50° истиликдә олан су төкүлүр. Бу дәрәчәни сабит сахламаг үчүн ваннанын алтына янан спирт лампасы гоюлур вә гапағындакы хүсуси дешийә кечирилмиш термометр васитәсилә суюн дәрәчәси өлчүлүр (шәкил 3) вә бу дәрәчә, спирт лампасыны кәнар этмәк вә енидән гоймаг йолу илә, низама салыныр. Тәдгигат үчүн лазым олан мүддәт (1—2 саат) кечдикдән сонра ваннанын гапағы галдырылыб гуту таванында олан гармаглара кечирилир, резин борунун учунда олан сыхычы ачылыр, борудакы су банкая төкүлүр вә сентрифугадан кечирилдикдән сонра, чөкүнтү микроскоп алтында тәдгиг эдилир.

Һелминто-овоскопик анализ үчүн чиһазда олан банкалардан истифадә эдилир.

Әкәр банка чох дейилсә, гыфын учунда олан резин бору гыфын учуна яхын ердән сыхычы васитәсилә гападылыр вә гыфдан бир банка вә я бир стакан кими истифадә эдилир.

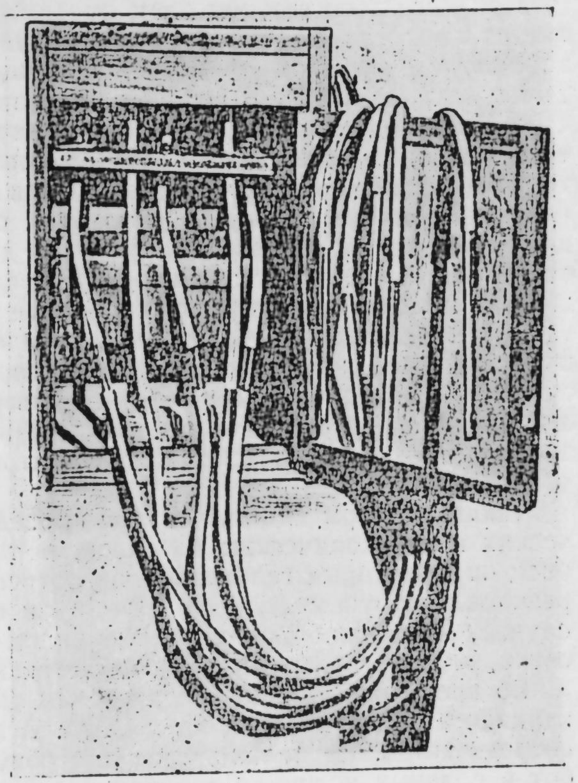

Шәкил 4.

Мониезиоза гаршы деһелминтизасия апармаг лазым кәлдикдә исә, узун резин борулар хүсуси шүшә дирсәк васитәсилә гыф учунда олан борулара бирләшдирилир (шәкил 4) вә бу заман чиһаздан истифадә эдәрәк деһелминтизасия апарылыр. Әкәр көмәкчи чох исә 5 гузуну бир вахтда ишләмәк олар.

Азәрбайчан ССР-дә колхоз вә совхозларын мәһсул верән ичтимаи һейвандарлығынын инкишафына даир үчиллик плана әсасән республикамызда байтарлыг мәнтәгәләринин вә диагностика лабораторияларынын кенишләндирилмәсиндә вә кәнд тәсәррүфат һейванларынын кечичи олмаян хәстәликләринин, хүсусән гурд хәстәликләринин өйрәнилмәсиндә юхарыда тәсвир этдийимиз чиһаз күтләви һелминто ларвоскопик вә овоскопик тәдгигат апармаг вә мониезиоза гаршы деһелминтасия үчүн байтарлыг мәнтәгәләри вә дикәр элми мүәссисәләрә файдалы ола биләр.

С. Р. Рустамбеков

Комбинированный аппарат, пригодный для гельминто-лярвоскопических и овоскопических анализов, а также для дегельминтизации овец от некоторых гельминтозов

РЕЗЮМЕ

Как известно, для гельминто-лярвоскопических анализов почвы, фекалий и т. п. в гельминтологической практике поступают следующим образом. Берут обыкновенную стеклянную воронку и надевают на узкий ее конец резиновую трубку длиной в 20—30 *см* с зажимом на конце. Заполнив эту воронку теплой водой с температурой в 40—45 градусов, в нее наполовину погружают металлическую сетку с отверстиями, могущими пропускать личинок круглых червей, в которую и кладут соответствующую порцию подлежащих исследованию почвы или фекалий. Через некоторое время находящиеся в обследуемой порции фекалий или почвы личинки, благодаря своему положительному теплотропизму, проникают через отверстия в сетке

в теплую воду. Открыв зажим и выпустив воду из воронки в стакан, центрифугируют ее и осадок с личинками просматривают под микроскопом.

При дегельминтизации овец от мониезиоза, а также, как выясняется в последнее время, и гемонхоза употребляют также стеклянную воронку с резиновой трубкой на конце, длиной приблизительно в 2 *м* с наконечником. В воронку наливают соответствующее количество 1% раствора медного купороса, которым поят дегельминтизируемого ягненка через наконечник на конце резиновой трубки. Слабительное после медного купороса дается ягненку также в растворе и опять из воронки с резиновой трубкой с наконечником на конце. За последнее время выясняется, что для дегельминтизации овец и коз от гемонхоза необходимое количество фенотиазина можно дать также при помощи упомянутого прибора.

При проведении гельминто-овоскопических анализов по принципу всплывания яиц гельминтов в растворах с большим удельным весом, чем сами яйца гельминтов, используются небольшие широкогорлые баночки или стаканчики, емкостью приблизительно в 100 *см*³, с применением металлических сит и центрифугирования для просмотра осадка.

Таким образом видно, что при проведении гельминто-лярвоскопических и овоскопических анализов, а также для дегельминтизации овец от некоторых гельминтозов употребляются стеклянные воронки, резиновые трубки (длиной 20—30 *см* с зажимом на конце в одном случае, и длиной 2 *м* с наконечником—в другом), металлические сетки, широкогорлые баночки или стаканы, центрифуга и т. д.

Во время работы в овцесовхозе им. 28 Апреля под руководством кандидата биологических наук С. М. Асадова автор статьи задумал сосредоточить все необходимое для общих гельминтологических работ в полевых условиях в одном транспортабельном ящике и, не усложняя приемы работ, устранить некоторые затруднения, испытываемые в нелабораторных условиях при применении указанных методов.

В результате был сконструирован комбинированный аппарат, пригодный для гельминто-лярвоскопических и овоскопических анализов, а также для дегельминтизации.

Аппарат представляет собою ящик высотою 52 *см* с длиной сторон 28 и 32 *см* с брезентовыми ручками по бокам. Верхняя и передняя стенки ящика установлены на петлях и могут открываться (рис. 1). Открывая верхнюю дверцу, можно заряжать вставленные в особые гнезда воронки. Открывая переднюю дверцу, можно упаковать, распаковать аппарат и привести его в готовность для работы. Все предметы, необходимые для работы с прибором, помещены в этой части ящика. Тут находятся 5 кусков резиновой трубки длиной 2 *м*, 5 небольших кусочков такой же трубки длиной 25 *см* с зажимами, 5 стеклянных наконечников и колен, водяной термометр, 10 широкогорлых баночек, центрифуга, спиртовка, предметные и покровные стекла, пипетки, проволочные петли и т. д., часть которых во время перевозки аппарата упаковывается в помещенную посередине аппарата ванну из оцинкованной жести.

Водный термометр, ванна и спиртовка (рис. 2) приспособлены к аппарату для поддержания температуры воды в воронках на постоянном уровне. Горящей спиртовкой по показаниям водного термометра (рис. 3) регулируется температура воды в ванне, куда и погружаются концы резиновых трубочек с зажимами во время работы по лярвоскопическому анализу. Для гельминто-овоскопических ана-

лизов используются находящиеся в аппарате стеклянные баночки. При необходимости иметь большее количество проб можно использовать также и воронки, передвигая зажим на конце резиновой трубки к ее основанию непосредственно у узкого конца воронки.

Для подачи дегельминтизируемым ягнятам дегельминтизационного раствора короткие резиновые трубки с зажимами снимаются с воронок и вместо них надеваются длинные трубки с наконечниками на свободном конце. При наличии помощников можно производить дегельминтизацию одновременно 5 ягнят сразу.

В условиях развертывания научно-исследовательской работы по изучению незаразных, в том числе и глистных заболеваний крупного и мелкого рогатого скота и других домашних животных в связи с трехлетним планом развития общественного, колхозного и совхозного продуктивного животноводства (1949—51 г.г), а также расширения существующей сети ветеринарно-диагностических лабораторий и пунктов, сконструированный аппарат может быть использован для массовых гельминто-лярвоскопических и овоскопических анализов и для массовой дегельминтизации ягнят и телят.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
№ 9, 1949

С. М. ӘСӘДОВ ВӘ С. Р. РУСТӘМБӘЙОВ

ЧЫЛПАГ ИЛБИЗЛӘРЛӘ МУБАРИЗӘ

Илбизләрин гарынаяглылар синфинин гуруда яшаян нүмайәндәләринин бир чоху, о чүмләдән чылпаг илбизләр әкинләрә чох бөйүк зәрәр верир. Бу һейванлар, әксәрән, рүтубәт ерләрдә, мешә вә коллугларда, һабелә баг, бостан вә с. бу кими ерләрдә, чай вә ситрус тарлаларында, тахыл әкинләриндә яшайыб битки ярпагы вә зәриф битки көвдәси илә гидаланыр. Бунун да нәтичәсиндә биткиләр онлардан бөйүк зәрәр чәкир. Чаван биткиләр, көй һиссәләри ейилдийиндән гуруюб тәләф олур, ири биткиләр исә, хейли зәифләйир вә мәһсулдарлыгдан дүшүр. Субтропик биткиләр исә механики зәрәрдән башга, кейфиййәтчә дә зәрәр көрүр. Белә ки, илбизләр кетдикләри ердә селик бурахырлар вә бу селик гуруяраг битки үзәриндә парылдаян аг золаг шәклиндә галыр. Чай ярпаглары үзәриндә галан селик пәрдәси чайын кейфиййәтини ашагы салыр.

Республикамызда багчылыг вә бостанчылыг тәсәррүфатына чылпаг илбизләр бөйүк зәрәр верирләр. Губа, Хачмас, Кировабад, Ләнкәран вә с. районларда чылпаг илбизләрин вурдугу зәрәр даһа айдын һисс олунур.

Габыглы гуру илбизләринин әкинләрә вурдугу зәрәрдән башга, бир бөйүк зәрәри дә вардыр. Беләки онларын бир гисми гурд хәстәликләринин, әсасән, соручу гурдларын вә бә'зи мил гурдларын кечиричиләридир. Гоюн, кечи, гарамал вә бир сыра мәмәли һейванларын гарачийәриндә паразитлик эдән нәштәршәкилли соручунун, гоюн вә кечиләрин аг чийәриндә паразитлик эдән синтетокаулюс вә мүллериус мил гурдларынын кечиричиләри габыглы гуру илбизләрдир.

Бүтүн бу сөйләдикләримизә көрә гуру илбизләрлә, о чүмләдән чылпаг илбизләрлә мүбаризәнин чох бөйүк әһәмиййәти вардыр. Гурд хәстәликләринин, хүсусән соручу гурдларын кечиричиләриндән һесаб олунан гуру илбизләринә гаршы Азәрбайчанда бә'зи мүбаризә тәдбирләри һәлә 1943—1945-чи илләрдә мүәллиф (С. М. Әсәдов) тәрәфиндән көстәрилмишди, 1948-чи илин июн вә сентябр айларында гуру илбизләринин ән чох яйылмыш олдугу районлардан бири һесаб олунан Шуша районунда бә'зи ени дәрманлар чөл тәчрүбәси шәраитиндә сынагдан кечирилди. Бу барәдә хүсуси мәгаләдә бәһс эдиләчәйиндән бурада бостан биткиләринә зәрәр верән чылпаг илбизләрә гаршы мүбаризә йолу ахтармаг үчүн апардыгымыз лаборатория вә чөл тәчрүбәләринин нәтичәләриндән бәһс эдиләчәкдир.

Гейд эдилмәлидир ки, Азәрбайчан ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлийинин картоф вә тәрәвәз идарәси 1948-чи ил апрелин 8-дә Азәрбайчан

ССР Элмләр Академиясынын Зоолоҗи институтуна мүрачиәт эдәрәк тарла илбизләринә гаршы даһа сәмәрәли мүбаризә йолу ахтармагы хаһиш этмишди. Буну нәзәрә алдыгда апардыгымыз бу ишин кәнд тәсәррүфаты үчүн файдалы олачагына үмид этмәк олар.

Чылпаг илбизләр нәинки Азәрбайчанда вә гоншу республикаларда, һәтта Иттифагымызын Авропа һиссәсинин гәрб вә шимал-гәрб һиссәсиндә, һәмчинин РСФСР-ин орта һиссәләриндә пайызлыг тахыл әкинләринә вә бостан биткиләринә бөйүк зиян вурур. Көстәрилән ерләрдә ягышлыг даһа чох олдугундан илбизләр дә чох олур, буна көрә тәсәррүфата вурдуглары зиян даһа чох олур. А. М. Соколов өзүнүн 1928, 1929 вә 1930—31-чи илләрдә апардыгы лаборатория вә чөл тәчрүбәләри нәтичәсиндә, һәмчинин илбизләрә гаршы кимйәви мүбаризә васитәләри һаггында әдәбиййатда олан көстәришләрә даир белә бир фикир сөйләйир ки, дахили зәһәрләр, вә я башга сөзлә, багырсаг зәһәрләри (аг мәркүмүш, арсенат натриум, арсенат калсиум, Париж яшылы, урани яшылы, фторлу калсиум вә натриум, көйдаш вә хлорлу бариум), һәтта сүлейманы (Крохин вә Оболенскийә көрә) вә я стрихнин чылпаг илбизләри гырмаг үчүн ярарлы дейилдир, буна көрә дә чылпаг илбизләрин багырсаг зәһәрләринә гаршы иммунитетә малик олмасы сәбәбләрини айдынлашдырмагла бәрабәр, онлара гаршы ени, даһа тә'сирли маддәләр ахтармаг лазымдыр.

А. М. Соколов гейд эдир ки, истәр мәһлул, истәрсә дә тоз һалында ишләдилмиш зәһәрләйичи маддә—парадихлорбензол да илбизләрә тә'сир этмир. Лакин о көстәрир ки, тохунмагла тә'сир эдән маддәләрдән әһәнк, суперфосфат, дәмир купоросу, калиум дузу, сулфат аммониум, шора (селитра), диамонфосфат вә нитрофоск натриум хлорид (мәтбәх дузу) вә бариум, түтүн тозу, никотин-сулфат, хлорлу әһәнк, формалин вә фурфорол илбизләрлә мүбаризәдә яхшы нәтичә верир. Соколов чылпаг илбиз олан ерләри ашагыдакы гайдада дәрманламагы төвсийә эдир.

1. Ени сөндүрүлмүш әһәнк—һәр һектара 200—250 *кг.*
2. 96 һиссә әһәнк вә 4 һиссә сода гарышыгы—150—200 *кг.*
3. Әһәнк вә $^1/_4$ һиссә хлорлу әһәнк гарышыгы—200—250 *кг.*
4. Күл вә $^1/_4$—$^1/_3$ һиссә әһәнк гарышыгы—300 *кг.*
5. Түтүн тозу вә $^1/_3$ һиссә әһәнк гарышыгы—300 *кг.*
6. Гуру һалда олан супәрфосфат—300—360 *кг.*
7. Калиум дузу—200 *кг.*
8. Сулфат аммониум—200 *кг.*
9. Мәтбәх дузу—150 *кг.*
10. Гуру һалда олан дәмир купоросу—100 *кг.*
11. Дәмир купоросу мәһлулу (1 *кг* дәмир купоросу 10 литр суда һәлл эдилиб ики дәфә чиләнир)—72 *кг.*
12. Формалин—20—40 *см*^{3} 1 литр суя гарышдырылыр.
13. Фурфурол—20—40 *см*^{3} 1 литр суя гарышдырылыр.
14. Шора (селитра) } күбрә мигдарында.
15. Нитрофоск } күбрә мигдарында.
16. Диамонфосфат } күбрә мигдарында.

Бунунла бәрабәр мүәллиф гейд эдир ки, рүтубәт чәкән бир чох маддәләри, мәсәлән бә'зи күбрәләри, суперфосфаты, мәтбәх дузуну, дәмир купоросуну вә бир сыра дикәр маддәләри тозлайычы чиһазларла сәпмәк олмур, чүнки онлар аз да олса нәм олдугда чиһазын өтүрүчү механизминә илишиб галыр вә ону ишләмәйә гоймур. Бунун үчүн дә һәмин маддәләри әл илә сәпмәк мәсләһәт көрүр.

А. М. Соколовун вердийи сияһийә диггәт этсәк көрәрик ки, бу маддәләр ичәрисиндә рүтубәт чәкән маддәләр аз дейилдир. Бундан

әлавә дәмир купоросундан башга галан маддәләр һәр һектара олдугча чох (200—300 *кг*) ишләдилмәлидир ки, бу да һәм чох хәрч, һәм дә бөйүк нәглиййат гүввәси тәләб эдир. Кәнд тәсәррүфаты зәрәрверичиләринә гаршы һазырда апарылан мүбаризә тәдбирләринин вә техники васитәләрин мүкәммәллийини нәзәрә алсаг, Азәрбайчан шәраитиндә илбизләрә гаршы мүбаризә үсулларынын енидән ишләнилмәси лүзуму айдын олар.

Чылпаг илбизләрә гаршы ени кимйәви мүбаризә йолу арашдырмаг мәгсәдилә биз һәр шейдән әввәл лаборатория шәраитиндә ени зәһәрли маддә һесаб олунан ДДТ, һексахлорсиклоһексан (һексахлоран) вә кәнд тәсәррүфат элмләри доктору Ч. М. Һүсейновун нефт сәнаеи туллантысындан алдығы ени үзви фосфор күбрәләри илә чылпаг илбизләр үзәриндә бир сыра тәчрүбә апардыг. Бунун үчүн Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясы Зоолоҝи институтунун лабораториясында Бакы шәһәринин „Ичәри шәһәр" һиссәсиндәки бир һәйәтдә долдурулмуш гуюдан май айынын 1-чи ярысында күтләви мигдарда чыхыб әтрафа йайылан чылпаг илбизләрдән кәтириб лабораторияда рүтубәтли мүһитдә көйәрти үзәриндә сахлайыр вә лазым олдугча тәчрүбә үчүн истифадә эдирдик. Тәчрүбә үчүн диаметри 20—30 *см* олан силиндр шәклиндә габлар көтүрүлмүшдү. Габын дибинә бир гәдәр көйәрти (шому, испанах) төкүб үстүнә 5 илбиз гоймушдуг. Һәр бир дәрман үчүн, һабелә һәр дәрманын мүхтәлиф дозалары үчүн айрыча габ көтүрмүшдүк. Лазыми мигдарда көтүрүлән дәрман кағыз үзәриндән үфләнмәклә габын дибинә бәрабәр сурәтдә сәпилирди.

1949-чу ил майын 17-дә ашағыда көстәрилән тәчрүбәйә башланылды.

61-чи сәһифәдәки чәдвәлдән көрүндүйү кими биринчи сынагда нефтайырма заводларындан биринин туллантыларындан алынмыш үзви фосфор күбрәси (Һүсейнов суперфосфаты), бундан сонра бензин тәмизләнмәси нәтичәсиндә алынмыш турш гудрондан истеһсал эдилән үзви фосфор күбрәси (Һүсейнов үсулилә) яхшы нәтичә вермишдир. ДДТ демәк олар ки, һеч бир тә'сир көстәрмәмиш, һексахлоранын тә'сири исә, тәчрүбә нөгтейи-нәзәрилә гәнаәтбәхш һесаб олуна билмәз.

Алынмыш нәтичәни тәкрар йохламаг вә ишләдиләчәк дәрманын ән аз мигдарыны мүәййән этмәк мәгсәдилә майын 18-дә енидән тәчрүбә гойдуг. Бу тәчрүбәдә бензин тәмизләнмәсиндән вә эләчә дә нефтайырма заводларындан биринин туллантысындан алынмыш Һүсейнов суперфосфатлары һәр һектара 150 *кг* (1 $м^2$ үчүн 15 *г*), 75 *кг* (1 $м^2$ үчүн 75 *г*) 37,5 *кг* (1 $м^2$ үчүн 3,75 *г*) вә 18,75 *кг* (1 $м^2$ үчүн 1,87 *г*) һесабилә енидән йохланмышдыр. Тәчрүбәнин кедиши нәтичәсиндә айдын олду ки, бензин тәмизләнмәси нәтичәсиндә алынмыш Һүсейнов суперфосфатынын мигдарыны азалтдыгда диггәтәшаян бир нәтичә алынмыр, даһа доғрусу бу дәрманын һәр һектара 150 *кг*-дан аз көтүрүлән дозасы чылпаг илбизләрә тә'сир этмир вә я чох зәиф вә кеч тә'сир эдир. Нефтайырма заводларындан биринин туллантысындан алынмыш суперфосфатын мигдары исә, һәр һектар үчүн 37,5 *кг*-дәк азалдыла биләр. Майын 18-дә саат 10—30 дәгигәдә һәмин мигдарда көтүрүлмүш дәрманла апарылан тәчрүбәдә 5 илбиздән бири—30 дәгигәдән, бири—45 дәгигәдән, икиси—1 саат 5 дәгигәдән, ахырынчысы исә—1 саат 30 дәгигәдән сонра өлдү.

Беләликлә, ән яхшы гырычы васитә, нефтайырма заводларындан биринин туллантысы—турш гудрондан алынмыш Һүсейнов суперфосфаты олдуғу мүәййән эдилди. Бундан сонра әлдә эдилән нәтичәләри даһа да әсасландырмаг үчүн ялныз бу дәрманла апарылан тәчрүбәләр, 1-чи

вә 2-чи тәчрүбәдә алдығымыз нәтичәнин тамамилә дүзкүн олдуғуну көстәрди.

№№	Дәрманын ады	Дозасы	Үзәриндә тәчрүбә апарылан чылпаг илбизләрин сайы	Тәчрүбә мүддәти		Нәтичә
				Тәчрүбәйә башланмыш	Тәчрүбә гуртармышдыр	
1	Бензин тәмизләнмәси нәтичәсиндә алынмыш туллантылы турш гудрондан истеһсал эдилән үзви-фосфор (Ч. Һүсейнов үсулилә)	һектара 150 *кг*, 1 $м^2$ үчүн 15 *г*	5	17/V—49 саат 3-30 дәг.	17/V—49 сәһәр саат 9-да	17/V—49-да саат 4,25 дәгигәдә 1 илбиз, 4,30 дәгигәдә 1 илбиз, 4,35 дәгигәдә 1 илбиз вә саат 5-дә 2 ахырынчы илбиз өлмүшдүр.
2	Нефт яғларынын тәмизләнмәси нәтичәсиндә алынмыш туллантыдан—турш гудрондан истеһсал эдилән үзви-фосфор (Ч. Һүсейнов үсулилә)	һектара 150 *кг*, 1 $м^2$ үчүн 15 *г*	5	17/V—49		Мүшаһидә 20/V—49-а гәдәр давам этмиш. Илбизләрин һамысы сағ галмышдыр.
3	Нефт айырма заводларындан биринин туллантысындан турш гудрондан алынмыш үзви фосфор (Ч. Һүсейнов үсулилә)	һектара 150 *кг*, 1 $м^2$ үчүн 15 *г*	5	17/V—49 саат 3—40 дәг.	17/V—49 сәһәр саат 9-да	17/V—49-да саат 4,05 дәгигәдә 2 илбиз, саат 4,30 дәгигәдә 3 илбиз өлмүшдүр.
4	ДДТ	һектара 30 *кг*, 1 $м^2$ үчүн 3 *г*	5	17/V—49 саат 3—40 дәг.	20/V—49	Илбизләрин һамысы дири галмыш вә ярпагларын алтында кизләнмишләр.
5	Һексахлоран	һектара 20 *кг*, 1 $м^2$ үчүн 3 *г*	5	17/—49 саат 3—45 дәг.	20/V—49	19/V-да саат 3-дә 1 илбиз, саат 3, 20 дәгигәдә 1 илбиз вә 20/V-да галан 3 илбиз өлмүшдүр.

Чылпаг илбизләрә гаршы мүбаризәдә яхшы нәтичә верән суперфосфатын чиләмә йолу илә ишләдилмәсинин нә кими нәтичә верәчәйини мүәййән этмәк мәгсәдилә һәмин суперфосфатдан 1, 2, 3, 4, 5, 6, вә 7%-ли мәһлул һазырлайыб көстәрилән гайдада илбизләрин үзәринә чиләдик. Мәһлул, илбиз олан габын дибинә үфләйинчи илә бәрабәр сурәтдә чиләнирди. Ялныз 7%-ли мәһлулун тә'сирилә илбизләр 27 саат 20 дәгигәдән сонра бир-бир өлмәйә башладылар.

Бүтүн бу тәчрүбәләрдән сонра папирос күлүнүн тә'сирини дә йохладыг. Һәр 1 $м^2$ саһәйә 6,25 *г* һесабилә папирос күлү сәпилмәси чох

јахшы нәтичә верди. Илбизләр бу тәчрүбәдә даһа тез, күл сәпиләндән 20 дәгигә сонра өлмәјә башладылар.

Лабораторија шәраитиндә апардығымыз тәчрүбәләрә екун вурдугда белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, чылпаг илбизләрә гаршы ән јахшы мүбаризә васитәси нефтајырма заводларындан биринин туллантысындан алынмыш Һүсејнов суперфосфатыдыр. Јанмыш түтүн күлү јахшы нәтичә верирсә дә, тәтбиг олунмасы игтисади чәһәтдән әлверишли дејилдир.

Алдығымыз нәтичәни тәсәррүфат шәраитиндә јохламаг мәгсәдилә Хачмас рајонунун Көһнә Хачмас кәндиндәки „Гызыл МТС“ колхозунун памидор әкини саһәсиндә мајын 29-дан ијунун 1-дәк чөл тәчрүбәләри апардыг. Апардығымыз мигдари һесаб үзрә саһәнин һәр квадрат метринә 3—5 илбиз дүшүрдү. Бу сај нисбәтән чох аз һесаб олуна биләр, чүнки мај ајынын әввәлләриндә, һәлә истиләр дүшмәмиш, һава јағышлы кечдикдә, һабелә шитил әкилән вахтларда илбизләрин сајы, тәчрүбәли бостанчыларын дедијинә көрә даһа чох олур. Чылпаг илбизләрин биоложисини нәзәрә алараг јолухмуш саһәни ахшам саат 8-дә көрүклү чанта тозлајычысы илә, һектара 37,5 *кг* һесабилә тозладыг. Тозланмыш саһәдә сәһәр саат 6-да хејли мигдарда илбизин һиссиз вә һәрәкәтсиз олдуғуну көрдүк. Орада һәрәкәтдә олан илбизләр дә вар иди. Буна көрә дә саһәни һәмин гајда илә енидән тозладыг. Нәтичәдә, кечә вә сәһәрә јахын чыхмыш илбизләрин һамысы тәләф олду.

Гејд эдилмәлидир, илбизләрин күтләви сурәтдә чохалмасы вахты кечдијиндән дәрманын тәтбиг эдилмәси нәтичәсиндә онларын өлүм фаизини һесабламаг мүмкүн олмады. Анчаг саһәдә олан илбизләрин тозламадан сонра тамамилә тәләф олмасы, дәрманын демәк олар ки, 100% өлдүрүчү тә'сири олдуғуну көстәрир.

Үмумијјәтлә апарылмыш ишә екун вурдугда ашағыдакы нәтичәләрә кәлмәк олар:

1. ДДТ вә һексахлоран чылпаг илбизләрә демәк олар ки, өлдүрүчү тә'сир этмир. Бензин тәмизләнмәси нәтичәсиндә алынан Һүсејнов суперфосфаты, чохлу мигдарла сәрф эдилдикдә чылпаг илбизләри өлдүрүрсә дә, анчаг рүтубәт чәкдијин вә чох вахт ири парчалар шәклиндә олдуғу үчүн, һәмчинин нисбәтән чох сәрф этмәк лазым кәлдијиндән илбизләрә гаршы мүбаризә үчүн әлверишли сајыла билмәз.

2. Нефтајырма заводларындан биринин туллантысындан алынан Һүсејнов суперфосфаты исә, чылпаг илбизләрлә кимјәви мүбаризә апармаг үчүн ән јахшы васитә һесаб олуна биләр. Бу дәрман чиләмә үсулилә сәрф эдилдикдә јахшы нәтичә вермирсә дә, тозлама үсулилә сәрф эдилдикдә чылпаг илбизләрин тамамилә гырылмасына сәбәб олур. Дәрманын өлдүрүчү тә'сири ондан ибарәтдир ки, онунла тозланмыш илбиз күлли мигдарда селик бурахыр, бу селик илбизин бәдәни әтрафында бир габыг кими гуруюр вә ону һәрәкәт этмәјә гојмур. Дәрманын тә'сири нәтичәсиндә илбиз кет-кедә даһа чох селик бурахмагла вә ја ола биләр ки, дәрманын јандырычы тә'сирилә күчдән дүшүб өлүр.

3. Көстәрилән дәрман ја билаваситә илбизин үзәринә дүшдүкдә, ја да илбиз дәрманын торпаг үзәриндә олан тозу үстүндә һәрәкәт этдикдә она тә'сир эдир. Бу да тарланы дәрманламаг вахтыны мүәјјән этмәјә имкан верир. Тарланы кечә вахты, күн батандан 1,5—2 саат сонра дәрманладыгда јахшы нәтичә әлдә эдилир. Лакин, саһәнин һәр ерини, һәм биткиләри, һәм дә битки әтрафында олан ерләри тозламаг лазымдыр. Тозламадан 1—2 күн габаг вә тозламадан сонра 1 күн суварма ишини дајандырмаг лазымдыр. Јағышлы һавада тозлама апармағы мәсләһәт көрмәк олмаз. Кечә тозламасындан сонра сәһәр сүбһ вахты саат 5—6-да тозламаны тәкрар этмәк лазымдыр. Белә олдугда саһәдә олан илбизләрин һамысынын гырылмасына мүвәффәг олмаг олар.

4. Дәрманы һәр һектара ән азы 37,5 *кг* һесабилә ишләтмәк лазымдыр. Даһа чох ишләтдикдә нәтичә даһа јахшы олар.

5. Бостан вә тәрәвәз биткиләри олан саһәнин јахынлығында мешә вә ја коллуг варса, саһәнин әтрафына һәмин дәрмандан 20—30 *см* эниндә вә 1—2 *см* галынлығында горуючу золаг чәкмәк олар. Анчаг илбизләрин күтләви чохалмасы заманы тез-тез јағыш јағарса, бу тәдбир бир о гәдәр дә сәмәрәли һесаб олуна билмәз.

6. Истәр лабораторија, истәрсә дә чөл мүшаһидәләринә әсасән демәк олар ки, бир күбрә кими ишләдилән вә мәһсулун артмасына сәбәб олан үзви фосфор күбрәси (суперфосфат) памидор вә с. биткиләрә һеч бир јандырычы вә ја зәифләдичи тә'сир көстәрмир.

7. Чылпаг илбизләр, әсасән, килли вә јарымкилли торпагларда чох олур, чүнки бу торпагларда әмәлә кәлән јарыглар илбизләрин кизләнмәсинә јардым эдир. Буна көрә дә белә торпагларда бостан вә тәрәвәз биткиләри әкдикдә, бир агротехники тәдбир олараг, торпағын нарын шумланмасына чалышмаг лазымдыр. Белә торпаглардан әмәлә кәлән кәсәкләр дә илбизләрин кизләнмәси үчүн әлверишли олур. Бостан саһәсиндә вә әтрафда олан алаг отларынын тәмизләнмәсинә, һабелә мәһсул јығылдыгдан сонра битки галыгларынын вә туллантыларын јығылыб саһәдән чыхарылмасына хүсуси фикир верилмәлидир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Бейбиенко Г. Я. и другие—Сельскохозяйственная энтомология. Огиз-Сельхозгиз, 1949, стр. 371—377.

2. Соколов А. М.—Материалы изучения слизней и меры борьбы с ними. Труды Ивановского сельскохозяйственного института, выпуск 1, 1935, стр. 110—159.

С. М. Асадов и С. Р. Рустамбеков

К борьбе с голыми слизнями в Азербайджане

РЕЗЮМЕ

Голые слизни причиняют немало вреда полевым, садовым и овощным культурам в Азербайджане. Особенно большой вред они причиняют овощным культурам ранней весной, в период посадки и посева их (приблизительно в первой половине мая). Так, например, в Хачмасском районе, где овощеводство очень развито, из-за массового размножения слизней и уничтожения ими молодой рассады томатов, капусты и всходов некоторых других овощных культур, часто приходится на отдельных участках возобновлять посадку рассады овощей, почти начисто с'еденной слизнями.

Слизни и некоторые другие виды наземных брюхоногих раковинных моллюсков вредят также зерновым, техническим и цитрусовым культурам.

Многие раковинные сухопутные моллюски являются промежуточными хозяевами большого числа гельминтов, главным образом сосальщиков, паразитирующих у птиц, сельскохозяйственных и других животных.

Еще в 1943—45 гг. во время работы с наземными раковинными моллюсками по выявлению промежуточных хозяев печеночной ланцетовидной двуустки автор (С. М. Асадов) указывал на необходимость разработки эффективных химических мер борьбы с наземными моллюсками. Впоследствии, испытав некоторые средства против наземных моллюсков, он выяснил возможность проведения также и хи-

мической борьбы с наземными улитками—промежуточными хозяевами двуусток (об этом будет сообщено особо).

В настоящей статье приведены результаты лабораторных работ по выяснению эффективности действия на голых слизней ДДТ, гексахлорана, табачной золы и трех видов суперфосфата доктора с.-х. наук Д. М. Гусейнова, фосфатно-органических удобрений, получаемых из кислого гудрона. Излагаются также результаты полевых опытов по испытанию действия последнего вида суперфосфата Д. М. Гусейнова на слизней, проведенных авторами в Хачмасском районе в конце мая 1949 г. на посевах колхоза „Красная МТС“ (село старый Хачмас).

На основании проделанной работы авторы приходят к следующим выводам.

1. ДДТ и гексахлоран оказались практически безвредными для слизней. Табачная зола очень эффективна для борьбы со слизнями, но массовое применение ее нерентабельно. Суперфосфат, получаемый от очистки масел, хотя и губительно действует на слизней в больших дозах, все же для массового применения против слизней не эффективен вследствие сбивания препарата в комки и засорения им подающего механизма опылителя. Суперфосфат от очистки бензина хорошо действует на слизней, но и он имеет те же недостатки.

2. Самым эффективным средством химической борьбы со слизнями можно считать суперфосфат Д. М. Гусейнова, получаемый из отходов одного из нефтеперерабатывающих заводов. Отработка зараженных слизнями участков этим препаратом путем опыливания вызывает почти полную гибель голых слизней (опрыскивание не дает желаемого эффекта). Губительное действие препарата заключается в обильном выделении слизи, которая не прилипает к субстрату и образует вокруг слизи как бы муфту, вследствие чего слизень лишается возможности передвижения, дальнейшее воздействие истощает запас слизи и, возможно, обжигающее свойство препарата вызывает гибель слизня. Он выпрямляется, лишается сокращаемости и не реагирует ни на какие раздражения.

3. Препарат эффективен только при прямом попадании на слизня, или тогда, когда слизень ползает по слою пыли от препарата на земле. Это обстоятельство позволяет определить время отработки зараженной слизнями территории. Лучший результат достигается в вечернее время, через $1^1/_2$—2 часа после заката солнца. Опыливать необходимо всю грядку на всем ее протяжении, как сами растения, так и землю вокруг их. Полив за 1—2 дня до отработки и на 1 день после нее прекращается. В дождливую, сырую погоду также нельзя рекомендовать опыливание. Часов в 5—6 утра опыливание необходимо повторить. В таком случае можно добиться уничтожения всех слизней, находящихся на участке.

4. Минимальная доза препарата—37,5 *кг* на 1 *га*. Большие дозы еще эффективнее.

5. На посевах, прилегающих к кустарникам и лесу, вокруг занятого под овощными культурами участка, можно устраивать заградительные полосы из указанного препарата шириной 20—30 *см* и толщиной 1—2 *см*. Однако ввиду совпадения периода массового появления слизней с периодом частого выпадения осадков заградительные полосы не могут считаться надежными.

6. На основании как лабораторных, так и полевых наблюдений можно сказать, что суперфосфат Д. М. Гусейнова, представляющий собою хорошее удобрение и повышающий урожай также и овощных культур, не оказывает на томаты и другие растения никакого обжигающего или подавляющего действия.

7. Слизни водятся в большом количестве на суглинистых и глинистых почвах, где после пахоты образуется много глыб и трещин земли, представляющих убежище для укрытия слизней. Поэтому для успешной борьбы со слизнями необходимо произвести тщательное боронование. Особое внимание нужно обратить на очистку площади и окружающих участков от сорняков, а также на удаление из огорода растительных остатков после сбора урожая.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 9, 1949

М. А. ИСМАЙЫЛОВ

XIX ӘСРИН БИРИНЧИ ЯРЫСЫНДА АЗӘРБАЙЧАН НЕФТ СӘНАЕИНИН ТАРИХИНӘ ДАИР

Өлкәмиздә нефт сәнаеинин инкишафы тарихиндә Абшерон ярымадасы хүсуси әһәмиййәтә маликдир.

Абшерон ярымадасында нефт ятагларынын олмасы ән гәдим дөврдән мә'лум иди. Бурада нефт сәнаеинин бешийи Сураханы кәнди олмушдур.

Сураханы ән гәдим дөврләрдән өзүнүн „даими одлары" вә ағ „мүаличә" нефти илә танынмышдыр. Халг арасында „даими одлар" һаггында әфсанә вә нағыллар гәринәләр боюнча яшамышдыр.

Һазырда Сураханыда кечмиш атәшпәрәстләрин мә'бәди олан „атәшкаһ" галмагдадыр. Гәдим дөврләрдә Иран вә Һиндистан атәшпәрәстләри бурая ситайиш этмәйә кәләрдиләр. Бу мә'бәдләр һаггында Азәрбайчанын бөйүк шаири вә мүтәфәккири Низами Кәнчәвинин „Искәндәрнамә" әсәриндә дә мә'лумат верилмишдир.

Азәрбайчан өзү исә тарихин ән гәдим дөврләриндән э'тибарән „одлар өлкәси" ады илә мәшһур олмушдур. Бу ад, шүбһәсиз, Абшерон ярымадасында, нефтлә бирликдә чыхан янар газлар („даими одлар") илә сыхы сурәтдә әлагәдар олмушдур.

Абшеронда нефтин олмасы һаггында бир сыра әрәб вә Иран тарихчиләри мә'лумат верир. VIII әсрдә яшамыш мәшһур сәййаһ Әбу-Исһаг Истәхр бакылыларын очагда одун әвәзинә нефтли торпаг яндырдыгларыны гейд эдир. X әсрдә яшамыш Әл-Мә'суди, XIII әсрдә яшамыш Якут Һәмәви, XIV әсрдә яшамыш Һәмдулла Гәзвини, Катиб-Чәләби вә башгалары өз әсәрләриндә Бакы нефти һаггында мә'лумат верирләр. Бундан башга Яхын Шәрг өлкәләрини сәяһәт эдәркән Бакыя кәлмиш рус вә Аврора сәййаһларындан Марко-Поло (XIII әср), Олеари (XVII әср), Кемпфер (XVII әср), де Бруин (XIII әср), Саймонов (XIII әср), Лерх (XVIII әср), Гмелин (XVIII әср) вә башгалары да Абшерон нефти һаггында мә'лумат верирләр.

Марко-Полонун яздығына көрә, XIII әсрдә Абшерон ярымадасында бир чох нефт гуюсу олмуш, нефтдән ишыг веричи материал кими истифадә эдилмишдир. Нефт дәвәләрдә дашыныр вә Бағдад базарларында белә сатылырды.

Нефт гуюлары даима айры-айры һөкмдарларын инһисарында олмушдур. Бунунла бәрабәр хүсуси шәхсләрә мәхсус олан гуюлара да раст кәлмәк олурду. Бу гуюлар хүсуси хидмәтләри олан шәхсләрә вә дини идарәләрә һөкмдарын хүсуси „тә'лигәси" илә бағышланырды.

Мәсәлән, I Шаһ Аббас (1587—1628) ики нәфәр Хыдырзиндә[1] шейхинә: Шейх Әли вә Шейх Һейдәр Әлиййә нефт гуюлары олан „вәгф" мүлкү бағышламыш вә онлары бүтүн дөвләт веркиләриндән азад этмишди[2].

Йүз ил кечдикдән сонра шаһ Султан Һүсейн (1694—1722) „Хыдырзиндә шейхи Баба-Әлиййә бүтүн нефтдән истифадә этмәк һүгугу вермишди"[3]. Демәк Султан Һүсейн I Шаһ Аббасын „тә'лигәсини" бир даһа тәсдиг этмишди.

Бакы нефти Русия чарларыны да марагландырмышдыр. 1723-чү илдә Бакы рус гошуну тәрәфиндән тутулдугдан сонра I Пйотр, гошун башчысы кенерал Матюшкинә язырды: „1000 пуд вә я нә гәдәр мүмкүндүрсә аг нефт көндәрмәли"[4].

Гейд этдийимиз дөврдә Азәрбайчан нефт сәнаеи чох яваш инкишаф эдирди. Бу дөврләрдә нефт сәнаеи ибтидаи техникая әсасландығындан кениш инкишаф йолуна дүшә билмәмишди.

XVIII әсрдә дә нефт сәнаеинин вәзиййәти кечән әсрләрдән бир о гәдәр фәргләнмәмишдир. Бакы нефт гуюларынын XVIII әсрдә нә вәзиййәтдә олдуғуну көстәрмәк үчүн XVIII әсрин 30-чу илләриндә Бакыя кәлмиш академик Лерхин хатиратындан бир парча кәтирмәк кифайәтдир. Орада белә язылыр:

„Мән сөнмәз одлары өтүб кечәрәк Балаханынын гара нефт гуюларына чатдым... Бурада һазырда 26 саламат гую галмышдыр. Гуюдан чыхарылан нефт дашдан гайрылмыш дәрин чухурлара төкүлүр. Бурадан исә тулуглара долдурулуб арабаларда Бакыя дашыныр"[5].

XVIII әсрин ахырынчы рүбүндә Бакыя кәлмиш академик Гмелинин фикринчә, ахырынчы йүз ил мүддәтиндә Бакы нефт гуюларынын вәзиййәтиндә әһәмиййәтли дәйишиклик олмамышдыр.[6]

Абшерон ярымадасында олан нефт гуюларыны идарә этмәк үчүн, ханлар, хүсуси „Нефт гуюлары рәиси" тә'йин эдирдиләр. Бу рәисләр билаваситә хана табе идиләр. Бә'зән хан өз яхын адамларына вә руһаниләрә хүсуси хидмәтләринә көрә нефт гуюлары бағышлайырды.

Бакы дөвләт әмлакы идарәсиндә сахланылмыш бир сәнәддә Бакы ханы Һүсейнгулу ханын ахунд Һачы Мәһәммәдбағыра бир гую бағышламасы һаггында нефт гуюларынын рәисинә әмр вермәси тәсдиг олунур.[7]

Бакынын нефт гуюлары чох заман мүгатиәйә верилирди. Азәрбайчан нефт сәнаеиндә мүгатиә системинин һәлә кечән әсрләрдән мөвчуд олмасы һаггында бир сыра тарихи мә'лумат вардыр. Тәдгигатчылардан Эйхфелд мә'дәнләрдә мүгатиә системинин чохдан бәри мөвчуд олдуғуну тәсдиг эдир.[8]

---

[1] Бакы—Губа йолу үстүндә олан кәндин адыдыр.

[2] Азәрб. ССР МДТА, Күрчүстан сәрдары дәфтәрханасынын фонду, I бағлама, иш № 4, сәһ. 2—9.

[3] Енә орада

[4] Комаров—„Персидская война 1725 гг.", „Русский вестник" апрель, 1867, сәһ. 106.

[5] Лерх—„Путешествие в 1733—1735 гг. из Москвы в Астрахань, по странам лежащим по западному берегу Каспийского моря". „Новые ежемесячные сочинения" 43-чү һиссә, СПБ, 1790 вә „Азербайджанское нефтяное хозяйство" мәчмуәси, № 4, 1936, сәһ. 9.

[6] С. Г. Гмелин—„Путешествие по России", III һиссә, СПБ, 1885, сәһ. 63.

[7] Азәрб. ССР МДТА, Күрчүстан сәрдары дәфтәрханасынын фонду, I бағлама, иш № 4, сәһ. 2—9.

[8] К. А. Пажитнов—„Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности", Москва—Ленинград, 1940, сәһ. 12.

Бу фикир, бир сыра башга тәдгигатчылар тәрәфиндән дә тәсдиг олунмушдур[1].

Гафгаз сәрдары Ртишшев 1813-чү ил июл айынын 30-да чара көндәрдийи мәктубунда һәмин фикри тәсдиг эдәрәк языр:

„Нефт гуюлары Бакы вилайәтиндә әсас кәлир мәнбәидир... Мүгатиәйә верилән гуюлардан ханлар һәмишә хейли мәнфәәт көтүрүрдүләр... Она көрә дә кечмиш хан һүгуглары әсасында гуюлары мүгатиәйә вермәк мәнфәәтли оларды."[2]

Бурадан көрүндүйү кими, Бакынын нефт гуюлары ханлыглар дөврүндә мүгатиәйә верилмишди.

Бир сыра мүәллифләр исә кечән әсрләрдә нефт гуюларынын мүгатиәйә верилмәси фикрини инкар эдирләр.

Гмелин языр ки, „Хан тәрәфиндән гоюлмуш көзәтчи гуюлары ачмайынча"[3] һеч кәсин гуюлардан нефт чыхармаға ихтияры йох иди.

Башга бир мүәллиф тәсдиг эдир ки, Бакыда „Нефт гуюлары рәиси"[4] вәзифәси олмушдур.

Бу сонунчу мүәллифләрин яздыгларындан белә мә'лум олур ки, ханлыглар дөврүндә мүгатиә системи олмамышдыр.

Архив сәнәдләринә истинад эдәрәк, белә нәтичәйә кәлмәк олар ки, һәмин мүәллифләрин кәтирдийи дәлилләр һәгигәтә уйғун дейилдир. Онлар өз фикирләрини тәсдиг этмәк үчүн мө'тәбәр сәнәдләрә әсасланмамышлар.

Әслиндә исә ханлыглар дөврүндә мүгатиә системи мөвчуд олмушдур. Лакин бу вәзиййәт даими сурәтдә давам этмәмиш вә тез-тез дәйишмишдир. Ханлар нәинки нефт гуюларыны, һәтта өз һакимиййәтләри алтында олан әһалидән верки йығмаг ишини, бояхханаларын сахланмасыны вә бә'зи сәнәт саһәләрини дә мүгатиәйә верирдиләр. Лакин бу систем даими олмамышдыр. Бә'зән нефт гуюларыны мүгатиәйә көтүрмәйи арзу эдән олмадыгда нефт гуюлары ханын шәхси идарәсинә кечирди. Чох еһтимал ки, юхарыда гейд этдийимиз „Нефт гуюлары рәиси" вәзифәси дә бу дөврләрә тәсадүф этмишдир.

Азәрбайчанын Русияя бирләшдирилмәси әрәфәсиндә нефт гуюлары хан тәрәфиндән идарә олунурду.

Азәрбайчанын Русияя бирләшдирилмәсинин илк дөврүндә дә Бакы нефт сәнаесинин вәзиййәтиндә мүһүм дәйишикликләр ярадыла билмәмишди.

1806-чы илдә Бакы ханлығы Русияя бирләшдирилдикдән сонра хана мәхсус олан бүтүн әмлак, о чүмләдән нефт гуюлары мүсадирә эдиләрәк, чар һөкумәтинин ихтиярына кечди. Һәмчинин хүсуси шәхсләрин әлиндә олан гуюлар да онларын әлиндән алынды вә әвәзиндә онлара кичик бир мүкафат верилди; мәсәлән: молла Нәчәфәлидән алынмыш нефт гуюларынын әвәзиндә она 120 манат иллик тәгауд кәсилмишди. Бу мәбләғ, онун нефт гуюларындан көтүрдүйү кәлирин бешдә бир һиссәсиндән дә аз иди.[5] Буна көрә дә молла Нәчәфәли мүхтәлиф васитәләрлә гуюларыны гайтармаға чалышырды. О, 1828-чи илдә чар I Николая әризә верәрәк, атасындан галмыш

[1] Бу фикир бир сыра китаб вә мәчмуәләрдә тәсдиг эдилир: „Горный журнал", 1827, чилд 8, „Энциклопедический словарь", чилд 40, сәһ. 773, „Обозрение Бакинской нефтяной промышленности", 1920—1922 чи илләр, сәһ. 8 вә и. а.

[2] АКАК, чилд 5, сәһ. 340, сәнәд № 397.

[3] С. Г. Гмелин—„Путешествие по России", III һиссә, СПБ, 1785, сәһ. 63.

[4] А. Бриллинский—„Краткий исторический и статический обзор ручной (кустарной) добычи нефти в связи с вопросом о ее реорганизации". Бакы, 1915, сәһ. 4.

[5] Ленинград МДГА, фонд 37, сияһы 25, иш 168, сәһ. 9.

нефт гуюларынын гайтарылмасыны хаһиш этмишди. Лакин онун чәһдләринә бахмаяраг, гуюлары гайтармаг мүмкүн олмамышды[1].

Бунунла бәрабәр бу дөврдә бир нечә гую айры-айры шәхсләрин ихтиярында галмышды. Мәсәлән: Бибиһейбәтдә 2 гую Сәлимхановларын әлиндә иди. Онлар өз гуюларындан чыхарылмыш нефтин халвары[2] 3 манат 78 гәпийә һөкумәтә тәһвил вермәли идиләр. Онлара нефтлә тичарәт этмәк белә гадаған эдилмишди.[3]

Бә'зи тарихчиләр язырлар ки, Азәрбайчан Русияя бирләшдирилдикдән сонра нефт гуюлары һөкумәтин дейил, ерли әһалинин вә үмумиййәтлә айры-айры шәхсләрин истифадәсиндә олмушдур. Бу һагда тәдгигатчылардан бири языр: „Бакы истила эдилдийи вахтдан 1820-чи илә гәдәр мә'дәнләр азад иди"[4].

Бу фикри башга бир тәдгигатчы да тәсдиг эдәрәк языр: „Бакы ханлығы руслар тәрәфиндән тутулдугдан сонра... бүтүн нефт гуюлары рус дөвләтинин әмлакы сырасына дахил олду. Лакин 1820-чи илә гәдәр һөкумәт онлардан истифадә этмирди вә нефт мә'дәнләри бүтүн бу мүддәт әрзиндә һәр чүр веркидән азад иди".[5]

Бу фикри бир чох башга мүәллифләр дә мүдафиә этмишләр.[6] Лакин бу мүәллифләрин һамысы бир-бирини тәкрар эдәрәк һеч бир илк мәнбәә әсасланмамышлар.

Апарылан тәдгигат юхарыда гейд эдилән мүлаһизәләри тамамилә тәкзиб эдир: Бакы ханлығы Русияя бирләшдирилдикдән тәхминән ай ярым сонра, йә'ни 1806-чы ил ноябрын 21-дә (Бакы 1806-чы ил октябрын 3-дә бирләшдирилмишдир) Бакы гәраркаһынын рәиси кенерал Гур'ев Гафгаз гошунлары команданына язырды:

„Хан әмлакы мүсадирә эдилмиш вә сияһыя алыныр."[7]

Даһа сонра о язырды: „Нахчыван эрмәниси Баба Тарум оғлу Матвеев вә Бакы эрмәниси Аванчан Тамасов өз 7 нәфәр йолдашилә... бүтүн Бакыя аид олан кәлири мүгатиәйә көтүрмәк истәдикләрини билдирирләр: биринчи 85 мин, ахырынчылар исә 90 мин хан вә рус манаты вермәк фикриндәдирләр"[8].

Демәк, Бакы ханлығы Русия илә бирләшдирилән заман чар һөкумәти бүтүн хана мәхсус олан әмлакы, о чүмләдән нефт гуюларыны да мүсадирә этмишди. Бу әмлак ичәрисиндә чар һөкумәтини ән чох нефт гуюлары марагландырырды. Буну, Гафгаз ордусунун баш команданы, кенерал Гудовичин Бакы гәраркаһы рәиси кенерал Гур'евә яздығы әмрдә көрмәк мүмкүндүр. Кенерал Гудович язырды ки: „...әкәр сиз доғрудан да һәр күн нефт чыхарылдыгдан сонра, онун еринә бир күн мүддәтиндә енә дә нефт йығылдығына әминсинизсә, о заман мән сизә алайда чөрәк биширмәк вә яндырмаг үчүн нефтдән истифадә этмәйә ичазә верәрәм. Лакин мөһкәм нәзарәт гоймаг лазымдыр, чүнки салдатлар нефти кәнар адамлара сатар вә бундан һөкумәт хәзинәсинә зәрәр дәйәр."[9]

Бу сәнәдләрдән айдын олур ки, ерли әһали вә айры-айры шәхслә-

[1] Ленинград МДТА, фонд 37, сияһи 25, иш 168, сәһ. 9.

[2] Халвар—20 пуда бәрабәрдир.

[3] АКАК, чилд 6, сәһ. 152, сәнәд 200.

[4] „Горный журнал", 1827 ил № 3.

[5] В. Рагозин.—„Нефть и нефтяная промышленность", СПБ, 1884, сәһ. 27.

[6] Сборник сведений по истории и статистке внешней торговле России"; Симонович—„Нефть и нефтяная промышленость в России", СПБ, 1909, сәһ. 25; Старцев—„Исторический очерк Бакинской нефтяной промышленности", Бакы, 1886, сәһ.3 вә и. а.

[7] АКАК, чилд 3. сәһ. 348, сәнәд 642.

[8] Енә ордада, сәһ. 350, сәнәд 646.

[9] АКАК, чилд III, сәһ. 354, сәнәд 652.

рин нефтдән азад истифадә этмәк һүгугуна малик олмасы һаггындакы фикир һәгигәтә уйғун дейилдир.

Бакы гәраркаһынын рәиси кенерал Гур'ев Гудовичә яздығы 1807-чи илин 31 март вә 16 май тарихли мәктубларында көстәрирди ки, Бакы маһалында олан бүтүн гуюлар нәзәрдән кечирилмиш, гуюлар тә'мир эдилир вә тәмизләнир[1]. Аз сонра о язырды ки: үч һәфтәдир нефт гуюларынын тәмизләнмәси давам эдир вә 50 гуюдан ялныз 14-ү тәмизләнмишдир. Бүтүн бу гуюлар йайда бүтүн күн әрзиндә 30-дан 60 халвара гәдәр, гышда исә бундан да аз нефт верир... Һазырда гуюлар тәмизләндикдән сонра, январын 1-дән майын 10-а гәдәр габ алынмасына, муздлу ишчиләр сахланмасына вә нефт дашыянлара верилән хәрчләрдән башга, рус пулу илә 50 мин манатдан артыг бир мәбләғ әлдә эдилмишдир.[2].

Демәк, чар һөкумәти нефт гуюларына әсас кәлир мәнбәи кими бахырды. Буну „Гафгаз өлкәсинин мәнзәрәси“ әсәринин мүәллифи П. Зубов да тәсдиг эдирди.[3]

Лакин нефт гуюлары даими олараг һөкумәт идарәсиндә галмайыб, аз сонра мүгатиәйә верилди. Буну кенерал Гур'евин Гудовичә яздығы 1808-чи ил 7 март тарихли рапорту илә тәсдиг этмәк олар. О язырды:

„Индики вәзиййәти вә әлверишли олмаян башга шәраити нәзәрә алараг, һәмин әмлакы э'тибарлы шәхсләрә мүгатиәйә вермәк лазымдыр“.[4]

Чар һөкумәти нефт сәнаеиндән даһа чох кәлир әлдә этмәк мәгсәдилә тезликлә бурада мүгатиә системини тәдбиг этди.

Бакы нефт гуюлары әсасән 1807-чи илдән башлаяраг мүгатиәйә верилирди. Буну нефт гуюлары әлиндән чыхмыш молла Һәчәфәлинин I Николая яздығы әризәсинә әсасән тәсдиг этмәк олар. О әризәсиндә язырды: „Сизин мә'мурлар өзләри нефт вә дуз сатырлар, онлары (нефт вә дузу —М. И.) сәккиз ай мүддәтиндә мүгатиәйә вердикдән сонри исә...“[5] вә и. а. Бундан башга бир сәнәддә белә дейилир: 1808-чи ил июнун 30-да Бакыда, Гарабағ эрмәниләриндән Баба Тарумовла бағланылан мүгавиләйә көрә ашағыда көстәрилән саһәләр она мүгатиәйә верилир: гара нефт, Бибиһейбәт нефти, дуз, боягханалар, саллаһхана, базар, хан бағлары, дуканлар, тәрәзиләр, яначаг, үзүм чахыры сатышы вә ики ердә балыг вәтәкәси. Бүтүн бунун әвәзиндә о, һөкумәтә илдә 112.500 манат вермәлидир[6].

Демәк нефт мә'дәнләри һәлә 1808-чи илин июн айынын 30-дан 8 ай габаг, йә'ни 1807-чи илин октябрындан башлаяраг мүгатиәйә верилмишди.

Икинчи мүгатиәнин вахты 1808-чи илдән 1812-чи илә кими давам этмиш вә бу вахт гуртардыгдан сонра көстәрилән әмлак енә дөрд ил мүддәтинә мүгатиәйә верилмишди.

Мүхтәлиф веркиләр департаментинин 1821-чи ил 25 октябр тарихли тә'лигәсиндән айдын олур ки, 1812-чи ил июлун 1-дән 1817-чи ил январын 1-дәк гара вә ағ нефт, дуз, саллаһхана, яначаг вә үзүм чахыры сатышы мүгавилә үзрә титуляр мәсләһәтчи Тарумова 4—5 ил мүддәтинә мүгатиәйә верилмишди... Тарумов мүгатиә һаггы олараг һөку-

[1] АКАК, чилд III, сәһ. 354, сәнәд 658.
[2] Енә орада, сәһ. 355, сәнәд 661.
[3] П. Зубов—„Картина Кавказского края“, чилд 1, сәһ. 34.
[4] АКАК, чилд III, сәһ. 358, сәнәд 666.
[5] Ленинград МДТА, фонд 37, сияһы 25, иш 168.
[6] АКАК, чилд IV, сәһ. 575, сәнәд 865 вә Ленинград МДТА, фонд 37, стол 2, иш 379, 1827-чи ил.

мәтә илдә 62.500 манат күмүшлә вә я 250.000 манат әскинас илә пул вермәли иди.

Гафгаз сәрдары Паулуччи бу мүгавиләни һөкумәт үчүн мәнфәәтли һесаб эдәрәк сенатда тәсдиг олунмасы үчүн ону малиййә назиринә көндәрмишди. 1816-чы ил августун 28-дә сенат бу мүгавиләнамәни тәсдиг этмишди[1]. 4 ил ярымдан сонра нефт гуюлары енә дөрд ил мүддәтинә (1817-чи ил январын 1-дән 1821-чи ил январын 1-дәк) Марк Тарум оглу Матвеевә мүгатиәйә верилди. Бу дәфә нефт бүтүн башга әмлакла дейил, ялныз дуз мә'дәнләрилә бирликдә мүгатиәйә верилмишди. Мүгавиләнамә исә 1816-чы ил июлун 1-дә бағланмышды[2].

Демәк, нефт гуюларынын мүгатиәйә верилмәси бир сыра тарихчиләрин дедийи кими 1821-чи илдән дейил, 1807-чи илдән башланмышдыр. 1821-чи илдә исә нефт мәнбәләри артыг бешинчи дәфә мүгатиәйә верилмишди. 1825-чи илдә бешинчи мүгатиәнин вахты битдикдән сонра, гуюлары енидән мүгатиәйә көтүрмәйи арзу эдән шәхс олмады. Буна көрә 1825-чи ил январын 1-дә нефт гуюлары һөкумәт идарәсинә кечди. 1826-чы ил январын 1-дә исә Каспар Ягубов вә Әһмәдаға Мәммәдов нефт гуюларыны мүгатиәйә көтүрдүләр. Бу мүгавилә 1826-чы ил январын 1-дән 1830-чу ил январын 1-нә гәдәр, йә'ни дөрд ил мүддәтинә бағланмышды.

1830-чу илдә Ягубов вә Мәммәдову башга мүгатиәчиләр—Эйвазов вә Гамазов әвәз этди. Бу дәфә иллик мүгатиә һаггы 67.200 манат мәбләғиндә мүәййән эдилмишди.[3]

Мүгатиәчи вахты-вахтында мүгатиә һаггыны вермәли иди. Мүгатиә һаггы әвәзинә мүгатиәчи һәрәкәт этмәйән әмлак (эв, бағ, дукан вә саирә) вә я гиймәтли шейләрдән киров гоймалы иди.

1834-чү илдә нефт гуюларыны мүгатиәйә көтүрмәк истәйән олмадығындан нефт гуюлары енә дә һөкумәт идарәсинә кечмишди. Беләликлә нефт гуюлары 1850-чи иләдәк бу вәзиййәтдә галмышды[4].

1849-чу ил июнун 19-да нефт мә'дәнләринин мүгатиәйә верилмәси һаггында фәрман верилди. Бу фәрмана әсасән нефт вә дуз ятаглары 1850-чи ил апрелин 15-дән 1854-чү ил апрелин 15-нә кими дөрд ил мүддәтинә Кукучанов, Бабаносов вә Тер-Гукасова мүгатиәйә верилмишди. Бу мүгатиә мүддәти гуртардыгдан сонра, нефт вә дуз ятаглары Тер-Гукасов тәкликдә 8 ил мүддәтинә, йә'ни 1863-чү ил январын 1-нәдәк мүгатиәйә көтүрмүшдү[5].

1863-чү ил январын 1-дән башлаяраг, 1873-чү ил январын 1-дәк, йә'ни мүгатиә системи ләғв эдиләнә гәдәр нефт вә дуз ятаглары Мирзоевин әлиндә олмушду.

Беләликлә Бакынын нефт ятаглары 1807-чи илдән 1824-чү илә гәдәр, 1826-чы илдән 1834-чү илә гәдәр, 1850-чи ил апрелин 15-дән 1873-чү ил январын 1-нә гәдәр, үмумиййәтлә 48 ил мүддәтиндә мүхтәлиф мүгатиәчиләрин ихтиярына верилмиш, 1806-чы илин октябрындан 1807-чи илин октябрына гәдәр, 1825-чи илдә вә 1834-чү илдән 1850-чи ил апрелин 15-нә гәдәр, үмумиййәтлә 18 ил мүддәтиндә һөкумәт идарәсиндә олмушдур.

XIX әсрин биринчи ярысында нефт сәнаеиндә мүһүм йүксәлиш көзә чарпмады. Бу дөврдә Азәрбайчан үмумиййәтлә керидә галмыш патриархал-феодал мүнасибәтләри өлкәси иди. Лакин бунунла бәрабәр яваш аддымларла да олса кәнд тәсәррүфаты вә хырда кустар сәнаеи-

[1] Ленинград МДТА, стол 1, шө'бә IV, иш 812, 1821-чи ил.
[2] Енә орада, иш 168, сәһ. 12—14.
[3] Енә орада, иш 379, сәһ. 419—431.
[4] АКАК, чилд IX, сәһ. 643, сәнәд 548.
[5] Записки КОИРГО, китаб 6, 1864-чү ил, сәһ. 165.

инкишаф этмәкдә иди. Балыг ову башга саһәләрә нисбәтән даһа чох инкишаф этмишди. Азәрбайчанда ералты зәнкинликләрин чыхарылмасы исә, олдугча ярытмаз вәзиййәтдә иди. XIX әсрин орталарында дәмир, гургушун вә күкүрд чыхарылмасы һәмин әсрин әввәлләринә нисбәтән нәинки артмышды, әксинә хейли азалмышды. Нухада бир нечә ипәк әйирән завод, Кәдәбәйдә мис әридән завод, Шамахы вә онун кәндләриндә бир нечә хырда сәнәткарлыг дәзкаһы—Азәрбайчан „сәнаейинин“ мәнзәрәси белә иди. Бу дөврдә нефт гуюларынын да мигдары олдугча аз олуб, истеһсал эдилән нефтин мигдары әһәмиййәтсиз дәрәчәдә иди. Бакы ханлығы Русияя бирләшдирилиркән Абшерон ярымадасында чәми 50 нефт гуюсу вар иди. Бунларын да ярысы дағылмышды. Лакин сонралар нефт гуюларынын сайы хейли артды. Беләки, 1821-чи илдә мүгатиәчи Тарумовла бағланан мүгавиләдән мә'лум олур ки, бу заман гуюларын сайы 120-йә чатмышды.

Бу гуюлар Бакы маһалынын мүхтәлиф районлары арасында белә бөлүнмүшдү: Балаханыда—79, Бибиһейбәтдә—21, Сураханыда—5 гую. Бундан башга Сураханыда ағ нефт верән 15-ә гәдәр кичик гую вар иди. 1829-чу илдә гуюларын сайы 82 иди, XIX әсрин 40-чы илләриндә исә, Сәлимхановларын Бибиһейбәтдәки ики гуюсу да дахил олмагла, 133-ә бәрабәр иди.

Бурадан көрүндүйү кими 1821-чи илдән 1829-чу илә гәдәр олан мүддәт әрзиндә 38 гую азалмышды. Буна сәбәб, анчаг чох кәлир әлдә этмәйә чалышан мүгатиәчиләрин гуюлара фикир вермәмәси олмушду.

1830—1840-чы илләрдә исә гуюларын сайы бир гәдәр артмышды. Әлбәтдә бу артым мүгатиәчиләрин һесабына олмамышды. Бу ени гуюлар 1832—1840-чы илләрдә дөвләт һесабына газылмышды[1].

Бу артыма бахмаяраг һөкумәт идарәси дөврүндә нефт мә'дәнләринин вәзиййәти чох ярытмаз иди, һәм дә бу чүз'и артым 40-чы илләрдә нефтә олан тәләбаты әсла өдәйә билмәзди.

1840-чы илләрдә нефтә олан тәләбатын артмасилә әлагәдар олараг, нефт һасилатыны артырмаг үчүн бир сыра тәдбирләр һәята кечирилди. Нефт истеһсалыны артырмаг үчүн ени гуюлар газылмасы вә хараб олмуш гуюларын тә'мир олунмасы һаггында сәрәнчам верилди[2].

Малиййә назирлийи 1847-чи ил июлун 14-дә нефт гуюларыны тә'мир этмәк үчүн 5 ил мүддәтинә 7266 манат айырмаг һаггында[3] сәрәнчам верди ки, бундан да 1847-чи илдә 1100 манат хәрчләнди. Бу мәбләғ һесабына үч ени гую газылды. Бу гуюлар 1847-чи илдән 1848-чи ил мартын 1-нә гәдәр олан мүддәтдә 22933 пуд нефт верди ки, бундан да 10270 манат кәлир әлдә эдилди[4].

1848-чи илдә 2 ени гую газылды.

Беләликлә, 1840-чы илдә Бакы районунда 133 гую вар иди. Бу гуюлар белә бөлүнүрдү: Балаханыда—87, Сураханыда—16, Бибиһейбәтдә—24, Бинәгәдидә—5.[5]

Демәли XIX әсрин 40-чы илләриндә Сәлимхановун 2 гуюсу илә бәрабәр Бакы районунда 135 нефт гуюсу вар иди. Минерал мә'дәнләр идарәсинин һесабламасына көрә бу гуюлар 430 десятин саһәдә ерләшмишди. Бундан 285 десятин Балаханыда, 25 десятин Бибиһей-

[1] „Кавказский календарь“, 1856-чы ил, сәһ. 506.
[2] Ленинград МДТА, фонд 37, стол 2, шө'бә 4, иш 426, сәһ. 39—42.
[3] Енә орада, сияһы 25, иш 1334, сәһ. 12—13.
[4] Енә орада, иш 1181, сәһ. 57—58.
[5] „Кавказский календарь“, 1856-чы ил, сәһ. 506.

бәтдә, 20 десятин Бағча адлы ердә вә 5 десятин Сураханы әтрафында иди[1].

Кечән әсрин 60-чы илләриндә Бакы районунда нефт гуюларынын сайы бир гәдәр дә артараг 218-ә чатмышды. Бундан әлавә Шубаны кәндиндә дә нефт верән чухурлар вар иди.

Нефт ердән ән ибтидаи үсулларла чыхарылырды. Һейван дәрисиндән гайрылмыш тулуглара ип бағланыб чарха сарыныр вә бу да ата гошулурду. Ат һәрәкәт этдикдә ип чарха сарынараг нефтлә долу тулуғу дартыб чыхарырды. Сонра чарх әксинә фырланараг тулуғу енидән гуюя бурахырды. Беләликлә иш давам эдир вә нефт чыхарылырды. Гуюлар әл илә газылырды. Ән чох нефти олан гую бүтүн күн әрзиндә анчаг 100 пуда гәдәр нефт верирди. Нефт тулуглара долдурулараг арабаларда дашынырды.

Нефт чыхармаг үчүн көндән гайрылмыш тулуглар, ип, ведрә, нефти төкмәк үчүн мис гыфлар, тахта вә мисдән һазырланмыш өлчү аләтләри, ат илә гуюдан нефт чыхаран бадялы машын[2] вә саирәдән истифадә эдилирди. Бүтүн бу аләтләр нефт чыхарма техникасынын нә гәдәр керидә галдығыны сүбут эдир.

Нефт гуюларынын газылмасы техникасы да олдугча ибтидаи иди. XIX әсрин 60-чы илләриндә Бакыя кәлмиш бир алим нефт гуюлары газылмасыны тәсвир эдәрәк язырды:

„Индиййә гәдәр истифадә эдилән гую газыма үсулу дүзкүн дейилдир. Дәринлийи 25—30 фута гәдәр олан гыф шәклиндә чухурлар газылыр, бу чухурларын диби бир нечә сажен газылараг гую шәклинә салыныр, сонра чухур яваш-яваш долдурулаг мөһкәм олмаян бинөврә үзәриндә тикилир. Тамамилә айдындыр ки, бу ағыр вә чәтин иши көрүб гуртарана гәдәр, юмшаг торпаг нефти өзүнә чәкмәйә башлайыр. Гуюнун дибиндә бөйүк саһәйә малик олан нефтли торпаг һава илә бирләшәрәк галынлашыр вә нефт ахынынын гаршысыны алыр. Һәр тәрәфдән ахан нефт исә гуюнун дибиндә батаглыг әмәлә кәтирир; тәсвир эдилмиш гайдада тикилмиш гуюлар мөһкәм ола билмәз“[3].

О заман минерал мә'дәнләр идарәсиндә ишләйән бир рус мүһәндиси гую газымаг үчүн башга бир үсул тәклиф этмишди. О көстәрмишди ки, гуюну ади шахта шәклиндә һазырламаг лазымдыр, лакин гуюнун ағзында вентилятора охшар бир аләт гоюлмалыдыр ки, гуюнун һавасыны тәмизләмәк мүмкүн олсун[4].

Нефт, кичик гуюлардан әл илә, бир гәдәр бөйүк вә дәрин гуюлардан исә ат гошулмуш чарх васитәсилә чыхарылырды. 1821-чи илдә ат гошулан чархларла нефт чыхарылан 4 гую вар иди[5].

Нефт гуюларынын газылмасы вә нефтин чыхарылмасы узун мүддәт белә керидә галмыш техникая әсасланырды. Ялныз 1871-чи илдән э'тибарән бу керилик гисмән ләғв эдилди вә ени техника әсасында гурулмуш буруглар ишә салынды.

Нефт чыхарылдыгдан сонра хүсуси ерләрә төкүлүр вә бурада тәмизләнирди. Нефтә гарышмыш су айрылдыгдан сонра нефт, ералты архларла амбарлара ахыдылырды. Амбарлара йығылмыш нефт тулуглара долдурулараг мә'дән янында олан амбарлара, орадан да шәһәр

[1] К. А. Пажитнов—„Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности“, Москва—Ленинград, 1940, сәһ. 57.
[2] Азәрб. ССР МДТА, фонд 24, сияһы 1, иш 390, сәһ. 6—7.
[3] Записки КОИРГО, китаб 6, 1864-чү ил, сәһ. 142.
[4] Ленинград МДТА, фонд 37, сияһы 25, иш, 1181, сәһ. 4.
[5] К. А. Пажитнов—„Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности“, Москва—Ленинград, 1940, сәһ. 61.

амбарларына кондәрилирди. Бүтүн нефт амбарларынын ганысы вә дамы тахтадан олурду. Аг нефт исә ерә басдырылмыш күпләрдә сахланылырды. Бундан башга, Бакы галасында аг нефт сахламаг үчүн даш амбар тикилмишди[1]. 1870-чи илдә чәмиси 14 белә амбар вар иди[2].

Нефтин тулугларда дашынмасы узун мүддәт давам етмишди. XIX әсрин 60-чы илләриндән башлаяраг нефт бочкаларда дашынмага башлады. Нефтлә долдурулмуш бочкалар арабая гоюлур, я да арабанын алтындан иплә асылырды. Бүтүн бу агыр ишләрдә Балаханы кәндлиләринин тәһкимчи әмәйиндән истифадә эдилирди. Балаханы кәндлиләри һәлә ханлыглар дөврүндән башлаяраг нефт мә'дәнләринә тәһким эдилмишдиләр. Азәрбайчан Русияя бирләшдирилдикдән сонра да, бу систем галмагда иди. Мүгатиәчиләр тәһкимчи кәндлиләрә чүз'и мигдарда әмәк һаггы верирдиләр. Балаханы кәндлиләри өз араларында Балаханы вә Сураханы кәндиндә һасил эдилән нефти мә'дән янында олан амбарлара, орадан да шәһәр амбарларына дашымалы идиләр.

Бурадан айдындыр ки, Балаханы кәндлиләри мә'дәнләрә тәһким эдилмиш вә нефт истеһсалы иши онларын әсас сәнәти олмушдур. Онлар ени нефт гуюлары газымаг үчүн мүгатиәчийә ер костәрир, гуюлары газыр вә һәмин гуюлар онларын ады илә адланырды. Мисал үчүн, Аган, Халари, Һәсән Әли, Хәләфи, Шаһ Сәфи, Рзагули, Чәләби, Һүсейн, Әлибәй[3] вә с. адларла гуюлар олдугу мә'лумдур.

Архив сәнәдләриндән мә'лум олдугу кими, Балаханы әһалисиндән башга, Бакы районунун бә'зи кәндләринин әһалиси дә нефт дашымагла мәшгул иди. Бу мәгсәдлә мә'дәнләрә яхын олан, Бинәгәди вә Бибиһейбәт кәндләринин әһалисиндән дә истифадә эдилирди[4]. Лакин XIX әсрин 30-чу илләринин әввәлләриндә бу вәзийyәт ләғв эдилди. Үч илдән сонра бу гайда бәрпа эдилдисә дә, бу дәфә ялныз Балаханы кәндинә аид эдилди.

Нефт гуюларынын тә'мири вә тәмизләнмәси ишини дә балаханылылар көрүрдүләр. Бу иш үчүн онлара тәмизләнмиш гуюларын сайына көрә хүсуси шәртлә әмәк һаггы верилирди[5].

XIX әсрин 20-чи илләриндә Балаханыда чәми 121 эв вар иди ки, бурада 344 нәфәр киши вә 448 нәфәр гадын яшайырды. Ялныз кишиләр ишләйирди. Онлар иши өз араларында элә бөлмүшдүләр ки, кәнд тәсәррүфат ишләрини дә вахтында көрүрдүләр".[6]

Юхарыда гейд этдийимиз кими Балаханы кәндинин әһалиси һәр чүр дөвләт мүкәлләфийyәтиндән азад иди. Бу факты бир чох архив сәнәдләри илә дә тәсдиг этмәк олар. Балаханы кәнди веркидән, пуллу вә мәһсул мүкәлләфийyәтләриндән азад эдиләрәк бунун әвәзиндә мә'дән мүдирләринин костәриши илә нефт чыхармага мәчбур эдилирдиләр. Буна көрәдир ки, 1841-чи илин верки чәдвәлиндә костәрилмиш 39 кәнддән ялныз Балаханы кәндинин адынын габагындакы сүтунларын бош бурахылмасы һеч дә тәсадүфи дейилдир[7].

1870-чи илдә Бакы сәнаесиндә нефт истеһсалынын үмуми мәнзәрәси хейли марагылдыр. 1806-чы илдән 1817-чи илә гәдәр кечән мүддәтдә һасил эдилән нефтин үмуми мигдары һаггында мә'лумат йохдур. 1818-чи

[1] Ленинград МДТА, фонд 37, сияһы 25, иш 1131, сәһ. 227.
[2] „Сборник статических сведений о Кавказе", чилд 2, сәһ 61.
[3] Ленинград МДТА, фонд 37, сияһы 25, иш 1131, сәһ. 226.
[4] Ленинград МДТА, фонд 37, сияһы 25, иш, 1243, сәһ. 5—6.
[5] АКАК, чилд 8, сәһ. 108, сәнәд 91.
[6] „Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20—60 годах XIX века," редактору И. П. Петрушевскидир, I һиссә, 1936-чы ил, сәһ. 399.
[7] Енә орада, сәһ. 398.

илдән башлаяраг чыхарылмыш нефтин мигдары айры-айры илләрдә бу гәдәр олмушдур[1].

1818-чи илдә	—2 42000 пуд		
1820-чи илдән 1824-чү илә гәдәр, һәр ил	—200000 пуд		
1825-чи илдән	210845 пуд	1838-чи илдә	—234040 пуд
1826-чы „	—242000 „	1839-чу „	—234940 „
1827-чи „	—250000 „	1840-чы „	—228386 „
1828-чи „	—250000 „	1841-чи „	—229002 „
1829-чу „	—250000 „	1842-чи „	—231892 „
1830-чу „	—250000 „	1843-чү „	—229905 „
1831-чи „	—250000 „	1844-чү „	—219470 „
1832-чи „	—261000 „	1845-чи „	—218594 „
1833-чү „	—180000 „	1846-чы „	—222846 „
1834-чү „	—230080 „	1847-чи „	—214245 „
1835-чи „	—237460 „	1848-чи „	—272710 „
1836-чы „	—238600 „	1849-чу „	—251519 „
1837-чи „	—230520 „	1850-чи „	—260000 „

Бу чәдвәлдән көрүндүйү кими, 1818-чи илдә 242.000, 1850-чи илдә 260.000 пуд нефт чыхарылмышдыр. Демәли, 32 ил мүддәтиндә нефт сәнаесиндә һеч бир инкишаф нәзәрә чарпмамышдыр. Һәтта 1820-чи илдән 1848-чи илә гәдәр кечән 28 ил мүддәтиндә иллик нефт истеһсалы 1818-чи илин истеһсал сәвийyәсиндән дә аз иди. Гейд этмәк лазымдыр ки, костәрилән рәгәмләрә о гәдәр дә инанмаг олмаз. Мә'лумдур ки, мүгатиәчиләр, истеһсал этдикләри нефт һаггында һөкумәтә дүзкүн мә'лумат вермирдиләр, чүнкү онлар исбат этмәйә чалышырдылар ки, гуя нефти мүгатиәйә котүрмәклә онлар о гәдәр дә мәнфәәт котүрмүрләр[2]. Лакин үмумийyәтлә нефт истеһсалы олдугча керидә галмышды.

Нефт истеһсалынын бу керилийини бир сыра сәбәбләрлә изаһ этмәк олар: бунлар, әсасән, мүгатиә инһисары, техниканын керилийи вә саирәдән ибарәт иди. Керилийин ән әсас сәбәби исә, нефт мәһсулларыны сатмаг үчүн базарын кифайәт гәдәр олмамасы иди. Юхарыда гейд этдийимиз кими, бу дөврдә Русиянын дахили вилайәтләриндә нефтдән чох аз истифадә эдилирди. Бакы нефтинин әсас базары Иран иди. Лакин Иран кими кичик бир өлкәдә истәнилән гәдәр нефт сатмаг мүмкүн дейилди. Одур ки, Ирана ихрач эдилән нефт о гәдәр дә бөйүк фаиз тәшкил этмирди. Буну ашагыдакы чәдвәллә дә тәсдиг этмәк олар[3]:

1828-чи илдә	—235040 пуд,	1838-чи илдә	—144867 пуд
1829-чу „	—302336 „	1839-чу „	—143193 „
1830-чу „	—146430 „	1840-чы „	—159216 „
1831-чи „	— 85635 „	1841-чи „	—161122 „
1832-чи „	—116114 „	1842-чи „	—171710 „
1833-чү „	—124107 „	1843-чү „	—127200 „
1834-чү „	— 26960 „	1845-чи „	—120140 „
1835-чи „	—127080 „	1846-чы „	— 96940 „
1836-чы „	—146063 „	1847-чи „	—125185 „
1837-чи „	—120404 „	1818-чи „	—113982 „

Русиянын дахили вилайәтләринә исә бу гәдәр нефт ихрач эдилмишди[4]:

[1] Рәгәмләр котүрүлмүшдүр: Дахили Сиясәт вә Харичи Ишләр Назирлийинин архиви, сияһы 11—3, 1844, № 8, сәһ. 231—232 вә К. А. Пажитнов—„Очерки из истории Бакинской нефтедобывающей промышленности", Москва—Ленинград, 1940, сәһ. 28.
[2] „Бакинские известия" гәзети, 1878-чи ил, № 48.
[3] Рәгәмләр котүрүлмүшдүр: Ленинград МДТА, фонд 37, сияһы 25, иш 1190, сәһ. 11, фонд 37, сияһы 25, иш 119, сәһ. 9 вә АКАК, чилд 9, сәһ. 643—644, сәнәд № 548.
[4] Ленинград МДТА, фонд 37, сияһы 25, иш 435, сәһ. 9.

1836-чы илдә—11193 пуд	1840-чы илдә— 6745 пуд
1837-чи „ — 8133 „	1841-чи „ —11570 „
1838-чи „ — 7620 „	1842-чи „ —15325 „
1839-чу „ — 1926 „	1847-чи „ — 8644 „

Русияя көндәрилән нефт, әсасән, Керч, Одесса шәһәрләринә вә Дағыстана ихрач эдилирди.

Бу чәдвәлләрдән көрүндүйү кими ихрач эдилән нефтин мигдары олдугча аз иди. Мүгатиәчиләр, Хәзәр дәнизи кәнарында ерләшән Ләнкәран, Әнзәли, Мазандаран вә с. шәһәрләрдә нефти сахламаг үчүн амбарлар вә сатмаг үчүн дүканлар тикмишдиләр. Амбар вә дүканларын дәниз кәнарында ерләшмиш шәһәрләрдә тикилмәсинин сәбәби, нефт тичарәти үчүн әсас йолун Хәзәр дәнизи олмасы иди. Мүгатиәчиләр ялныз дәниз кәнары шәһәрләри илә кифайәтләнмирдиләр. Онлар нефти чарвадарлар васитәсилә Чәнуби Азәрбайчанын дахили шәһәрләринә көндәрәрәк, орада өз адамлары васитәсилә сатырдылар. Ерли тачирләр дә мүгатиәчиләрдән нефт алыр вә ону дәвә васитәсилә дәниздән узагда олан шәһәрләрә апарырдылар. Нефтин әсас сатыш базары Килан әяләтиндә иди[1].

Бә'зән айры-айры сәбәбләр нәтичәсиндә Бакы нефти Киланда да сатылмырды. Белә һалларда Бакыда вә Хәзәр саһилләриндәки шәһәрләрдә олан амбарларда күлли мигдарда нефт топланырды. 1830-чу илдә баш верән хәстәлик нәтичәсиндә Килан әяләти әһалисинин демәк олар ки, чох һиссәси гырылмышды; буна көрә дә, бурада нефт олдугча ағыр сатылырды. Бунун нәтичәсиндә нефт мәһсулларынын бөйүк бир һиссәси сатылмамыш галмышды[2].

1837-чи илдә Бакы нефтинин Русиянын дахили вилайәтләринә ихрач этмәк тәшәббүсү лазыми нәтичә вермәди. Даһа сонра нефти тәмизләйәрәк Русиянын дахили вилайәтләринә ихрач этмәк гәрара алынды. 1837-чи илдә ағ нефтин тәмизләнмәси ишинә башланылды. Сураханыда нефтайыран гурғу тикилди вә ағ нефти долдурмаг үчүн бочкалар һазырланды.

Нәһайәт, 1838-чи ил сентябрын 22-дә 216 кичик бочкада 902 пуд ағ нефт дашынды, лакин бу нефт чох пис кейфиййәтли олдуғундан, ону Петербургда енидән тәмизләмәйә мәчбур олдулар[3].

1837-чи илдә Бакы нефтини Һәштәрхана ихрач этмәйә тәшәббүс эдилди. Бакынын ағ вә гара нефтини Русия әяләтләриндә яймаг үчүн васитәләр ахтармаг мәгсәдилә Дағ-мә'дән идарәсинин бир мә'муру Һәштәрхана э'зам эдилди. Онун ардынчада Һәштәрхана 2000 пуд гара нефт көндәрилди[4]. Лакин нефт яймаг үчүн апарылан тәблиғат һеч бир нәтичә вермәди. Һәштәрхан тачирләри нефт алмагдан боюн гачырдылар.

* * *

Бурадан көрүндүйү кими, Азәрбайчанын Русияя бирләшдирилмәсиндән сонра, һабелә бундан габаг да мүгатиә системи мөвчуд иди. Бакы ханлығы Русияя бирләшдирилән кими бүтүн нефт гуюлары мүсадирә эдилмиш вә 1807-чи илдән башлаяраг мүгатиәйә верилмәйә башланмышды.

Бу дөврдә нефт мә'дәнләриндә чалышан фәһләләр һәлә синфи бир гүввә тәшкил этмәмиш вә нефтин истеһсал техникасы чох ибтидан

[1] Дахили Сиясәт вә Харичи Ишләр Назирлийи архиви, сияһы 11—3, 1842—1851-чи илләр, № 2.
[2] Енә орада, № 8, сәһ. 231—232.
[3] Ленинград МДТА, фонд 37, сияһы 25, иш 1150, сәһ. 108—109.
[4] Енә орада, иш 396, сәһ. 162—165.

олмушдур. Ярым әсрлик бир дөвр әрзиндә нефт олдугча садә үсулларла чыхарылмышдыр. 60-чы илләрә гәдәр нефт истеһсалында мүһүм йүксәлиш нәзәрә чарпмамышдыр. Бу исә, нефт мәһсулларыны сатмаг үчүн Русиянын дахили базарларында лазыми имкан олмамасы илә изаһ олунур.

Азәрбайчан нефт мә'дәнләринин мүгатиә инһисарында олмасы, нефт сәнаесинин инкишафына чох мане олмушдур.

Мүгатиәчиләр нефт мә'дәнләринә мүвәггәти кәлир мәнбәи кими бахараг, нефт сәнаесини инкишаф этдирмәк үчүн кичик бир тәшәббүс белә этмәмишләр. Буна көрәдир ки, сонралар мүгатиә системинин нефт сәнаесини инкишаф этдирмәйә мане олдуғу һәр кәсә айдын олмуш вә бу системин ләғви үчүн тарихи зәрурәт яранмышды.

М. А. Исмайлов

К истории Азербайджанской нефтяной промышленности в I половине XIX в.

РЕЗЮМЕ

Еще до присоединения Бакинского ханства к России нефтяными источниками распоряжались сами местные владетели. Вместе с тем были и колодцы, которые находились в пользовании частных лиц или духовных учреждений, перешедшие к последним на основании шахских „талига“ (грамот).

Владетели отдавали на откупное содержание все статьи владельческой регалии, а также и нефтяные источники, но эта система не была постоянной. Нередко из-за отсутствия желающих вновь взять на откуп или по другим причинам эти статьи переходили в распоряжение владетелей, которые спустя некоторое время вновь об'являли торг.

С первого же дня присоединения все ханские имения, в том числе и нефтяные источники, были конфискованы и в скором времени отданы на откупное содержание. Откупная система была введена с октября 1807 г. и с перерывами продолжалась до конца 1872 г.

Лицо, получившее нефтяные источники на откупное содержание, являлось полным хозяином положения, но, тем не менее, имело своих специальных наблюдателей за промыслами. Для наблюдения за добычей и сбытом назначался смотритель, который с помощью приказчиков руководил ходом работ.

Совершенно примитивными были техника производства в нефтяной промышленности и транспортировка нефти. Нефть перевозилась в бурдюках, вьючным способом или в бочках на арбах.

Для добывания нефти и ее транспортировки использовался труд балаханских жителей. Балаханцы были прикреплены к нефтяным промыслам еще до присоединения Бакинского ханства и России и должны были оставаться при нем и после присоединения Азербайджана к России. За эту работу балаханские жители получали определенную оплату и были освобождены от казенной повинности.

Условия труда и жизни рабочих были весьма тяжелыми: они работали в сутки по двенадцати и более часов при всякой погоде в открытом поле.

До 60-х годов XIX в. нефть шла, в основном, на смазку колес, кож, упряжи, для лечебных целей, для освещения. Ввиду небольшой потребности нефтяные продукты производились в незначительном количестве. С 1818 по 1850 гг., т. е. за 32 года, почти не наблюдалось сдвигов в добыче нефти.

Во внутренние губернии России в то время нефть вывозилась в очень малом количестве (около 8—9 тысяч пудов в год). В 1837 г. была сделана попытка увеличить вывоз нефти во внутренние губернии России, но она не увенчалась успехом.

Таким образом, в I половине XIX в. не замечается сдвига в нефтяной промышленности Азербайджана.

АЗӘРБАЙҸАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
№ 9, 1949

КАМАЛ ТАЛЫБЗАДӘ

А. СӘҺҺӘТИН РУС ӘДӘБИЙЯТЫНДАН ТӘРҸҮМӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

(Анадан олмасынын 75 иллийи мүнасибәтилә)

Азәрбайҹанын иҹтимаи фикир инкишафы тарихиндә бөйүк рус әдәбийятынын чох гүввәтли мүсбәт тә'сири олмушдур. Азәрбайҹан әдәбийятынын А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев кими габагчыл нүмайәндәләри рус әдәбийятындан бөйүк мәфкурәви, әдәби гида алмыш, она ярадычылыг мәктәби кими бахмыш вә бу әдәбийятын көзәл наилиййәтләрини Азәрбайҹанда яймаға чалышмышлар.

Рус әдәбийяты дүнянын ән габагчыл әдәбийятыдыр. Бу әдәбийят бөйүк бир халгын—рус халгынын вәтәнпәрвәрлийини, мисилсиз гәһрәманлыгларыны, һуманизмини, ингилаби мүбаризәләрини, бир сөзлә онун мүтәрәгги гайә вә арзуларыны әкс етдирмишдир. Йүксәк мәфкурә, һәгигәтпәрәстлик вә хәлгилик бу әдәбийятын ән сәчиййәви хүсусиййәтләри олмушдур. Пушкин, Лермонтов, Гогол, Некрасов, Толстой, Горки кими классикләрин әсәрләриндә рус халгынын наҹиб сифәтләри өзүнүн ән яхшы бәдии ифадәсини тапмышдыр.

Мәһз буна көрә дә рус әдәбийяты һәмишә габагчыл бәшәриййәтин севдийи, өйрәндийи бир әдәбийят олмуш, тәрәгги вә азадлыг йолунда чалышан халглар арзу вә ниййәтләрини, үрәк сөзләрини бу әдәбийятда тапмыш, она фикрән бағланмышлар.

Рус дилини сә'й илә өйрәнән, дүня әдәбийятынын ән яхшы инҹиләрини яратмыш рус әдәбийятынын гүдрәтини, мә'насыны дуяраг, ону Азәрбайҹан әдәбийятында кениш сурәтдә интишар етдирән вә өз көзәл тәрҹүмәләрилә Азәрбайҹан әдәбийятыны зәнкинләшдирән язычылардан бири дә Аббас Сәһһәтдир.

Сәһһәт Азәрбайҹан әдәбийятында илк ихтисаслы мүтәрҹим олмушдур. Ингилаба гәдәр бир чох Азәрбайҹан язычысы (А. Бакыханов, Әһмәдбәй Ҹаваншир, Һәсәнәли Аға Гарадағи, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндиев, Ү. Һаҹыбәйов, Һ. Вәзиров, А. Шаиг, И. Мусабәйов вә с.) тәрҹүмә илә мәшғул олмушларса да, бу иши ардычыл сурәтдә давам етдирмәмишләр. Лакин Сәһһәт әдәби фәалиййәтинин мүһүм бир һиссәсини тәрҹүмәчилийә һәср етмиш, бүтүн ярадычылығы боюу фасиләсиз олараг бу саһәдә чалышмышдыр.

Сәһһәт тәрҹүмә ишинә бөйүк әһәмиййәт верәрәк она Азәрбайҹан халгынын мәдәни-әдәби инкишафына көмәк едән бир васитә кими бахырды. Охучу үчүн „Һеч бир сурәтдә мә'рифәт вә ибрәт дәрси

һүсуллә кәтирмәйән" көһнә гәзәл-гәсидә, мәрсиййә-синәзән әдәбиййатыны чәмиййәтә, халга хейир верән, күнүн тәләбләрилә аяглаша билән бир әдәбиййат этмәк үчүн о тәрчүмәдән кениш шәкилдә истифадәйә чағырырды. Сәһһәт „Мәғриб күнәшләри"нин мүгәддимәсиндә языр-ды: „Элм... һәр кәс йийәләнмәк истәсә онундур. Иштә бу мәтләб мәни вадар этди ки, гәрб[1] әдәбиййатындан (рус әдәбиййаты нәзәрдә тутулур—Т. К.) бә гәдри-гүввә өз дилимизә тәрчүмә этмәклә әһалимизи онларын асаринә ашина эдим. Таники, о шүмуси-элмү үрфанын әнвари-әш'үәсилә бизим дә зүлмәтдә галан дуйғуларымыз ишыгландсын; харичи лисанларына ашина олмаян шаирләримиз онлара нәзирә язмагла ени-ени, көзәл-көзәл әсәрләр мейдана кәтирсин вә бунунла бизим дә әдәбиййатымыз дөвләтләнсин вә тәрәгги этсин"[2].

Шаир 1905-чи илдән башлаяраг бүтүн әдәби ярадычылығы бою мүтәрчимлик этмиш, Азәрбайчан охучусуну рус, күрчү вә эрмәни әдәбиййаты илә таныш этмәйә чалышмышдыр. Тәрчүмәләринин „Мәғриб күнәшләри" адлы ики китабда, „Түрк әлифбасы", „Икинчи ил", „Ени мәктәб", „Күлзар" кими дәрсликләрдә, ушаглар үчүн нәшр олунан „Дәбистан", „Мәктәб" мәчмуәләриндә нәшр этдирән Сәһһәт бир мүтәрчим кими рус әдәбиййаты илә марагланмыш вә Крылов, Пушкин, Лермонтов, Колтсов, Островски, Нодсон, Михайлов, Голс-Миллер, Чехов, Толстой, Максим Горки кими ийирми бешдән артыг рус язычысынын әсәрини Азәрбайчанчая тәрчүмә этмишдир.

А. Сәһһәт рус шаирләриндән этдийи тәрчүмәләрин чох һиссәсини „Мәғриб күнәшләри" адлы ики китабда топламышдыр. Мәшһур рус шаирләринин әсәрләриндән ибарәт белә бир мәчмуәнин нәшр эдилмәси о заман Азәрбайчанда ени вә бөйүк һадисә иди. Бу, Азәрбайчан охучусуну рус әдәбиййаты илә таныш этмәк мәгсәдини изләйән вә анчаг рус әдәбиййатына һәср эдилмиш илк китаб иди. Сәһһәтин бу тәшәббүсү көстәрир ки, о, патриархал-феодал Шәргинә мейл эдәрәк панисламизм, пантуркизм тәблиғ эдән, буржуа Авропасы гаршысында ялтагланараг, она, онун әдәбиййатына пәрәстиш эдән, нәһайәт рус әдәбиййатынын ән бөйүк сималарынын ярадычылығыны тәһриф эдән буржуа-мүлкәдар язычыларынын әксинә олараг, рус әдәбиййатына йүксәк гиймәт вермишдир. Мөвзу тапмагда, ени фикир сөйләмәкдә даима чәтинлик чәкән, әсәрләринин „союглуғуну дуяраг янар үрәклә ағлаян" шаир, һеч шүбһәсиз, арзу вә истәкләрини, өзүнү дүшүндүрән мәсәләләрин чавабыны рус әдәбиййатында тапмыш вә мәһз буна көрәдир ки, она чох дәриндән бағланмышдыр. Тәсадүфи дейил ки, шаирин мә'лум олан бүтүн әдәби ирсинин ярыдан чохуну рус әдәбиййатындан тәрчүмә этдийи әсәрләр тәшкил эдир (12 чап вәрәги).

Доғрудур, Сәһһәт мүтәрчимлик фәалиййәтинә илк әввәл франсыз шаирләриндән этдийи тәрчүмәләрлә башламышдыр. Теһранда франсыз дилини өйрәнмиш шаирин илк тәрчүмәләри Авропа әдәбиййатындандыр (1905—1907-чи илләрдә). „Нәғмәйи-орди-бeһишти", „Бир вәрәгдир китаби-хилгәтдән" кими тәрчүмәләр бу дөврә аиддир.

Сәһһәтин әсл, кениш тәрчүмәчилик фәалиййәти 1907-чи илдән сонра башланмышдыр. 1906-чы илдә Шамахыда ачылмыш реални мәктәбдә мүәллимлик эдән Сәһһәт ерли мүәллимләрин көмәйилә рус дилини өйрәнир вә көркәмли рус язычыларынын әсәрләрини мүталиә

[1] Ери кәлмишкән гейд этмәлийик ки, Сәһһәтдә „гәрб" мәфһуму, бир чох демократ Азәрбайчан язычыларында олдуғу кими, эйни заманда „рус" мәфһуму еринә ишләдилмишдир. Буну шаирин рус шаирләринин әсәрләриндән ибарәт олан ики чилдлик „Мәғриб күнәшләри" адлы китабына яздығы мүгәддимәдән вә китабын адындан да айдын көрмәк олар.

[2] „Мәғриб күнәшләри", 1 һиссә, Бакы, 1912, сәһ. 4—6.

эдир. Шаир бу замандан башлаяраг рус әдәбиййатынын ән яхшы мүтәрчими кими шөһрәтләнир.

Сәһһәт сечдийи әсәрләри ики принсип илә тәрчүмә этмишдир. Бу тәрчүмәләрин әсас гисми оржинала яхын бир шәкилдә олуб галаны сәрбәст тәрчүмәдир.

Шаир һәмишә оржиналы тәһриф этмәдән, онун поэтик хүсусиййәтләрини мүһафизә эдәрәк тәрчүмә этмәйә чалышырды. Оржиналы охучуя доғру-дүрүст чатдырмаг вә онда тәрчүмә олунмуш әсәр һаггында там бир тәсәввүр оятмаг мәгсәдилә мүәллиф ялныз мә'наны дейил, оржиналын бәдии хүсусиййәтләрини, руһуну да өз тәрчүмәләриндә сахламышдыр. Бу онун әсас тәрчүмә үсулу иди. Шаирин „Гафгаз", „Учғун вә я учурум", „Пейғәмбәр", „Мтсыри", „Терекин сөвгаты", „Һачы Абрек", „Һәятын дибиндә", „Хәбәрдар", „Ирәли", „Сазандалар", „Фил вә алабаш" кими онларча тәрчүмәсини буна мисал көстәрмәк олар.

Бу чәһәтдән шаирин Пушкиндән тәрчүмә этдийи „Гафгаз" мәнзумәси даһа сәчиййәвидир. Сәһһәт тәһрифә йол вермәдән, мәнзумәнин идея вә шәкил вәһдәтини сахламаға наил олмушдур. Нүмунә үчүн оржинал илә тәрчүмәнин илк ики бейтини нәзәрдән кечирәк. Пушкиндә охуюруг:

Кавказ подо мною! Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины:
Орел с отдаленной поднявшись вершины,
Парит неподвижно со мной наравне.

Тәрчүмәси беләдир:

Гафгаз алтымдадыр! Ән мүдһиш олан зирвәдә мән
Тутмушам тәк учурум, гарлы дағ үстүндә гәрар.
Гарагуш учмаға галхарса узаг бир тәпәдән,
Нә гәдәр йүксәк учарса, енә дөврәмдә учар.

Пушкин сәнәтинә мәхсус мәһарәтлә тәсвир олунан бу лөвһә, тәрчүмәдә, демәк олар ки, эйни гүввәтлә верилмишдир.

Сәһһәтин бөйүк бир сәнәткарлыгла Лермонтовдан тәрчүмә этдийи „Мтсыри", „Һачы Абрек" поэмалары да әслинә яхындыр. Шаир айры-айры мисаллары эйнилә тәрчүмәйә чалышараг, онун бәдии чәһәтдән камил чыхмасына мүвәффәг олмушдур. „Һачы Абрек" поэмасында Лейла илә Һачы Абрекин мүсаһибәси, тәбиәт тәсвирләри, гоча ләзкинин изтираблары, Һачы Абрекин һәйәчанлары, яхуд „Мтсыри"дә кәнч монахын бөйүк азадлыг мейлини тәсвир эдән сәһнәләр усталыгла тәрчүмә олунмушдур. Сәһһәтин тәрчүмәләринә хас олан айдынлыг, тәбиилик бурада даһа габарыг шәкилдә мейдана чыхмышдыр.

Сәһһәт тәрчүмәләриндә йығчамлыға, лаконизмә хүсуси диггәт етирир. О, бачардыгча мисралары парчаламадан, верилән фикирләри шәрһ этмәдән гыса, мә'налы сөз вә ифадәләр васитәсилә тәрчүмә эдир. Мүтәрчимдән бөйүк сөз эһтияты, усталыг тәләб эдән бу үсул исә тәрчүмәнин даһа тә'сирли, даһа доғру чыхмасына сәбәб олур. Нүмунә үчүн ашағыдакы парчаларын тәрчүмәсинә диггәт эдәк:

Вперед, забудь свои страданья
Не отступай перед грозой...
Буди уснувших в мгле глубокой
Упавшим—руку подавай.[1]

[1] С. Я. Надсон—„Вперед", „Стихотворения", 9-ое изд, стр. 10—11.

Тәрчүмәси:

Арш ирәли, арш унут гәмләри,
Гачма бәлаләр габағындан кери...
Уйгуя далмышлары галдыр, ойт,
Ачизә бичарәләрә әл узат.[1]

Яхуд:

С тех пор как вечный судия
Мне дал всеведенье пророка
В очах людей читаю я
Страницы злобы и порока[2].

Тәрчүмәси:

О замандан ки, һакими-мүтләг,
Мәни гылмыш пейғәмбәри-бәрһәг
Адәм өвладынын көзүндә мудам
Сәһфә-сәһфә хәта вә зүлм охурам.[3]

Сәһһәт тәрчүмәләринин мүвәффәгиййәт газанмасынын әсас сәбәбләриндән бири одур ки, о, тәрчүмә әдәбиййаты тарихиндә бәраәт газанмыш доғру бир йол илә—оржиналын фикир вә шәкил вәһдәтини сахламаг принсипилә һәрәкәт этмишдир. Бу йол һәмишә көркәмли мүтәрчимләр, язычылар вә алимләр тәрәфиндән тәгдир олунмушдур. Белински, Көтенин рус дилиндә олан тәрчүмәләриндән бәһс эдәркән язырды: „Көтедән эдилән тәрчүмәләрдә биз онун мүтәрчимини дейил, Көтени көрмәк истәйирик. Әкәр Пушкин дә Көтени тәрчүмә этмәйә башласайды, биз ондан тәләб эдәрдик ки, о бизә өзүнү дейил, Көтени көстәрсин“.[4]

Сәһһәтин дә тәрчүмә принсипи белә иди. Һәрфи, тәһтәл-ләфз тәрчүмә она яд иди. О, чох заман оржиналын мәзмунуну, үслуб хүсусиййәтләрини, адлары вә саирәни эйнилә мүһафизә эдирдисә дә, бу онда һәрфи тәрчүмәйә чеврилмирди. Сәһһәт ярадычы тәрчүмәчи олмушдур. Онун тәрчүмәләринә тәбиилик, айдынлыг верән дә бу хүсусиййәт иди.

Тәрчүмә әдәбиййатынын тарихиндән мә'лумдур ки, һәрфи тәрчүмәйә уйнлар һәмишә мүвәффәгиййәтсизлийә уғрамышлар. Бунун сәбәби исә айдындыр. Чүнки һәр бир тәрчүмә олунан әсәр ярандығы ичтиман-әдәби шәраитдән айрылараг ени бир дилдә ифадә олунур, башга бир ичтиман вә әдәби шәраитә дүшүр. Һәрфи тәрчүмә исә һәмин әсәри башга халг үчүн анлашылмаз, марагсыз бир шәклә салыр Бәдии әсәр механики сурәтдә дүзүлмүш сөзләрдән ибарәт олмайыб, идея илә шәклин вәһдәтиндән ибарәтдир. Ф. Энкелс „Капитал“ын инкилис дилинә тәрчүмәси мүнасибәтилә язырды ки, „мүтәрчим тәрчүмә этдийи әсәрин дилинин бүтүн инчә хүсусиййәтләрини билмәли вә механики олараг сөзләрин тәрчүмәсини дейил, үмуми мә'наны вермәлидир“.[5]

Сәһһәт дә белә бир тәрчүмә принсипини әсас алмышды. О, мүәййән һүдуд дахилиндә өз тәрчүмәләрини Азәрбайчан охучуларынын әдәби сәвиййәсинә, зөвгүнә уйғунлашдырмаға чалышырды. Доғрудур, шаир бә'зән ифратчылыг эдәрәк тәрчүмә мәтнини мәһәллиләшдирир,

[1] А. Сәһһәт—„Ирәли“, (Надсондан тәрчүмә) „Мәғриб күнәшләри“, II һиссә, Бакы, 1912, сәһ. 64.

[2] М. Ю. Лермонтов—„Пророк“, „Избранные произведения“, Ленингр д, 1946, стр. 91.

[3] А. Сәһһәт—„Пейғәмбәр“ (Лермонтовдан тәрчүмә), „Мәғриб күнәшләри“, I һиссә, Бакы. 1912, сәһ. 35.

[4] П. Скосырев—„Об искусстве поэтического перевода“, „Литературное творчество“, № 1, 1946, стр. 99

[5] Бах: А. Федоров—„О художественном переводе“, Ленинград, 1941, стр. 16—17.

бурая ени фикирләр, адлар артырырды („Һәят“,„Яй сәһәри“, „Ағ палтар“ вә с.). Бу исә тәрчүмәнин оржиналдан бир гәдәр айрылмасына сәбәб олурду. Лакин Сәһһәтин мәһарәти онда иди ки, о, раст кәлдийи идеомалары, Азәрбайчан охучусу үчүн анлашылмаз ифадәләри эйнилә тәрчүмә этмәйиб бунлара мүвафиг мисаллар, ифадәләр тапырды. Мәсәлән, „Пейғәмбәр“ ше'риндә Лермонтовун аллаһын пейғәмбәрә яхынлығыны көстәрмәк үчүн ишләтдийи „Бог глосит его устами“ ифадәсини Сәһһәт „Вар әлиндә аллаһ әли“ шәклиндә тәрчүмә этмишдир. „Бу баш-гулаг каманчая ярашмаз“ („Сазандалар“), „Дәлийә амма күндә байрамдыр“ („Һәят“), „Тохун ачдан хәбәри олмаз, дүздүр“ („Диләнчи“) кими идеоматик мисралар да оржиналын үмуми мә'насына чох мүтабигдир.

Сәһһәт сырф милли колоритә малик олан вә бә'зән бүтүн тәфәррүаты илә ифадә эдә билмәдийи шеирләри сәрбәст тәрчүмә этмишдир. Белә тәрчүмәләрдә анчаг мәтнин үмуми мәзмуну сахланылмышдыр. Мүәллиф өзү үчүн айдын эдә билмәдийи мисралары атараг әвәзинә мүнасиб фикирләр дахил этмиш, бә'зән дә ихтисарла кифайәтләнмишдир. Белинскинин милли рус шаири адландырдығы Крыловдан тәрчүмә эдилмиш тәмсилләрин чохуну буна мисал көстәрмәк олар („Гарагуш вә ары“, „Көл вә чай“, „Гурд вә гузу“ вә с.).

Крылов ән чәтин тәрчүмә олунан шаирләрдәндир. Онун тәмсилләрини франсыз, инкилис вә саир дилләрә тәрчүмә эдән мүтәрчимләр һәмишә бу чәтинлийи гейд этмишләр. Инкилисчәйә тәрчүмә эдилмиш тәмсилләр һаггында бир инкилис мүәллифи языр ки: „Крылов ән оржинал бир шаир олдуғу үчүн о, рус шаирләринин һамысындан даһа чәтин тәрчүмә олунур. Онун тәзадларында, кәскин вә гыса сатирасында, дузлу-мәзәли һәкиманә сөзләриндә, ше'риндә элә көзәлликләр вардыр ки, онлары нәсрдә белә эйнән вермәк мүмкүн дейилдир“.[1] Бу чәтинлийин әсл сәбәби Крылов тәмсилләринин зәнкин милли колоритә малик олуб, Белинскинин дедийи кими, „рус руһуну“ әкс этдирмәсиндә иди.[2] Крылов истәр өз оржинал тәмсилләрини вә истәрсә башга шаирләрдән игтибас этдийи тәмсилләри „тамамилә милли рус сүзкәчиндән кечирәрәк“ (В. Г. Белински) ону рус мәишәтинә уйғунлашдырыр, халг мәзаһы илә, халг дилиндә язырды. Белә әсәрләри исә, башга халгын анлаячағы бир шәклә салмаг, эйнилә башга бир дилә чевирмәк чох чәтиндир.

А. Сәһһәт бу чәтинлийин өһдәсиндән мүвәффәгиййәтлә кәлмиш, бүкүн белә мәфкурәви, бәдии дәйәрини итирмәйән әсәрләр яратмышдыр. О, тәрчүмә этдийи тәмсилләри Азәрбайчан мәишәтинә, тәбиәтинә уйғунлашдырмышдыр. Крылов кими о да гыса, йығчам вә мә'налы ифадәләр ишләтмиш, һәрфи тәрчүмә далынча кетмәмишдир.

Бөйүк рус тәмсилчисинин рус ичтиман һәятындан бәһс эдән, чәмиййәтин һаким, истисмарчы синифләринә гаршы чеврилмиш әсәрләринин Сәһһәтә чох мүсбәт тә'сири олмуш вә о, бу тә'сирлә ичтиман мәзмунлу тәмсилләр язмышдыр („Түлкү вә гурд“[3], „Айы вә шир“[4], „Ит вә көлкәси“[5] вә с.).

Сәһһәт фикир вә руһ э'тибарилә өзүнә даһа яхын олан, ону даһа чох чәлб эдән шеирләри дә сәрбәст тәрчүмә этмишдир. Белә шеир-

[1] Ситат дос. М. Арифин „И. А. Крылов вә Азәрбайчан әдәбиййаты“ адлы китабындан көтүрүлмүшдүр. Бакы, 1944, сәһ. 41.

[2] Бах: В. Г. Белински—„Иван Андреевич Крылов“, „Сечилмиш мәгаләләр“, Бакы, 1948, сәһ. 97.

[3] М. Маһмудбәйов, А. Сәһһәт—„Ени мәктәб“, Бакы 1910, сәһ. 38.

[4] Енә орада сәһ. 41.

[5] „Дәбистан“ 1907, № 6.

ләри тәрчүмә эдиркән, шаир орая өз фикирләрини артырмая билмәмишдир. Бу тәрчүмәләр һәм мәфкурә, һәм дә үслубча шаирин оржинал ярадычылығы илә даһа яхындан сәсләнир. Тәсадүфи дейил ки, Сәһһәтин рус шаирләри И. И. Голс-Миллер (1842—1871) вә С. Я. Надсондан (1862—1887) сәрбәст тәрчүмә этдийи „Хәбәрләр“[1] вә „Истигбал бизимдир“[2] кими мәнзумәләрдән бу замана гәдәр шаирин өз оржинал әсәрләри кими истифадә эдилмишдир.

А. Сәһһәт һәр раст кәлдийи, тәсадүфи әсәри тәрчүмә этмирди. Шаирин оржинал әсәрләрини тәрчүмәләрилә мүгайисә этдикдә, белә бир нәтичәйә кәлмәк олур ки, тәрчүмә үчүн о, биринчи нөвбәдә өз мәфкурәсинә, ону дүшүндүрән мәсәләләрә мүвафиг, руһуна вә услубуна уйғун әсәрләр сечмишдир. Одур ки, һәм мәфкурә, һәм дә руһ вә үслуб э'тибарилә Сәһһәтин оржинал әсәрләрилә тәрчүмәләри арасында чох сыхы, дахили бир әлагә вардыр. Сәһһәтин бүтүн тәрчүмә ярадычылығынын инкишаф тарихи буну ачыг-айдын көстәрир. Әкәр шаир 1905—1906-чы илләрдә франсыз шаирләринин һисси, сентиментал сәчиййәли әсәрләринин тәрчүмәсилә дә мәшғул олурдуса, 1907-чи илләрдән сонра, һәята, сәнәтә бахышында әмәлә кәлән инкишафла әлагәдар олараг реалист рус әдәбиййатынын бир чох дәрин ичтимаи мәзмунлу нүмунәләрини тәрчүмә эдирди. Шаирин ярадычылығында көрдүйүмүз инкишафы, ичтимаи һәятдакы һадисәләри әһатә этмәк мейлини, кетдикчә романтизмдән реализмә доғру инкишафыны биз онун тәрчүмә ярадычылығында да көрмәкдәйик; һабелә Сәһһәт ярадычылығында раст кәлдийимиз бир сыра мөвзулар, әһвали-руһиййә вә үслуб зиддиййәтләри онун тәрчүмәләриндә дә нәзәрә чарпыр.

Аббас Сәһһәтин рус шаирләриндән этдийи тәрчүмәләрин мәфкурәви вә бәдии тә'сири гүввәтли олмушдур. Азәрбайчан ше'ринә ени ичтимаи-сияси мәзмун, ени һисс кәтирмиш бу әсәрләр о заман һәлә яшамагда олан схоластик ше'рә гаршы гүввәтли мүбаризә васитәси олдуғу кими, бир чох габагчыл шаирләрин бу руһда шеирләр язмасына, рус әдәбиййатындан тәрчүмәләр этмәсинә дә сәбәб олмушдур. Бу тәрчүмәләр эйни заманда Азәрбайчанда габагчыл фикирләрин инкишафына мүсбәт бир тә'сир көстәрмишдир. Азәрбайчан охучусу Крылов, Пушкин, Лермонтов, Колтсов кими рус классикләринин әсәрләрилә илк дәфә Сәһһәтин тәрчүмәләри васитәсилә кениш бир сурәтдә таныш олмушдур.

Адларыны чәкдийимиз мүәллифләрдән Сәһһәти даһа чох чәлб эдән Лермантов иди. Шаир кечирдийи фикри зиддиййәтләрә, дүшүндүйү мәсәләләрә даһа чох Лермантов лирикасында чаваб тапырды. Чәмиййәтдәки мәнфиликләрдән нәш'әт эдән шикайәт илә бирликдә мүбаризә руһу, мөвчуд гурулуша э'тираз Лермонтов ше'ринин дә әсас сәчиййәсини тәшкил эдир. Ағыр иртича шәраитиндә яшайыб-ярадан Лермонтов дөврүн ичтимаи зиддиййәтләрини, иртичаын ағырлығыны көрдүйү заман бә'зән бәдбинләширдисә, чәмиййәтин габагчыл мейилләрини, ингилаби руһуну экс этдирән әсәрләр дә язырды.

Лакин Лермонтов бәдбинлийинин өзү дә маһиййәтчә мүсбәт бир шәкилдә иди. Бу, күтләләрдә фәаллыг, мүбаризә һисси, вәтәнә мәһәббәт оядан бир әһвали-руһиййә иди. М. Горки Лермонтовун бу хүсусиййәтиндән бәһс эдәрәк язырды: „...Лермонтовдакы бәдбинлик—тә'сир эдичи һиссдир; бу бәдбинликдә мүасир чәмиййәтә гаршы бир нифрәт,

[1] Бу шеир „Мәғриб күнәшләри“ндә вә Сәһһәтин даһа сонра чап олунан китабларында сәһв олараг шаир М. Михайловдан (1826—1865) тәрчүмә кими көстәрилмишдир.

[2] С. Я. Надсонун „Друг мой, брат мой, усталый, страдающий брат“ мисрасы илә башланан ше'ринин тәрчүмәсидир.

онун инкары, мүбаризә һәвәси вә кәдәр, өз тәнһалығыны вә зәифлийини дәрк эдәрәк үмидсизлийә гапылмаг чох ачыг бир шәкилдә өзүнү көстәрир. Онун бәдбинлийи бүтүнлүклә күбар чәмиййәтинә гаршы йөнәлмишдир“.[1]

Лермонтов ше'ринин бу хүсусиййәти, ондакы бу әһвали-руһиййә XX әср Азәрбайчанынын зиддиййәтли шәраитиндә яшаян Сәһһәтә сон дәрәчә яхын иди. Бир шаир кими дә, бир мүтәрчим кими дә Лермонтову Сәһһәтә севдирән бу мәфкурә вә үслуб яхынлығы олмушдур. Одур ки, о, бөйүк шаирә даһа артыг рәғбәт көстәрмиш вә онун „Мтсыри“, „Һачы Абрек“, „Чәркәсләр“, „Ганлы“ поэмаларыны, „Мүбаһисә“, „Үч хурма ағачы“, „Вәтән“, „Пейғәмбәр“, „Терекин сөвгаты“ кими шеирләрини тәрчүмә этмишдир. Бөйүк рус шаирини танытдырмаг мәгсәдини изләйән Сәһһәт эйни заманда бу йол илә вәтәндашларынын шүуруна тә'сир этмәйә, онларда йүксәк һиссләр, ени фикирләр оятмаға чалышмышдыр. Рус әдәбиййатынын ән көзәл, өлмәз әсәрләриндән олан „Мтсыри“ поэмасыны тәрчүмә эдәркән Сәһһәт, һеч шүбһәсиз, бу әсәрдәки мүбариз әһвали-руһиййәни, азадлыг мейлини, э'тиразлары өз охучусуна чатдырмаг истәмишдир. Истибдада, әсарәтә гаршы үсян руһунда язылан „Мтсыри“ поэмасында азадлыг мәфкурәси ән уча, бәшәри бир гайә кими тәрәннүм олунур. Узун мүддәт монастырда яшаян Мтсыри зиндандан хилас олдугдан сонра кечирдийи үч азад күнү һәятынын ән мәс'уд, ән мә'налы заманы адландырараг дейир:

Билмәк истәмирсән, баяг демишәм
Ки, азадлыгда мән нә эйләмишәм.
Мән бу үч күндә өмр эдиб раһәт,
Яшамағдан чох алмышам ләззәт.
Олмасайды әкәр бу үч хош күн
Мәним өмрүм олурду чох дүшкүн.
Гочалығда сәнин һәятын тәк,
Чәкдийин гәмли мүшкилатын тәк,
Вар идим чохдан ол тәмәннадә,
Долашайдым чыхыб бу сәһрадә.
Бир көрәйдим көзәлмидир бу чаһан
Бир биләйдим нечин доғуб инсан:
Мәһбәс үчүнмү, я азадлыг үчүн,
Дәрдү гәм, гүссә, я ки шадлыг үчүн.[2]

Поэманын әсас мәфкурәсини ифадә эдән бу сәтрләрдә әсарәтә гаршы дәрин бир э'тираз вардыр. Мүәллиф азадлығы ән йүксәк, ән нәчиб бир һисс кими тәрәннүм эдәрәк мәһкумиййәтә, көләлийә гаршы чыхыр. Яшадығы чәмиййәтдәки һагсызлыглардан даима шикайәтләнән Сәһһәти дә поэманын бу идеясы чәлб этмиш вә мәһз буна көрә дә о, бу көзәл поэманы бөйүк бир сәмимиййәт вә һәссаслыгла тәрчүмә этмишдир.[3]

Лермонтовун шеирләрини дәрин бир мәфтунлугла тәрчүмә эдән Сәһһәт, өз ярадычылығында да бу бөйүк сәнәткардан илһам алмышдыр. Онун „Тәрчүмейи-һалым вә я һололо“, „Шикайәт“, „Шаир, шеир пәриси вә шәһәрли“ кими әсәрләриндә Лермонтовун „Пейғәмбәр“, „Дүшүнчә“, „Монолог“, „Журналист, охучу вә шаир“, „Тәнһалыг“, „Гәлбин мә'юс анлары“ кими шеирләринин тә'сири вардыр. Бу әсәрләрдә Лермонтов, әсасән, бир мәсәләни—бөйүк идеаллар саһиби олан сәнәткар илә мөвчуд чәмиййәт арасындакы тәзады вә бунун яратдығы ағыр, һәйәчанлы һаллары тәсвир эдир. „Пейғәмбәр“ мәнзумәсиндә инсанлары „әдлу инсафа дә'вәт эдән“ шаир, чәмиййәт тәрәфиндән

[1] М. Горкий—„Литературно-критические статьи“, Москва, 1941, стр. 68.

[2] „Ени мәктәб“, II чап, Бакы, 1910, сәһ. 155.

[3] Поэма ихтисарла тәрчүмә олунмушдур.

истеһза илә гаршыланыр. „Чамаат“ ону тәгдир этмәк әвәзинә „дәли, мискин“ адландырараг тәһгир эдир. О, чәмиййәтдәки һагсызлыглары, „һәятын ачы сәтрләрини“ ачыб демәк истәйирсә дә „буна чүр’әт этмир“, чүнки „гәдир билмәйән чамаат она нифрәт бәсләйир“ („Журналист, охучу вә язычы“). Белә бир чәмиййәтдә тәклик һисс эдән шаир әлини сыхмаг үчүн дост әли белә тапмыр: „Һаны бир дост әли ки, сыхсын языг әлләрим“,—дейә шикайәтләр эдир („Гәлбин мә’юс анлары“, „Тәнһалыг“).

Эйни мәсәлә—„өз вичданынын тәлгин этдийи һәгигәтләри“ демәйә чан атан сәнәткар илә чәмиййәт арасындакы тәзад Сәһһәтин юхарыда көстәрдийимиз әсәрләринин дә әсас мәфкурәсини тәшкил эдир. Сәһһәт дә нифрәт этдийи буржуа-мүлкәдар чәмиййәтинә гаршы чыхмаг, „вүчудуну әзән ән дәһшәтли һәгайиги“ бир-бир сөйләмәклә „гәфләт юхусунда олан гарелләрини“ оятмаға чалышыр. Лакин шаири дүшүндүрән һәгигәтләр дөврүн амансыз маниәләрилә тоггушараг зәифләйир. Сәһһәтин яшадығы чәмиййәтдә дә габагчыл сәнәткарлара гиймәт гоюлмур; бунлар даима „әвамүн-нас“ тәрәфиндән тәкдир эдилир, „али фикирләри әсри-һазыр“ тәрәфиндән истеһза илә гаршыланыр, „Журналист, охучу вә язычы“, „Пейғәмбәр“ мәнзумәләриндә олдуғу кими, бунлары да диванә адландырыр, „Һололо“—дейә тәһгир эдирләр:

Эшг зәнчири гырылды йол ачын!
Эй ушаглар, Һололо кәлди гачын![1]

вә яхуд:

Әлваһи-асимани икән һәр нәшиләси,
Диванә зәнн эдир ону лакин әвами-нас.[2]

вә яхуд:

Тәкфир олунур бу әсри-һазир.
Һәр кәс ки, ола әдибу шаир.[3]

Сәнәткар илә ичтимаи һәят арасындакы зиддиййәт „Шаир, шеир пәриси вә шәһәрли“ поэмасында даһа кениш шәкилдә ишләнмишдир. А. Н. Некрасовун „Шаир вә вәтәндаш“ поэмасынын билавасит тә’сирилә язылан бу әсәр Лермонтовун „Журналист, охучу вә язычы“ ше’ри илә дә чох сәсләшир. Лермонтовун Охучусу илә Сәһһәтин Шәһәрли сурәти, яхуд һәр ики язычынын Шаир сурәтләри арасында яхын мәфкурәви вә поэтик әлагә вардыр.

Сәһһәтин Лермонтовдан тәрчүмә этдийи әсәрләр ичәрисиндә „Вәтән“ мәнзумәсинин дә хүсуси әһәмиййәти вардыр. Бөйүк рус тәнгидчиси, ингилабчы-демократ Н. Добролюбовун йүксәк гиймәт вердийи бу шеирдә шаир „һәгиги вәтән мәһәббәтини“ тәрәннүм этмишдир. Русиянын зәнкин тәбиәтинә, доғма чөлләринә, кәнд һәятына дәрин бир мәһәббәт оядан бу мәнзумәдә, һәм дә мүлкәдар чәмиййәтинә, тәһкимчилийә гаршы нифрәт ифадә олунмушдур.

Мүтәрчим Сәһһәти чох заман рус әдәбиййатынын ингилабчы, мүтәрәгги язычылары марагландырмышдыр. Шаир онларын биринчи нөвбәдә зүлм вә әсарәти, ичтимаи һагсызлыглары даһа габарыг тәсвир эдән әсәрләрини тәрчүмә этмишдир. Өмрүнү сүркүнләрдә кечириб, ингилабчылара дәрин рәғбәт көстәрән А. Н. Плешшеевдән (1825—1893) вә Я. Надсондан (1862—1887) тәрчүмә эдилән „Диләнчи“, „Истигбал бизимдир“, „Ирәли“, „Зиндан“ кими шеирләр бу чәһәтдән сәчиййәвидир.

[1] „Тәрчүмейи-һалым вә я Һололо“, „Сыныг саз“, сәһ. 4.
[2] „Шаир“, „Маариф вә Мәдәниййәт“ мәчмуәси, 1923, № 3.
[3] „Бәяни-һал“, „Сыныг саз“, сәһ. 5.

Плешшеевин „Диләнчи“ ше’риндә „фәһләлик эдиб чөрәк газанан“, „бәнзи учуг, вәрәмли“ инсанларла „файтонларда өтүшән“, даш гәлбли дөвләтлиләр арасындакы зиддиййәтдән данышылыр. Мәһкум синифләрә дәрин мәһәббәт, инсанпәрвәрлик һиссилә язылан бу мәнзумәдә шаир етим, диләнчи бир ушағын бир дөвләтли тәрәфиндән рәдд эдилиб йохсул бир кәндли тәрәфиндән һимайә олунмасыны чох сәмими, реал шәкилдә көстәрмишдир. Сәһһәтин „Гыш“, „Әкинчи нәғмәси“ кими шеирләрилә, „Диләнчи“ мәнзумәси арасында сыхы бир фикир яхынлығы вардыр.

XIX әсрин икинчи ярысында Русияда лирик бир шаир кими танынмыш С. Я. Надсон да Сәһһәтин диггәтини чәлб эдән язычылардан олмушдур. Надсон әдәбиййат аләминә Некрасов ше’ринин давамчысы кими кәлмиш, ярадычылығынын сонларында исә, романтизмә мейл көстәрмишдир. Кәдәр вә үмид, муасир буржуа чәмиййәтинә нифрәт вә кәләчәйә дәрин инам, мүбаризәйә чағырыш онун әсәрләринин әсас мәфкурә вә әһвали-руһиййәсини тәшкил эдир. Сәһһәтин диггәтини дә Надсонун бу чәһәтләри чәлб этмиш вә о, шаирин мәфкурә вә үслубча өзүнә чох яхын олан „Истигбал бизимдир“,[1] „Һәят“[2] „Зиндан“[3] „Ирәли“[4], „Данышма“[5] кими шеирләрини тәрчүмә этмишдир. „Һәят“ вә „Данышма“ мәнзумәләриндә ичтимаи гурулуша, „бүсбүтүн гүссәдән, мүсибәтдән“, ибарәт олан һәята гаршы бир нифрәт ифадә олунмушса, „Истигбал бизимдир“, „Ирәли“ вә „Зиндан“да мөвчуд чәмиййәти, „гүссәли һәяты“ алт-үст этмәйә чағырыш, мүбаризә руһу әсасдыр. Шаир инаныр ки, „наһаг ганлар төкән, одлу фәрманлар верән, ер үзүнү көз яшы илә исладан“ һакимләр мәһв олачаг, кеч-тез һәр чүр зүлм вә әсарәтдән хилас олмуш бир аләм ярыначагдыр („Истигбал бизимдир“). Одур ки, азадлыг уғрунда мүбаризә эдән ингилабчыларын зинданлара атылмасы шаирдә үмидсизлийә сәбәб олмур; о, „азадлыг йолунда әсир оланлары“, „зәнчирә чәкилмиш ширләр“ адландырыр:

Һүрриййәт йолунда әсирәм, әсир,
Зәнчирим ағырдыр бойнуму кәсир.
Башлаяраг зәлымлары тәһгирә
Чәкилмишик ширләр кими зәнчирә. („Зиндан“)

Азадлыг әлдә этмәк үчүн Надсон, мүчәррәд шәкилдә олса да, охучуларыны мүбаризәйә, һеч бир чәтинликдән чәкинмәмәйә чағырырды:

Арш ирәли, арш унут гәмләри,
Гачма бәлаләр габағындан кери.
Кет ирәли, кет, кери гойма аяг,
Элмү ишыг намына янар чираг.
Гой сәни тәкфир эләсинләр һаман,
Гой сәни тәһгир эләсинләр һаман.
Гой чүһәлаләр сәнә бөһтан десин,
Гой үләма гәтлинә фәрман десин.
Горхма бу зәһмәтләрә гатлаш, алыш,
Гейрәт илә мәсләкин үзрә чалыш.
(„Ирәли“)

Бүтүн бунлар Сәһһәтин өз фикирләрини ифадә эдән сәтрләр иди. Азәрбайчанда ингилаби һәрәкатын йүксәлдийи, габагчыл Азәрбайчан зиялыларынын азадлыг, кәләчәк һаггында дүшүндүкләри заманда

[1] „Мәғриб күнәшләри“, II һиссә, сәһ. 65.
[2] Енә орада, сәһ. 65.
[3] Енә орада, сәһ. 66.
[4] Енә орада, сәһ. 64.
[5] Енә орада, сәһ. 62.

Сәһһәтин белә мүбариз руһлу әсәрләрә мүрачиәт этмәси тәсадүфи дейилдир.

А. Сәһһәт рус әдәбиййатындан бир чох игтибас да этмишдир. Шаир бу йол илә бир тәрәфдән әдәбиййатымызы зәнкинләшдирмәк, икинчи тәрәфдән рус язычыларынын сәсинә сәс вериб ҹәмиййәтдә һөкм сүрән мәнфиликләри тәнгид этмәк мәгсәдини изләйирди. Бунлардан Н. А. Островскинин „Йохсуллуг эйб дейил“ мәзһәкәсинә вә А. П. Чеховун „Ҹәррaһлыг“ һекайәсинә эйни адла язылмыш игтибаслар бизә мә’лумдур.

Ери кәлмишкән гейд эдәк ки, Сәһһәтин әсәрләриндәки мүҹәррәд романтиканын, чәтин вә анлашылмаз ифадәләрин вә бә’зи мистика әламәтләринин гүввәтләнмәсиндә, һәр шейдән әввәл, османлы әдәбиййатынын зәрәрли тә’сири олмушдурса, шаирин ярадычылығындакы реализм хүсусиййәтләринин, ичтимаилик вә һабелә бир сыра мүтәрәгги фикирләрин тәшәккүлүндә бөйүк рус әдәбиййатынын чох гүввәтли мүсбәт тә’сири олмушдур.

Сәһһәтин рус әдәбиййатындан этдийи тәрҹүмәләр бәдии, садә вә айдын олдуғу үчүн бугүн белә Азәрбайҹан охучулары тәрәфиндән севилә-севилә охунмагдадыр.

Камал Талыб-заде

О переводах А. Сихxата из русской литературы

РЕЗЮМЕ

Одной из величайших заслуг А. Сиххата (1874—1918) в истории азербайджанской культуры является то, что он своим творчеством и своими переводами перенес в азербайджанскую литературу благородные традиции русской литературы.

Аббас Сиххат, продолжая славные традиции своих великих предшественников, внимательно изучал русский язык, сознавал величайшее значение русской литературы, создавшей произведения мирового значения, и широко пропагандировал ее в Азербайджане. Русская литература, которую Сиххат называл „великой и блестящей“, оказала на поэта решающее влияние. Сиххат смотрел на эту литературу как на творческую школу, он находил в ней ответы на волнующие его вопросы, она была неисчерпаемым кладом, духовной пищей для азербайджанского поэта. Сиххат считал, что для избавления азербайджанской литературы от пагубного влияния старой литературы газелей-касид, для превращения ее в литературу, отвечающую требованиям времени, служащую народу, необходимо учиться у русских поэтов и писателей, использовать их опыт.

Сиххат, занимавшийся на протяжении всей своей творческой жизни художественным переводом, очень интересовался русской литературой и перевел на азербайджанский язык произведения свыше двадцати пяти ее авторов, в том числе Крылова, Пушкина, Лермонтова, Кольцова, Михайлова, Чехова, Некрасова, Горького, которых называл „солнцем науки и просвещения“.

Сравнение оригинальных произведений поэта с его переводами показывает, что он выбирал для перевода сочинения, соответствующие его идейным исканиям и стилю. Поэтому между оригинальными

произведениями и переводами Сиххата имеется тесная связь. Если в первые годы поэт переводил произведения исключительно сентиментального характера, то в дальнейшем, в связи с изменением отношения к жизни и эстетических взглядов, он стал переводить лучшие образцы русской реалистической литературы, отличающиеся глубоким идейным содержанием.

Переводы Аббаса Сиххата из русских поэтов оказали большое идейно-художественное влияние на творчество азербайджанских поэтов. Эти переводы сыграли немалую роль в появлении нового идейно-политического содержания в азербайджанской поэзии XX века. Они стали могучим оружием в борьбе против еще не изжитой до конца старой схоластической литературы. С другой стороны, они вдохновляли многих передовых поэтов на создание произведений, овеянных новым духом, на переводы из русской литературы.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 9, 1949

С. М. КАЗИЕВ

НОВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ В МИНГЕЧАУРЕ В 1949 году[1]

С апреля 1946 года и по настоящее время Музей истории Азербайджана Академии наук Азербайджанской ССР ведет археологические раскопки на территории строительства Мингечаурской ГЭС.

За этот период препарировано более тысячи могил, обнаружено более двух десятков гончарных печей, места поселения, древний храм, албанские надписи, добыто более 12 тысяч различных предметов, представляющих собою ценнейшие источники для изучения истории Азербайджана, так как они освещают последовательное развитие культуры, начиная с бронзового века и до средневековья и все в одном пункте.

Археологические материалы Мингечаура после научной и камеральной обработки помогут выяснить ряд спорных вопросов в истории Азербайджана и докажут, что азербайджанский народ на протяжении тысячелетий создавал свои материальные и духовные ценности, развивал свою самобытную культуру и имел широкие и оживленные сношения с передовыми странами древнего культурного мира.

Мингечаурские археологические находки явятся ценным вкладом в науку и послужат существенным материалом не только для написания конкретной, обширной истории Азербайджана, но они дадут также ценнейший материал и для геологов, минералогов, химиков, ботаников, зоологов, лингвистов, антропологов, этнографов, нумизматов и т. п.

Мой доклад посвящается результатам археологических работ в Мингечауре с 1-го января по 23-е апреля 1949 г., т. е. за первые четыре месяца текущего года.

За указанный период времени в Мингечауре работали под моим руководством следующие научные сотрудники: Г. И. Ионе, Р. М. Ваидов, К. М. Асланов, Т. И. Голубкина и этнограф М. И. Атакишиева.

Работы производились на правом берегу р. Куры—на территории некрополя, на левом берегу—в Кала-гете и двух местах в Судагалане, а также были начаты археологические раскопки и этнографическое изучение в Сянгяре.

Произведено было также археологическое обследование окрестностей Мингечаура в районе селений: Алпаут, Чомахчи, Сянгяр, Еллингудж и Сарыгая. Все эти селения по плану строительства гидроэлектростанции должны быть затоплены и в дальнейшем останутся на дне водохранилища электростанции, а население их будет переведено в другие районы Азербайджана.

[1] Из доклада, прочитанного на заседании Отделения общественных наук Академии наук Азербайджанской ССР. 4 мая 1949 г.

На правом берегу р. Куры и в этом году обнаружены новые гончарные печи.

За указанный период времени было расчищено десять печей, относящихся к разным периодам истории Азербайджана (рис. 1). Неко-

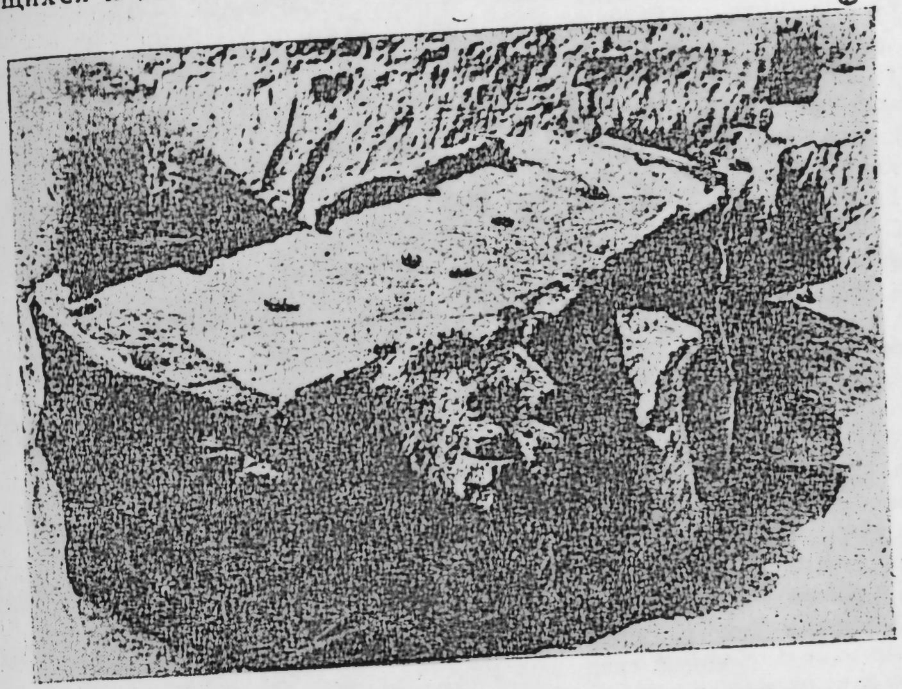

Рис 1.

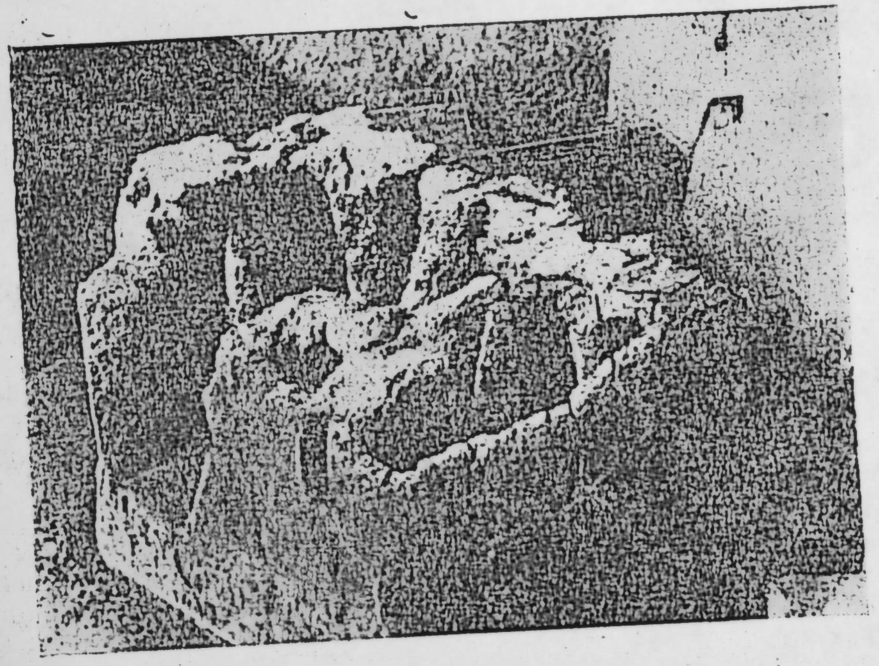

Рис. 2

торые печи имеют своеобразную конструкцию, поэтому о назначении их пока говорить что-либо определенное невозможно (рис. 2).

На правом и левом берега́х р. Куры вскрыто 36 погребений, относящихся к разным эпохам и отличающихся своими погребальными обрядами. В кувшинных погребениях было найдено оружие: копья, мечи, кинжалы (рис. 3), боевые вилы, стеклянный флакон, перстни-печати и бусы с изображением человеческого лица (рис. 4).

В связи с этим, научные сотрудники Музея ведут здесь наблюдения и раскопки. В результате, ими были обнаружены очень интересные и новые типы кувшинных погребений (рис. 5). В этих кувшинных погребениях впервые в Мингечауре были обнаружены золотые серьги и даже со вставками из полудрагоценных камней (рис. 6), серебряный браслет (рис. 6а), а также серебряные и железные перстни со стеклянными и сердоликовыми вставками, на которых имеются изображения (рис. 7); найден был еще большой бронзовый, а возможно и серебряный (анализа пока не произведено) колокольчик хорошей сохранности с остатком веревочки в ушке (рис. 8) и очень много бус сердоликовых, из стеклянной пасты и из медного колчедана (рис. 9). В одном из кувшинных погребений обнаружена в большом количестве зола, которая послужила хорошим консервирующим средством. Благодаря ей сохранилась ткань и, что интереснее, даже ткань человеческого тела в мумифицированном виде. Особенно ценными и важными находками в историческом отношении являются обнаруженные в кувшинных погребениях серебряные монеты, по 5—6 монет в каждом погребении. Найденные монеты чеканены в I веке до н. э., а в одном из кувшинных погребений была обнаружена римская монета, относящаяся ко времени императора Августа, т. е. к концу I века до н. э. и началу I века н. э.[1]

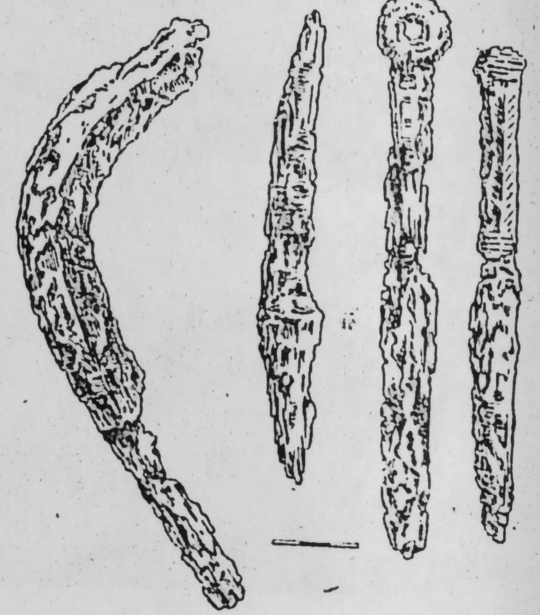

Рис. 3

Рис. 4

Обнаруженные в текущем году на правом берегу р. Куры кувшинные погребения являются более поздними и имеют отличие в погребальном обряде, а именно: вокруг погребальных кувшинов не расставлены большие сосуды, а умершему не надевали ножных браслетов и пр.

[1] Монеты определены доктором исторических наук, проф. Е. А. Пахомовым.

При рассмотрении обнаруженных кувшинных погребений сильно заметно классовое расслоение общества.

Рис. 5

В одном разрушенном грунтовом погребении было обнаружено более 3000 сердоликовых бус, шейные гривны, а также другие украшения из бронзы и много разных раковин, но не из местных водоемов, а, по-видимому, из Средиземного и Красного морей и Индийского океана. На могильном поле было обнаружено несколько погребений, содержавших черноглиняные сосуды, относящиеся к периоду эпохи бронзы (рис. 10).

На месте, где в 1947 году на могильном поле были обнаружены кремневые ножи, в 1949 году обнаружена каменная „мотыга", которая позволяет еще больше надеяться на то, что в Мингечауре возможно будут обнаружены материалы культуры и еще более древнего периода.

Все это говорит о том, что мы должны опять возобновить археологические раскопки и на территории некрополя.

На левом берегу р. Куры, в месте, называемом Судагылан, раскопки в начале этого года производились в двух местах: вблизи XII квадрата, где был обнаружен храм и с южной стороны медгородка, на восток от XII квадрата приблизительно на расстоянии 200—300 м. С южной стороны медгородка были обнаружены обжигательные печи, но более позднего времени, чем на правом берегу, т. е. средневековые.

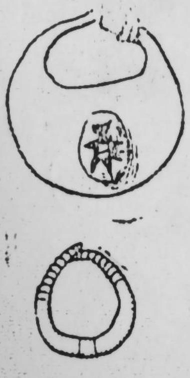

Рис. 6

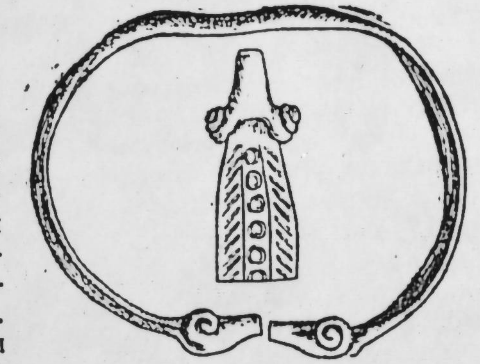

Рис. 6а

Под этими печами, на глубине 2,5—3,5 м оказались грунтовые

погребения с очень интересным инвентарем. Здесь же было обнаружено и упомянутое выше кувшинное погребение с железным инвентарем (рис. 11) и с монетой I века н. и до н. э.

Около обжигательных печей для выявления границ погребений были проведены траншеи и, в результате, обнаружены грунтовые погребения сасанидского периода (III—VI вв. н. э.), в которых найдены две интересные печати: одна из дымчатого халцедона с изображением петуха (рис. 12), а другая, возможно, из гелиотропа, с изображением грифона (рис. 13).

Рис. 7

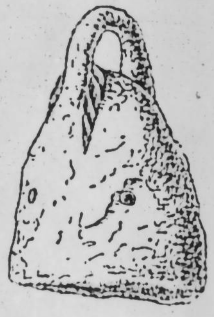

Рис. 8

Следует отметить, что печати в Мингечауре известны еще с VII века до н. э., но на бронзовых перстнях печати изменяются по подбору материала и стилю изображения.

Рис. 9

При раскопках вблизи XII квадрата обнаружено много фрагментов сосудов (главным образом, венчики и ручки) с отштампованными и

лепными марками мастеров-гончаров, которые имеют в научном отношении очень большое значение для выяснения работы мастеров, распространенности их изделий и связи их с другими ремеслами Азербайджана и окружающих его стран (рис. 14).

Здесь же обнаружена также сердоликовая печать с изображением трех цветков тюльпана (рис. 15), относящаяся к сасанидскому времени (III—VII вв. н. э.), стеклянные перстни изящной работы, фрагменты стеклянных сосудов, золотая проволока, очевидно, от украшения (рис. 16), фраг-

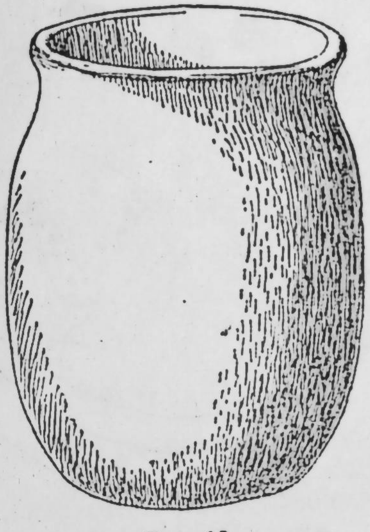

Рис. 10

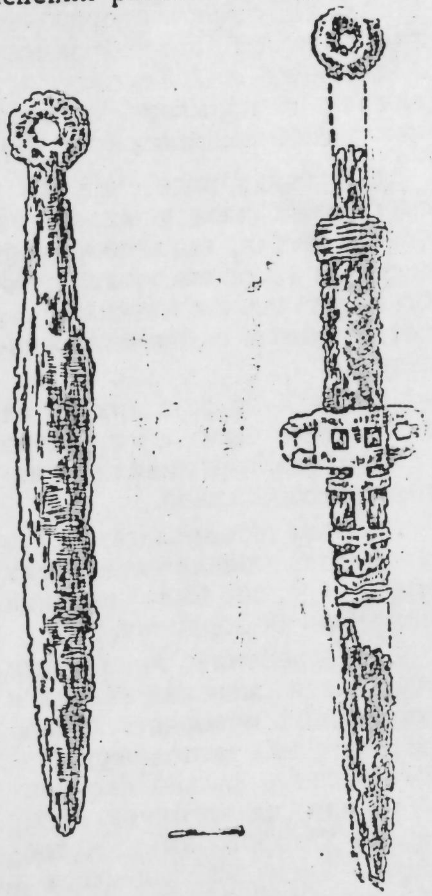

Рис. 11

мент стенки красноглиняного толстостенного сосуда, возможно, с албанской надписью, которая сделана (ясно видно) неопытной рукой (рис. 17), железные мотыги (рис. 18), кремневое орудие в виде „сверла“ (рис. 19), костяные стрелы, назначение которых пока неизвестно (рис. 20), кости животных, птиц, зерна ячменя, рыбья чешуя, затем обнаружена кладка из сырцовых кирпичей и черная масса, очень похожая на кир.

Рис. 12

В Калагете в этом году было препарировано 22 погребения, находившихся большей частью в деревянных срубах.

Рис. 13

Интересным оказалось погребение № 1 (рис. 21) по инвентарю и по первой пока находке в Мингечауре железного меча с золотой рукояткой, сделанной из высокопробного золота с интересной гравировкой (рис. 22).

В погребении № 11 обнаружен женский скелет с соответствующими украшениями, кроме них были найдены: железный серповидный нож и кинжал, около которых лежал большой железный меч длиною 93 *см*. Условно эту могилу я называю могилой кавказской амазонки (рис. 23).

У древних писателей имеется много различных мифов об амазонках, но, несомненно, в сказаниях об амазонках нужно видеть следы матриархата, когда главою семьи была женщина.

В одной из женских могил в Калагете было обнаружено три черепа, лежавших под ногами похороненной.

Можно предполагать, что в смерти обладателей этих трех черепов была повинна погребенная женщина.

В погребении № 17 был обнаружен женский скелет в деревянной обкладке. У ног умершей был расположен другой скелет в сильно скорченном виде, на височной кости черепа которого имеется трещина. Очевидно существовал погребальный обычай умерщвлять другого человека ударом в висок и класть у ног погребаемого (рис. 24).

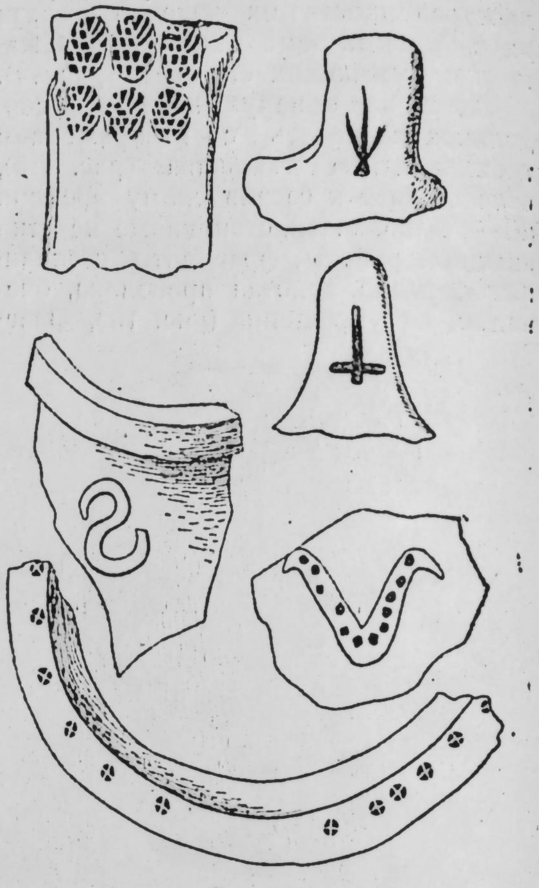

Рис. 14

Погребение, зарегистрированное под № 5, является, очевидно, погребением сасанидского времени. На обожженных кирпичах, размеры которых 42×36×8 *см*, 39×36×9 *см* и 39×37×9 *см*, лежали вместе три скелета (рис. 25), при которых обнаружена печать.

Ниже этого погребения было обнаружено погребение в срубе. Перед этим погребением был устроен алтарь из камней, к которому было обращено лицо погребенного (рис. 26).

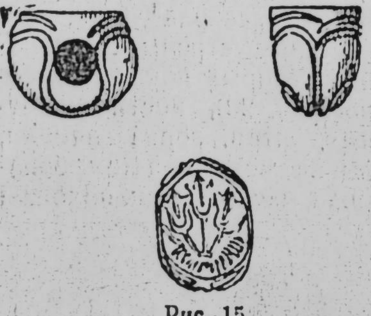

Рис. 15

Рис. 16

Такое же положение было и в погребении № 17, но здесь алтарь был сделан из кирпича (рис. 27). Здесь также скелет лежал лицом к алтарю. Около и вокруг алтаря обнаружено много золы и углей— следы большого костра.

В Калагете были обнаружены и грунтовые погребения, но их было мало.

В 30 квадрате, на глубине 2,5 *м* были обнаружены два красноглиняных сосуда, без признаков погребения (рис. 28). При углублении же на 0,75 *м*, между этими сосудами был обнаружен ход глубиною

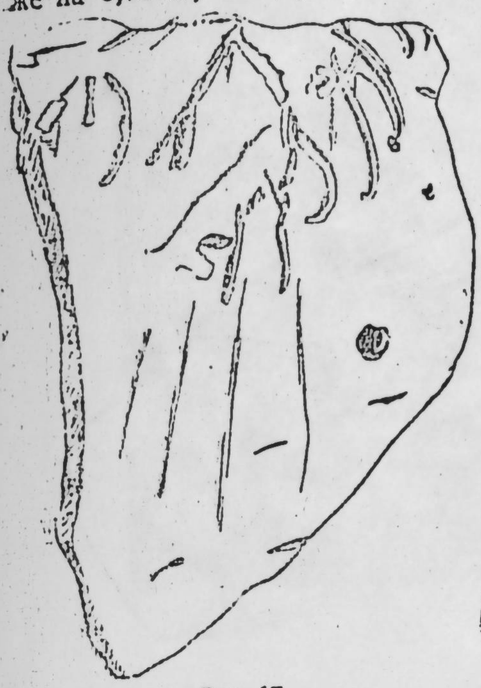

Рис. 17

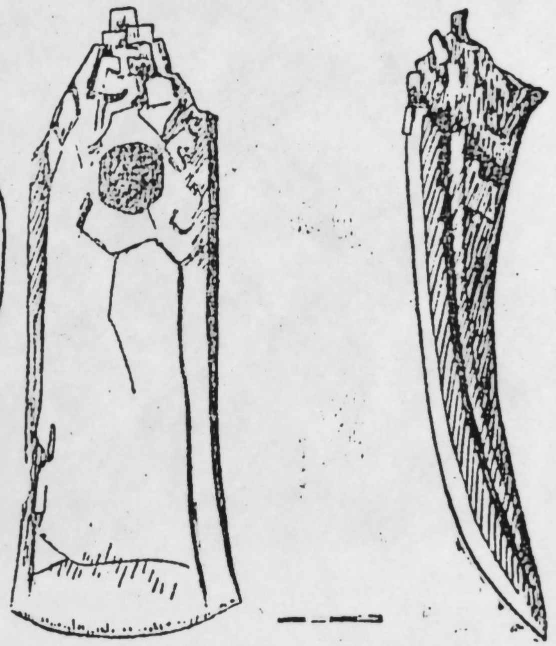

Рис. 18

около метра, а на расстоянии около 2,5 *м* в западном направлении оказался „коридор“, дальше которого была обнаружена круглая яма в виде „катакомбы“, где находилось погребение в деревянном срубе. При погребенном было найдено семь красноглиняных сосудов, в одном из которых сохранились следы грецких орехов и других фруктов.

Погребение № 13 оказалось ограбленным: кости скелета лежали в беспорядке. Но эту могилу обнимал руками другой скелет, стоявший на коленях, с лицом, наклоненным к рассыпанным костям разграбленного погребения.

Повидимому, скелет, обнимавший останки разграбленного погребения, являлся сам расхитителем и погиб или от страха, или от обвала могилы, а его соучастники, очевидно, разграбив могилу, оставили его при погребенном (рис. 29).

В Калагете обнаружены также две обжигательные печи, но расчистка их пока еще не закончена. В печи № 2 был обнаружен брак сосуда калагетского типа, датируемого I—III веками н. э. На основании этого и печь можно датировать I—III веками. В этой же печи был обнаружен брак стекла, стеклянное кольцо, но так как печь окончательно еще не расчищена,

Рис. 19

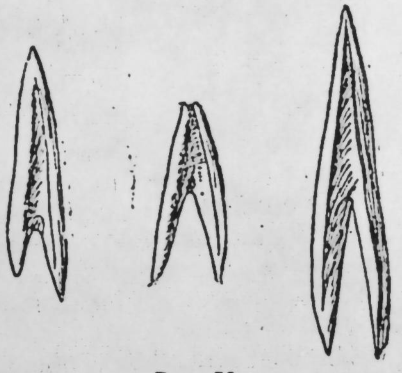

Рис. 20

то определения и характеристику считаю пока преждевременными и поспешными.

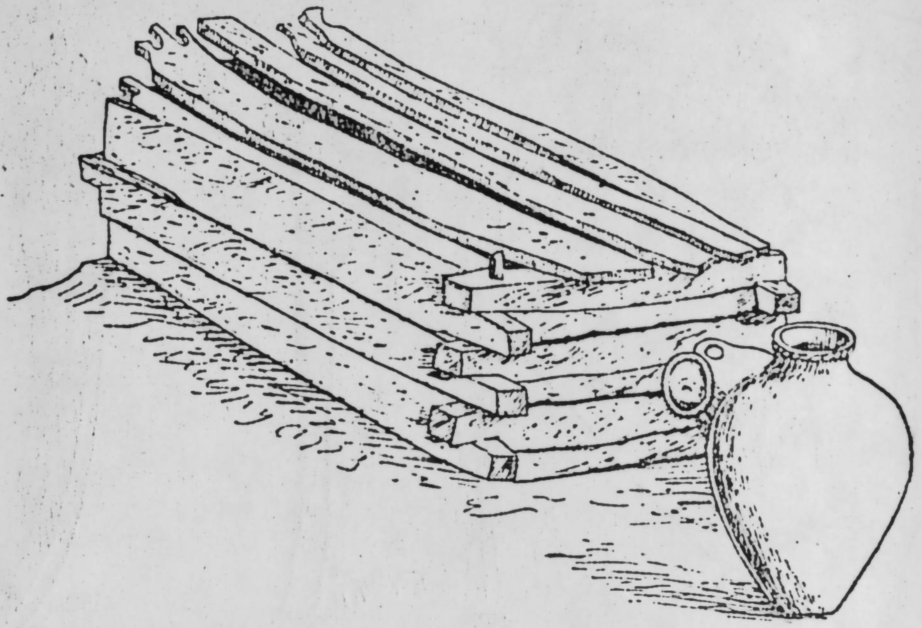

Рис. 21

Очень интересным и необычным для Калагета является обнаруженное здесь одно детское кувшинное погребение.

* * *

Селения Сянгяр и Отаг-габагы были центром Самуха.

При обследовании их обнаружены остатки материальной культуры. В Сянгяре имеются два высоких холма, которые местными жителями называются Кильсе-ери (место церкви) (рис. 30).

Рис. 22

Раскопка этих холмов была начата в марте текущего года.

Рабочей силой здесь являлись местные колхозники и вначале ее было достаточно, но потом, в связи с дождливой погодой, а главное с началом весенних работ в колхозе, мы вынуждены были работу прекратить до осени.

В верхних слоях указанных холмов обнаружены мусульманские погребения, ниже которых идут христианские погребения с большими средневековыми кувшинами (рис. 31), а глубже этого слоя уже встречаются фрагменты красноглиняных лощеных сосудов типа Ялойлу-тапа.

Здесь была также обнаружена одна ветвь рога оленя с 9 отростками, бусы, ткани, просо и прочее, а также сосуды, которые по составу глины и по форме похожи на ялойлу-тапинские.

При археологическом обследовании окрестностей Мингечаура были обследованы и кладбища.

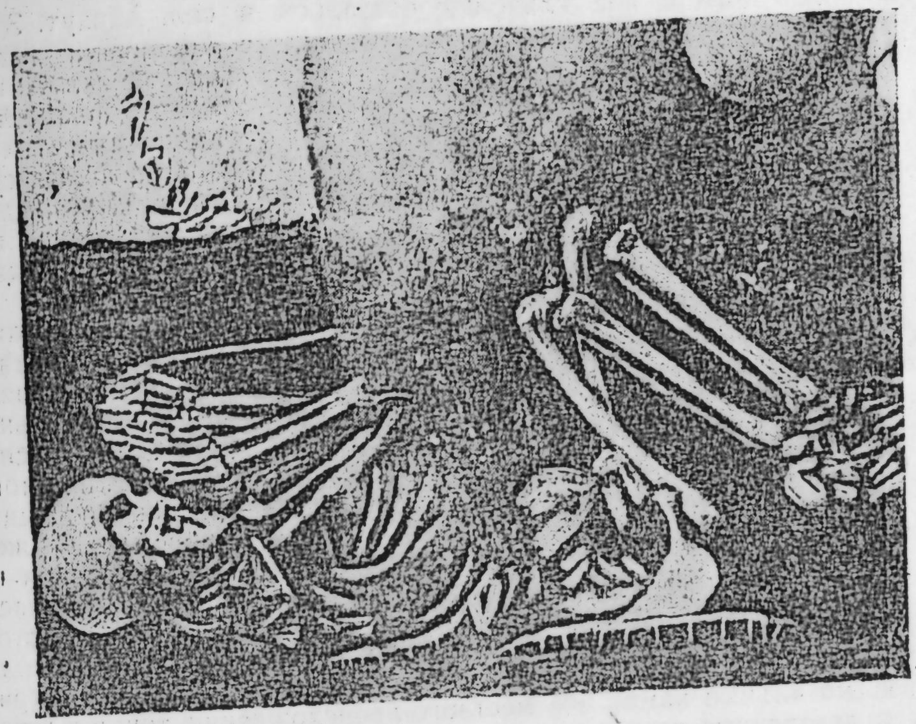

Рис. 23

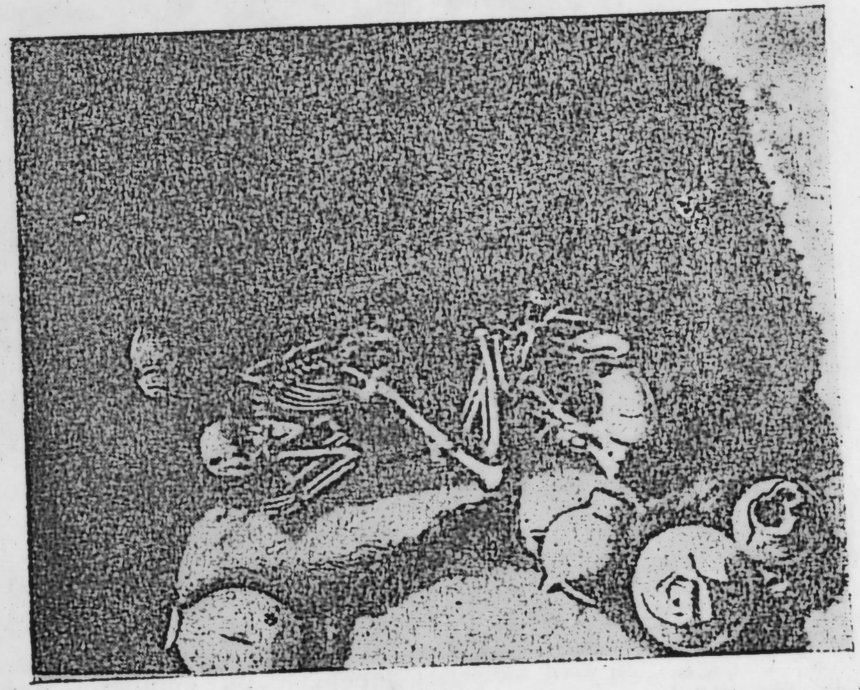

Рис. 24

Наиболее интересное кладбище оказалось в сел. Алпаут. Здесь сохранились остатки мавзолея с глазурованными кирпичами, надмогильные камни с красивым орнаментом, надписями и стихами на азербайджанском языке. Пять надмогильных камней взяты для отправки в Баку. С камней мы сделали эстампажи. Следует отметить, что орнаментированные надмогильные камни с надписями находятся над могилами, содержащими большей частью женские погребения.

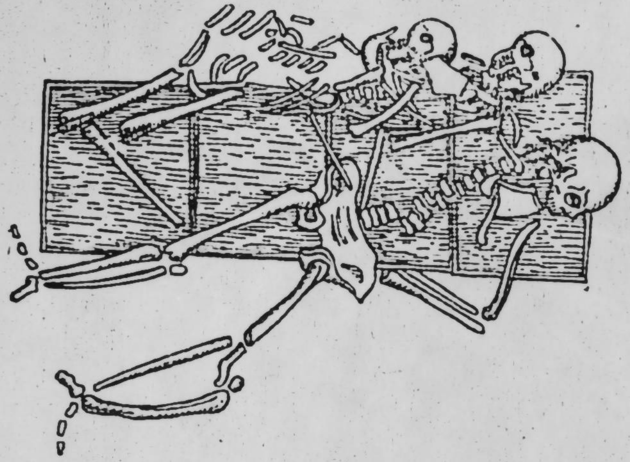

Рис. 25

В западной части могил ставили стоймя деревянный столб (баш-даши), разукрашенный резьбой. Повидимому, здесь мы имеем дело с пережитком какого-то верования (рис. 32). Надмогильные камни все местного происхождения, тонки и вставлены в деревянные рамки.

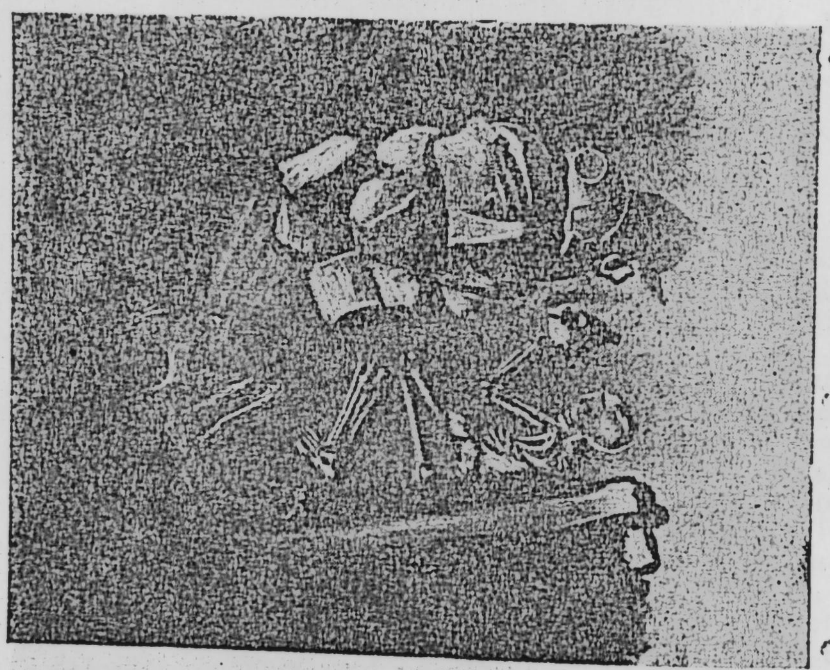

Рис. 26

Многие могилы снаружи закрыты деревянными ящиками, сделанными без гвоздей (рис. 33).

В Сянгяре было вскрыто более 50 погребений, содержавших скелеты только с круглыми черепами. В других же местах Азербайджана встречаются и круглоголовые и длинноголовые вместе.

Этнограф Музея истории М. И. Атакишиева занималась сбором материалов по обрядам (свадебные, похоронные, связанные с деторождением, по пережиткам и т. д.).

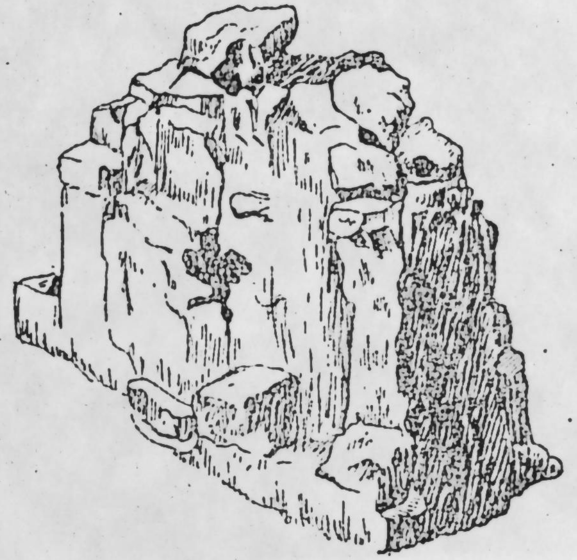

Рис. 27

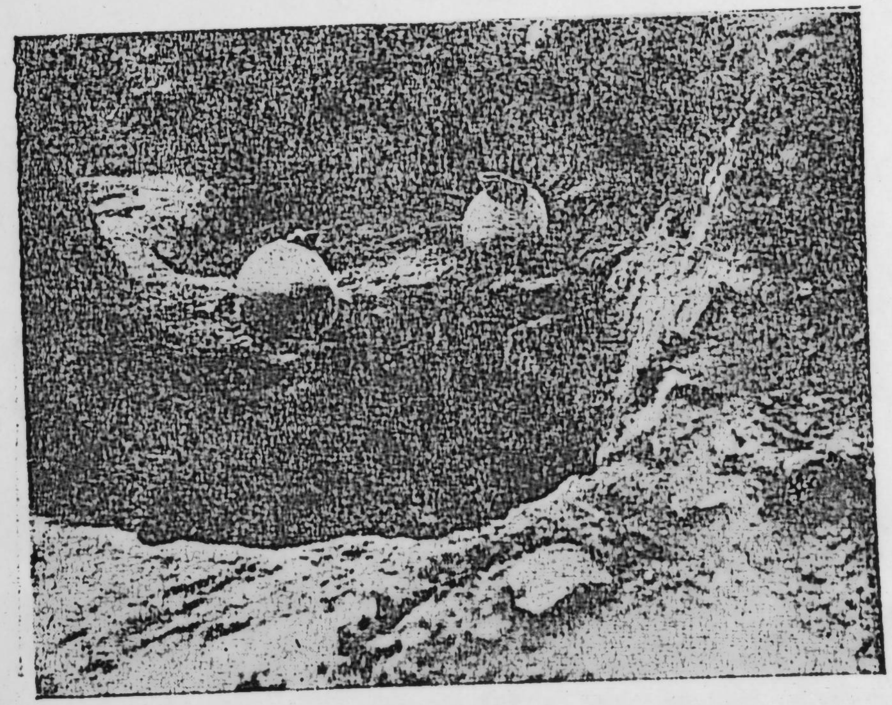

Рис. 28

Следует отметить, что жители Сянгяра, живя на левом берегу р. Алазан, хоронили своих умерших на правом берегу р. Куры.

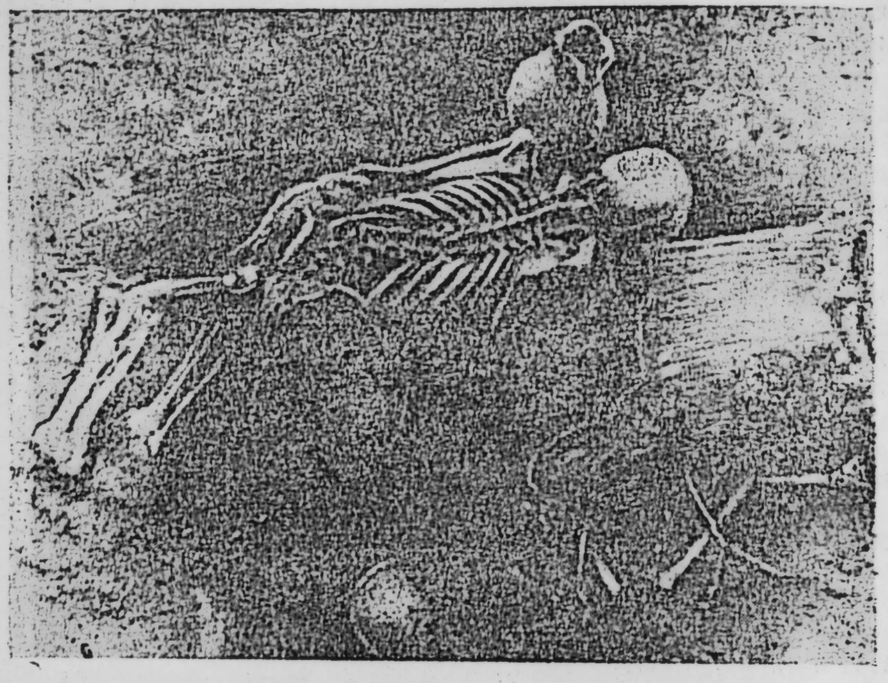

Рис. 29

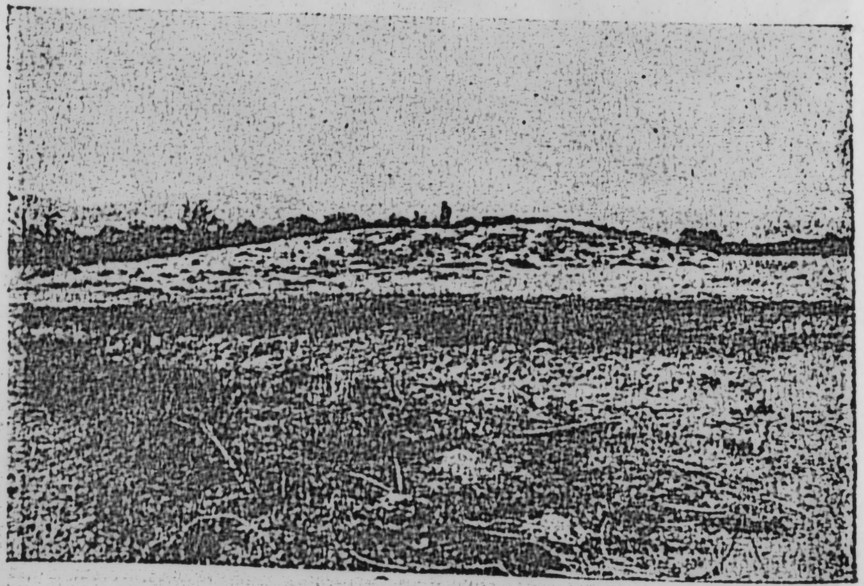

Рис. 30

Рис. 31

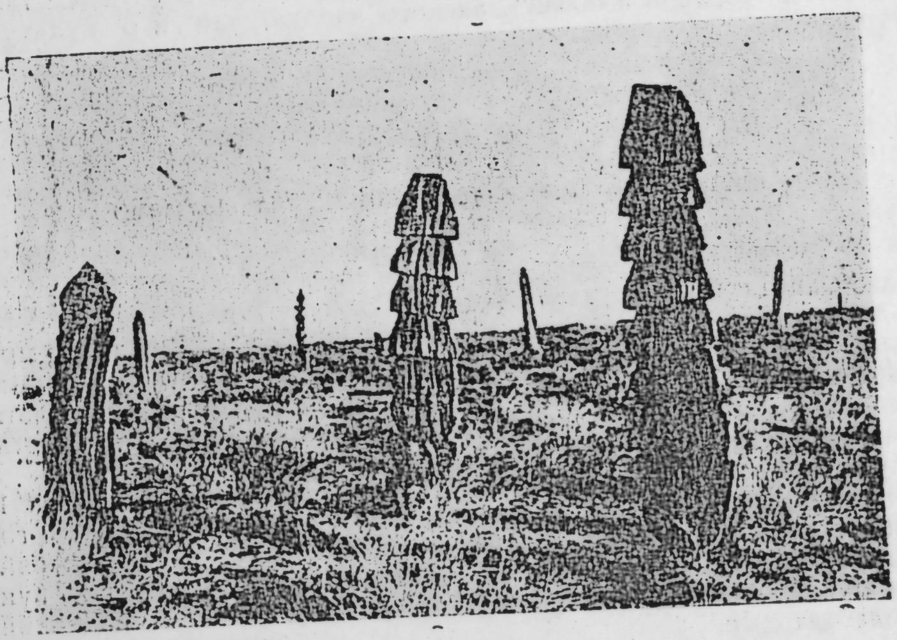

Рис. 32

В заключение необходимо еще раз подчеркнуть, что мингечаурские археологические раскопки имеют не только всесоюзное, но и мировое научное значение.

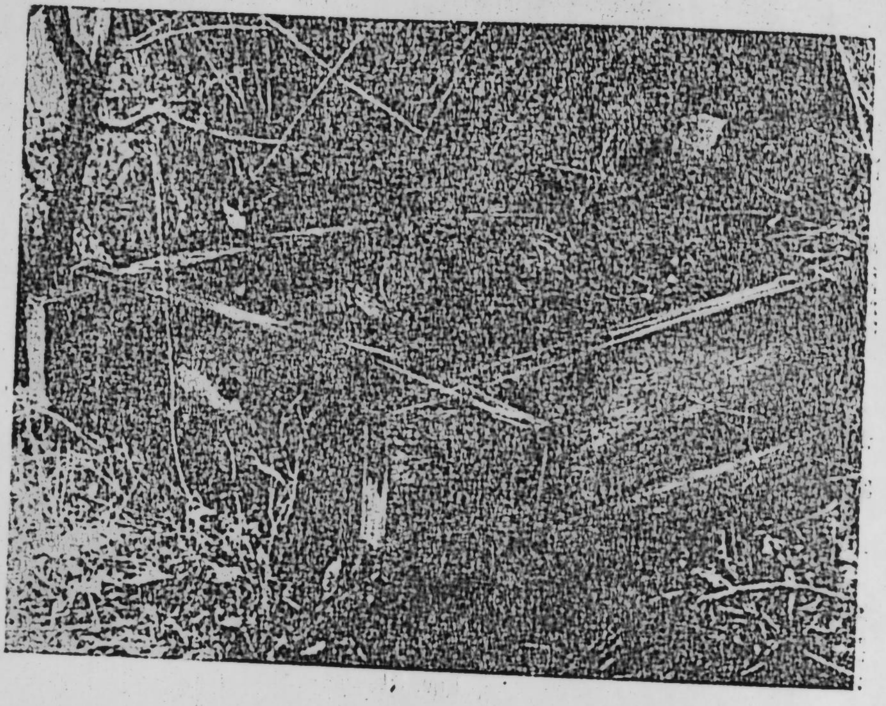

Рис. 33

Материалы этих раскопок свидетельствуют как о богатых творческих силах предков азербайджанского народа, так и о культурном и героическом его прошлом.

С. М. Газиев

Минкәчевирдә ени археоложи тапгынтылар

ХҮЛАСӘ

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын Тарих Музейи 1946-чы илдән бу вахта гәдәр Минкәчевирдә археоложи газынты апарыр. Бу мүддәт ичәрисиндә гәдим дөврләрә аид йүзләрлә гәбр ачылмыш, онларча күрә вә яшайыш эвләри газылмышдыр. Бу газынты нәтичәсиндә 12000-дән артыг мүхтәлиф мадди-мәдәниййәт галығы ер алтындан чыхарылыб Музейә кәтирилмишдир.

Бу мадди мәдәниййәт галыглары тарих э'тибарилә эрамыздан 1500 ил әввәлки дөврдән башлаяраг, та эрамызын сон әсрләринә гәдәр кечән дөврә аиддир. Белә гәдим бир мәншәи олан бу мадди-мәдәниййәт галыглары айдын сүбут эдир ки, Азәрбайчан халгынын чох йүксәк бир мәдәниййәти олмуш вә бу мәдәниййәт Шәргин гәдим мәдәниййәти илә әлагәдардыр.

Минкәчевирдән тапылмыш мадди-мәдәниййәт галыглары нәинки Азәрбайчанын вә Гафгазын, һәтта бир сыра башга өлкәләрин дә тарихини өйрәнмәк үчүн чох гиймәтли бир хәзинәдир.

Бу ил 3 ай ярым әрзиндә 10-а гәдәр күрә ачылмышдыр (1—2 шәкил). Бундан башга Күрүн сағ вә сол саһилләриндә 36 я гәдәр гәдим гәбр ачылмышдыр. Бурада күп гәбирләрин бә'зисиндән чүрбәчүр силаһлар тапылмышдыр (3-чү шәкил). Тапылмыш мунчуглардан бир нечәсинин үзәриндә инсан чөһрәсинин шәкли чәкилмиш вә саирә (4-чү шәкил).

Ени типдә олан күп гәбирләрдән гызыл сырғалар, күмүш биләзик, гашлы үзүк, ири зынгров, чохлу зәриф мунчуг вә с. тапылмышдыр. (5,6,6а, 7,8 вә 9-чу шәкилләр). Бир гәбирдән 6, обирисиндән исә 5 күмүш пул тапылмышдыр ки, бу пуллар да эрамыздан әввәл I әсрдә кәсилмишдир.

Күрүн сағ саһилиндә Судағыланда ачылмыш гәбирләрдән, үзәриндә хоруз вә грифон олан ики әдәд чох зәриф даш мөһүр, чохлу мунчуг вә саирә тапылмышдыр.

XII квадрата яхын ердә орта әсрләрә аид чохлу маркалы габлар вә габ сыныглары, үзәриндә лалә шәкли олан даш мөһүр, шүшә үзүк, хырда шүшә габлар, мунчуглар, гызыл санчаг, чахмаг дашындан бурғу, дәмир тоха, сүмүкдән гайрылмыш ох учлары, эһтимал ки, савадсыз бир адам тәрәфиндән язылмыш албан язысы, чохлу һейван, гуш вә балыг сүмүйү әлдә эдилмишдир (14, 15, 16, 17, 18, 19 вә 20-чи шәкилләр).

Галакетдә арчан ағачындан гайрылмыш тахта гуту гәбирдән гызылдан чох зәриф сурәтдә һазырланмыш хәнчәр бәзәйи, шүшәдән бадә вә с. чыхарылмышдыр (21 вә 22-чи шәкилләр).

Бир гадын гәбриндән хәнчәр, әйри бычаг вә 93 *см* узунлуғунда гылынч тапылдығы үчүн, бу гәбир шәрти оларағ „Амазонка гәбри" адландырылмышдыр (23-чү шәкил).

17-чи гәбирдә бир скелетин башында зәрбә ери галдығы үчүн, һәмин шәхсин өлдүрүлдүйү күман эдилир 5-чи гәбирдә 3 скелет бир ердә иди. Бу гәбирдә ән дәриндәки скелет, үзү дашдан гайрылмыш мәнбәрә доғру ятмыш иди.

30-чу квадратда бир гәбир катакомба шәклиндә газылмыш вә өлү оймада басдырылмышдыр. Бу гәбирдә бир габын ичәрисиндә гоз вә саир мейвә галыглары тапылмышдыр.

13-чү гәбирдә дағыдылмыш гәдим бир гәбрин ериндә үзү үстә йыхылмыш бир скелет тапылмышдыр. Ола билсин ки, бу шәхс гәбри талан этдийи заман бурада өлмүшдүр (23—30-чу шәкилләр).

Бу ил Самух районунун Сәнкәр кәндиндә ики тәпәдә газынты ишләринә башланмышдыр. Газынты заманы бурада гәбристанлыг олдуғу мә'лум олмушдур. Үст тәбәгәдә мүсәлман, ондан алтда христиан гәбирләринә вә чохлу ири күпләрә дә тәсадүф эдилмишдир. Бурада Яловлутәпә типләри дә тапылмышдыр (30—33-чү шәкилләр).

Самухда ени газынты ериндә ән зәнкин гәбристанлыг Сарышых гәбристанлығыдыр. Бурада чох гәшәнк язылмыш вә нахышлы баш дашылары вардыр. Бу дашларын чоху гадын гәбирләри үзәриндәдир. Бу да аналара олан һөрмәти көстәрир.

Бә'зи гәбирләрин башы вә аяғы алтында хырда ағач парчалары басдырылмышдыр. Бә'зи гәбирләрин үстүнә ярма одун парчаларындан гайрылмыш гуту гоймушлар. Бу адәт сон вахтлара гәдәр давам этмишдир.

Минкәчевирдән тапылмыш мадди-мәдәниййәт галыглары этрафлы сурәтдә өйрәнилмәкдәдир.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
№ 9, 1949

А. Г. ЛЕБЕДЕВ

РЕСПУБЛИКА КЕОЛОКИЯ МУЗЕЙИ

Азәрбайчан ССР Елмләр Академиясы тәшкил олунан заман акад. И. М. Губкин адына Кеолокия институту нәздиндә Республика кеолокия музейинин ярадылмасы һаггында гәрар гәбул едилмишди. Музейи тәчһиз етмәк үчүн Азәрбайчан ССР Елмләр Академиясында, Азәрнефт бирлийиндә, М. Әзизбәйов адына Азәрбайчан Сәнае Институтунда, Азәрнефткәшфийят бирлийиндә, Азәрбайчан Кеолокия Идарәсиндә вә Азәрбайчанын башга кеоложи тәшкилатларында топланмыш кеоложи материаллардан истифадә едилди.

Музейдә Азәрбайчан нефт сәрвәтләринин вә зәнкин Бакы ятагларынын өйрәнилмәсилә әлагәдар оларағ мейдана чыхан вә инкишаф едән нефт кеолокиясынын ән ени наилиййәтләринин цүмайиш етдирмәйә хүсуси фикир верилмишдир.

Музейин гаршысында ашағыдакы әсас вәзифәләр гоюлмушдур:

1. Азәрбайчанын минерал-хаммал мәнбәләрини вә кеоложи гурулушуну характеризә едән палеонтоложи, петрографик вә минераложи коллексияларын елми-кеоложи материалларыны сахламаг;
2. Кеологлары, республиканын кеоложи гурулушу вә онун файдалы газынтылары илә таныш етмәк;
3. Али мәктәбләрдә, техникумларда, Азәрнефт бирлийинин мүхтәлиф истеһсалат курсларында кеолокияны өйрәнәнләрә вә ени һазырланан кеолог кадрларына әяни вәсаит олмаг е'тибарилә һәртәрәфли көмәк көстәрмәк;
4. Нефтчиләр вә зәһмәткеш күтләләри арасында кеоложи билийин кениш яйылмасы вә айдынлашдырылмасына хидмәт етмәк.

Республика Кеолокия Музейинин гаршысына гоюлан мәгсәд вә вәзифәләрә мүвафиг оларағ, тәркибиндә ашағыдакы бөлмәләр айрылмышдыр:

1. Рекионал кеолокия бөлмәси;
2. Петрография бөлмәси;
3. Файдалы газынтылар бөлмәси;
   а) нефт;
   б) Бәрк янар газынтылар;
   в) Гейри-метал файдалы газынтылар;
   г) Метал файдалы газынтылар;
   д) Минерал сулар.
4. Палчыг вулканлары бөлмәси;
5. Дөрдүнчү дөврүн газынты мәмәлиләр бөлмәси;
6. Хәзәр дәнизи бөлмәси.

Рекионал кеолокия бөлмәси. Музейин әсас салонларындан бириндә ерләшир. Бу салонда Азәрбайчанын кеоложи гурулушуну айдынлашдыран кеоложи материаллар топланмышдыр.

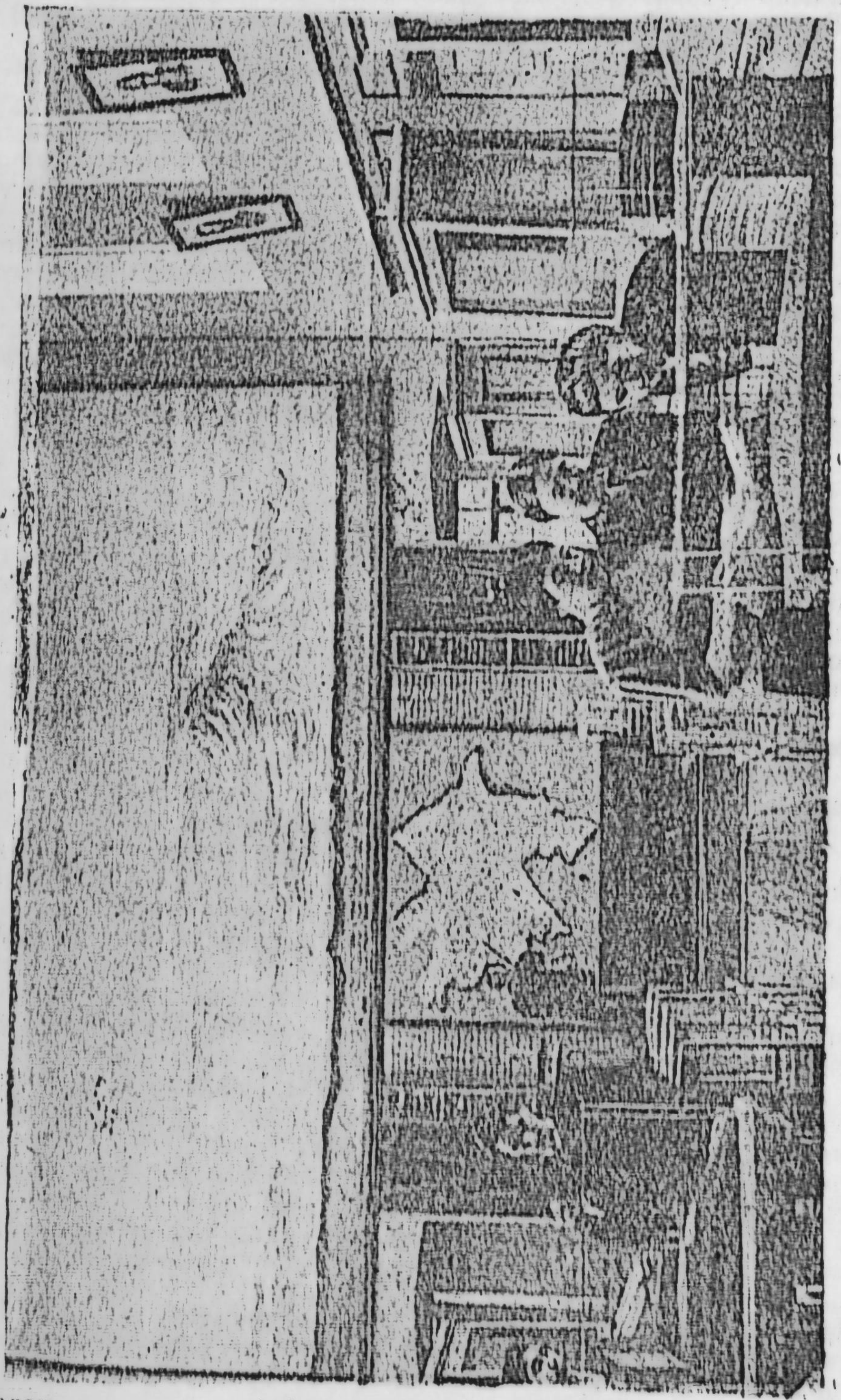

Салон кеоложи рел'еф хәритәләри, профилләр, бәдии шәкилләр, витриналар вә саирә илә тәчһиз олунмушдур. Көстәрилән кеоложи

материаллар, республиканын файдалы газынтылары, кеоложи тарихи, тектоникасы, литолокиясы вә стратиграфиясы һаггында үмуми мә'лумат верир. Кеоложи макетләр, хәритәләр, профилләр вә мүхтәлиф кәсилишләр нүмайиш этдирилән коллексиялары айдынлашдырмаг үчүндүр. Бүтүн бу материаллар ашағыдакы тематик план үзрә ерләшдирилмишдир:

1. Орографик, кеоложи вә тектоники хәритә вә профилләр, һәмчинин бәдии хәритәләр; бунлар Азәрбайчан ССР-ин кеоложи гурулушуну экс этдирир. Абшерон ярымадасы, Гобыстан, Күрәтрафы дүзәнлийи вә Талышдан кечән кеоложи профил әсас салонун өн диварларына вурулмушдур. Бунлар республиканын кеоложи гурулушу һаггында үмуми тәсәввүр верир.

2. Азәрбайчан ССР стратиграфиясы, бәдии макетләр, Абшерон ярымадасынын стратиграфик кәсилишләри, палеонтоложи вә петрографик коллексиялар вә айры-айры эразиләрин (Ханлар району, Кировабад району, Күрдүстан, ДГМВ) файдалы газынтылары коллексиясы.

3. Гафгазын кеоложи хәритәси, фасия вә галынлығын палео-чоғрафи хәритәләри вә Баш Гафгаз силсиләсиндән топланан кеоложи коллексиялар. Бунлар Гафгазын кеоложи гурулушуну айдынлашдырыр.

Файдалы газынтылар бөлмәси

Нефт кеоложиясы салонунда Азәрбайчанын айры-айры нефт ятагларындан вә нефтли эразиләрдән топланмыш материаллар чәм эдилмишдир.

Кеоложи хәритәләр, профилләр, бәдии шәкилләр, макетләр, кеоложи коллексиялар вә саирә кеоложи гурулушла бәрабәр сүхурун петрографиясыны вә нефт коллекторларыны эйни бир шәкилдә көстәрир. Материаллар сәркийә ашағыда гейд эдилән хүсуси тематик план үзрә гоюлмушдур:

1. Республикада олан нефт-газ чыхынтыларынын хәритәси вә һәмин чыхынтылары төрәдән ятагларын бәдии шәкилләри. Бунлар ер үзәриндә нефт нишанәләринин тапылмасыны айдынлашдырыр;

2. Нефтли сүхур коллексиялары. Бурада Азәрбайчанын нефт районларынын стратиграфик коллексиялары тәсвир эдилир вә нефт сахлаян сүхурларын литоложи кәсилиши көстәрилир;

3. Ятағын нөвүндән асылы олараг нефт мә'дәнләринин нөв вә типләри. Бунлар мүхтәлиф шәкилләр вә хәритәләрлә көстәрилир;

4. Мәһсулдар гатын әмәлә кәлмәси, палео-чоғрафи хәритәләр, фасия вә галынлыг хәритәси, кеоложи кәсилишләр вә мәһсулдар гатын яйылмасы;

5. Азәрбайчанын нефт вә газ ятаглары олан эразисинин үмуми хәритәси. О чүмләдән айры-айры эразинин кеоложи хәритәси, профили вә кәсилишләри дә нүмайиш этдирилир. Бурада әсас нефт ятагларынын тектоника, стратиграфия вә нефтлилийини характеризә эдән һәчмин макетләр верилир.

6. Дүня нефт ятаглары рел'еф хәритәсиндә көстәрилмишдир. Бу хәритә үзәриндә дүнянын әсас нефт вә газ ятагларынын ерләшмәси көстәрилир.

Метал вә гейри-метал файдалы газынтылар салонунда—Азәрбайчанын минерал хаммал ятагларына аид зәнкин материал топланмышдыр.

Файдалы газынтылар әсас ятаглар үзрә айрылмыш вә һәмин ятагларын кеоложи хүсусиййәти көстәрилмишдир.

Файдалы газынтылар ичәрисиндә Загафгазия металлуржи базасынын ярадылмасында бөйүк әһәмиййәти олан Дашкәсән дәмир ятағынын вә-

Зейлик алунит ятағынын кениш көстәрилмәсинә хүсуси фикир верилмишдир. Файдалы газынтыларын һәр бир групу үчүн, кеоложи просесләри характеризә эдән минерал коллексиялар, кенетик коллексиялар, минерал хаммал кими истифадә эдилән филиз вә сүхур коллексиялары көстәрилир. Бурада файдалы газынтыларла биркә чыхарылан сүхурларын вә онларла бир ердә тапылан минералларын коллексиялары да верилир. Рел'еф хәритәсиндә Азәрбайчан ССР-нин файдалы газынты ятагларынын ери көстәрилир.

Азәрбайчанын палчыг вулканлары бөлмәси

Азәрбайчанда чохлу мигдарда мүхтәлиф палчыг вулканы олмасы вә онлардан бә'зисинин өз фәалиййәтини давам этдирмәси бөйүк элми вә тәчрүбәви мараг оядыр. Бунун сәбәби, онларын, бу зәнкин эразинин нефтлилийи илә сыхы әлагәдар олмасыдыр. Музейин бу бөлмәсиндә палчыг вулканларынын яйылмасы хәритәси вә онларын Азәрбайчанын тектоникасы илә әлагәси көстәрилир; вулканларын кеоложи профилләриндә онларын мәншәи көстәрилмишдир.

Палчыг вулканларынын мүхтәлиф нөв вә типләри бәдии таблоларда верилир. Бу бөлмәдә вулкан туллантыларындан топланмыш палеонтоложи галыглардан, минерал вә сүхур коллексияларындан вә саирәдән сәркй дүзәлдилмишдир. Рел'еф макетиндә палчыг вулканларынын гурулушунун схеми вә онларын нефтлилик әлагәси көстәрилмишдир.

Хәзәр дәнизи бөлмәси

Дәниз нефт ятагларынын кәшф вә истисмар эдилмәсиндә дәнизи вә онун палео-чоғрафиясыны өйрәнмәйин олдугча бөйүк элми вә игтисади әһәмиййәти вардыр. Бу бөлмәдә Хәзәр дәнизинин суалты рел'ефи вә һазыркы чөкүнтүләри көстәрилир.

Палео-чоғрафи хәритәдә Хәзәр дәнизинин тарихи верилмишдир.

Сәркидә понт-Евкаспи һөвзәсинин фаунасынын дәйишилмәси вә мүхтәлиф кеоложи дөврләрдә бу дәнизләрин яйылмасынын палео-чоғрафи хәритәләри көстәрилир. Сәркинин башга бир ериндә Хәзәр дәнизинин мүасир чөкүнтүләринин коллексиясы верилир.

Дөрдүнчү дөврүн газынты мәмәлиләр бөлмәси

Абшерон ярымадасында, Бинәгәди вә Кирмәки кәндләри әтрафындакы гыр ятагларында гәдим дөрдүнчү дөврүн фәгәрәли фауналарына чох тәсадүф эдилир. Дашлашмыш һалда чыхарылан бу фауна яхшы галмышдыр вә нөв э'тибарилә чох мүхтәлифдир.

Дырнагсыз һейванлардан ән чох яйыланы: кәркәдан, ат, эшшәк вә саирәдир. Дырнаглылардан исә: өкүз, марал, вәһши донуз вә саирә даһа чох раст кәлир. Йыртычылардан: каһа ширләри, чанавар, түлкү, айы вә саирә тапылмышдыр. Дашлашмыш һалда чохлу битки галыгларына да тәсадүф эдилир.

Республика кеолокия музейинин гаршысында Азәрбайчан совет кеолокиясынын наилиййәтләрини нүмайиш этдирмәк вә кениш халг күтләләрини бу наилиййәтләрлә яхындан таныш этмәк кими шәрәфли бир вәзифә дурур.

О КНИГЕ ПРОФЕССОРА А. Р. ИОАННИСЯНА «РОССИЯ И АРМЯНСКОЕ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В 80-х ГОДАХ XVIII СТОЛЕТИЯ»[1]

Братский армянский народ, как и другие народы Закавказья, в период иранского и турецкого господства подпал под двойной гнет, лишился своей государственной самостоятельности, подвергался физическому истреблению и духовному порабощению. Это, естественно, вызывало глубокое возмущение народа и освободительное движение его против дикого произвола и насилия турецких и иранских поработителей.

В борьбе против Турции и Ирана армянский народ стремился заручиться помощью и поддержкой России.

Монографическое исследование, посвященное этой героической борьбе армянского народа, не может не привлечь внимания советских читателей—патриотов, горячо любящих свою родину.

К сожалению, до сих пор такое исследование еще не написано.

Работа профессора Ереванского Государственного университета А. Р. Иоаннисяна „Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия“ не восполняет этого пробела в исторической литературе и по существу искажает исторические факты. Автор возрождает идеалистические, буржуазно-националистические взгляды в освещении исторических событий.

В работе проф. А. Р. Иоаннисяна борьба армянского народа за свое освобождение и независимость подменяется дипломатическими комбинациями группы феодально-клерикальных дельцов и купцов типа крупного придворного ювелира Ивана Лазарева, Шаамирянова, католикоса Гукаса, архиепископа Иосифа Аргутинского. Явное игнорирование участия народных масс в освободительном движении красной нитью проходит через всю работу, делает ее порочной и вредной. Автор забывает самое главное, что „История общественного развития есть вместе с тем история самих производителей материальных благ, история трудящихся масс“. Поэтому советская историческая наука „...должна, прежде всего, заняться историей производителей материальных благ, историей трудящихся масс, историей народов“[2].

Буржуазно-националистическая позиция проф. А. Р. Иоаннисяна ясно выявляется, когда он затрагивает некоторые вопросы истории

[1] Издание Ереванского Государственного университета имени В. М. Молотова. Ереван, 1947 г., 286 стр.

[2] Краткий курс истории ВКП(б), стр. 116.

Азербайджана. Это, безусловно, наносит большой вред познанию исторической правды и дезориентирует читателей. Поэтому книга проф. А. Р. Иоаннисяна требует всестороннего критического разбора и разоблачения буржуазно-националистических взглядов автора.

Не ставя целью полностью разобрать работу проф. А. Р. Иоаннисяна, считал-бы необходимым обратить внимание на некоторые моменты полного игнорирования исторических фактов. Например: автор утверждает, что не только в Карабахе (речь идет не о Нагорном Карабахе, где большинство населения составляют армяне), но и в Ганджинской провинции, в Нахичевани и даже в Южном Азербайджане проживало лишь армянское население. На стр. 15 читаем: „Основная масса армянского населения была сосредоточена, однако, в тех областях, которые возникли на территории исторической Армении. Среди них особое значение имели ханства Ереванское и Карабахское“. И дальше автор пишет, что в середине XVIII века, в результате смуты в Иране, „усиливается напор тюркских кочевников“. „Предводитель джеванширского племени Панах, подчинив себе другие тюркские племена низменности и получив от одного из иранских временщиков титул хана, стремится проникнуть в Нагорный Карабах и установить свою власть над армянскими меликствами“ (стр. 16).

Таким образом, проф. А. Р. Иоаннисян пытается создать ложное представление об азербайджанцах: он изображает их как пришельцев, притеснителей армянского населения.

Проф. А. Р. Иоаннисян пишет, что „кочевые тюркские племена“, как он называет азербайджанцев, во главе с Панах ханом лишь в середине XVIII века проникли в Карабах. Искусственное разделение населения на автохтонов и пришельцев, противопоставление их друг другу—не новость. Проф. А. Р. Иоаннисян продолжает концепцию историков-националистов, а также царских кавказоведов вроде Буткова и Дубровина. Эта концепция в руках самодержавия и буржуазных националистов была средством для возбуждения чувства неприязни и мести по отношению к „пришельцам“, „поработителям“, для разжигания вражды среди дружественного мирного армянского и азербайджанского населения. Такой политикой царизм стремился ослабить силы народов, чтобы легче было их поработить.

Что касается Панах хана, то авторитетные исторические данные говорят о том, что он был выходцем из кочевой феодальной знати племени Джеваншир, которое поселилось в Карабахе не в середине XVIII столетия, а еще до XIV века. Панах Али бек жил в Сараджалах (недалеко от нынешнего Агджабеди). В середине XVIII века он возглавлял направленную против иранских властителей борьбу повстанческих отрядов. После смерти Надир шаха (1747 г.) и падения его Ново-Иранского государства, Панах Али бек захватил местную власть, и тем самым положил начало существованию Карабахского ханства.

Таким образом утверждение проф. А. Р. Иоаннисяна о том, что тюркские кочевые племена во главе с Панах ханом вторглись в Карабах лишь в середине XVIII века является ложным.

Историческая обстановка—нашествия, вторжения и цели обороны от внешних врагов—заставили Панах хана три раза менять свою резиденцию: из Боята он перешел в Шахбулаг, оттуда в естественно более укрепленное место, на неприступную гору, где он построил крепостные сооружения, основал город (1752 г.), назвав его своим именем, Панахабад. Впоследствии Панахабад получил название Шушагаласы или просто Шуша.

Не безинтересно будет привести следующее сообщение по поводу постройки крепости и города Панахабад. В 50-х годах XVIII века Карабахскому ханству угрожала опасность, вначале со стороны Амираслан хана Тебризского, затем от Мухаммед Гасан хана Каджара и др. В такой обстановке на собранном Панах ханом феодальном совете обсуждался вопрос обороны. Историк Мирза Джамал Джеваншир приводит следующее мнение членов совета о необходимости постройки крепости Панахабад: „Мы не можем положиться на преданность соседственных с нами ханов и легко случится то, что они, подстрекнув Мухаммед Хасан хана, в союзе с ним предпримут против нас поход и народ карабахский будет затоптан многочисленностью их ополчения. Что касается до Шахбулага, то будем ли мы в состоянии в подобной крепости отразить гораздо нас сильнейшего врага. Мы неминуемо должны погибнуть, если не построим более верный против них оплот и потому не лучше ли основать другую крепость в неприступном месте нашей земли“.[1]

Территория, на которой Панах хан построил крепость-город, была предоставлена ему его вассалом и союзником—варандинским меликом Шахназаром.

Известны и другие факты, когда в силу подобных обстоятельств феодальные владетели меняли свою резиденцию. Например, в то время Кубинский Гусейнали хан также перевел свою резиденцию из открытого Худата в более естественно укрепленное место, в Кубу. Такая практика характерна для всей средневековой истории.

После прихода к власти Панах хан стал расширять свою территорию за счет владений соседних феодалов, меликов и крестьянских общин. Подобное явление характерно, в той или иной степени, для всех сильных феодалов.

В целях усиления единовластия Панах хан и его преемник Ибрагим Халил хан Карабахский вели борьбу с феодалами-меликами и, сломив сопротивление последних, подчинили их своей власти. Как видно, эта борьба была борьбой внутри одного и того же феодального класса, а в результате страдало как армянское, так и азербайджанское население.

Однако надо отметить, что вмешательство в карабахские дела Аргутинского и Лазарева, попытка осуществить авантюристический план создания нового армянского царства, а также двойственная политика князя Г. А. Потемкина играли немалую роль в затянувшемся междоусобии и приведении Карабаха в бедственное состояние. Князь Потемкин, с одной стороны, разжигал феодальные раздоры в Карабахе, натравливая меликов против ханов, с другой стороны—обещал удостоить Ибрагим Халил хана милостью Екатерины II и содействовать удовлетворению просьбы его о переходе под протекторат Российского государства.

Проф. А. Р. Иоаннисян без всякого основания представляет азербайджанские ханства, образовавшиеся после падения Ново-Иранского государства Надир шаха, как иранские: „внушает страх иранским ханам“. „...чтоб персияне не входили в подданство российской державы“ (стр.108), „...персидские ханы ответили согласием“ (стр. 108), „Иранские междоусобицы“ (стр. 13). Относя Карабахское и Эриванское ханства к числу иранских, автор на стр. 14 пишет: „...два соседних иранских ханства—Ереванское и Ганджинское“. На стр. 43 мы читаем:

[1] Мирза Джамал Джеваншир Карабаги „Карабаг“. Газ. „Кавказ“ 1855 года, № 65.

речь шла „об освобождении армянских земель, подвластных Ирану“. На стр. 103 автор, ссылаясь на Ираклия II, пишет: „Ибрагим хан (Карабахский—*Г. А.*) один из персиянов и потому нельзя надеяться на его верность“.

Подобными рассуждениями и подозрительными цитатами из сомнительных источников заполнены многие страницы работы проф. А. Р. Иоаннисяна.

В этом отношении автор ничем не отличается от царских кавказоведов и западно-европейских миссионеров—путешественников, которые в прошлом презрительно называли азербайджанцев либо коварными персиянами, либо коварными татарами. Автор играет на руку современным иранским реакционерам, пытающимся исторически обосновать свои „права“ на Азербайджан, большая часть которого, к сожалению, и ныне находится под игом иранских деспотов.

Вопреки трактовке проф. А. Р. Иоаннисяна, следует отметить, что если с конца XVI и до середины XVIII века Азербайджан находился под властью Ирана, то это уже неверно для второй половины XVIII века. Общеизвестно, что во второй половине XVIII века Иран утопал в крови междоусобий. Хотя Керим хан Зенд и Али Мурат хан пытались захватить шахский трон, усилить центральную власть и восстановить Иран в прежних его политических границах, однако они этого не добились. Их власть не только для окраин, но и для центрального Ирана была лишь фикцией. Только в 80-х годах XVIII века кровопийца Ага Мохамед-хан Каджар (кстати убитый впоследствии азербайджанцами в г. Шуше) захватил центральную власть в Иране и об'явил себя шахом.

Еще в 30—40 годах XVIII века усилилась борьба азербайджанского народа за свою свободу и независимость. Достаточно вспомнить антииранские восстания в Тебризе, Ардебиле, Ширване (1743 г.), Джаро-Белоканах и Дербенте. Пало Ново-Иранское государство Надир шаха. Азербайджанские земли распались на множество самостоятельных ханств: Дербентское, Кубинское, Бакинское, Ганджинское, Шекинское, Карабахское, Шемахинское, Талышское, Джевадское, Муганское, Ардебильское, Хойское, Урмийское, Тебризское, Занджанское, Карадагское, Марагинское и султанства—Элисуйское, Кутканенское, Арешское, Казахское, Шамшадинское и Борчалинское, во главе которых стояли местные феодалы. „Лишь только персидские войска вышли из этого края,—писал азербайджанский ученый А. А. Бакиханов,—тотчас в каждой области явились владетели, независимые друг от друга“.[1]

Из всех областей Азербайджана были изгнаны правители хакимы, наибы шахского Ирана. Бакинцы выгнали ставленника Надир шаха, некоего гилянца Галема. Захватил там власть бакинский Мирза Мухаммед бек. Лишь только пал под ударами убийц персидский завоеватель,—пишет проф. И. Н. Березин,—дербентцы, недовольные его наместником, провозгласили в 1747 году правителем Мухаммед Хасана. Гаджи Челяби убил в Шеки правителя Ирана и об'явил себя шекинским ханом. Шахверди хан Зияд оглу окончательно утвердил себя в Ганджинском ханстве, а в Шемахе сначала захватил власть Гаджи Мухаммед Али, при Надире занимавший должность сборщика провианта. Этого человека ненавидели за прошлые связи с Надиром. Воспользовавшись этим, Мухаммед Сеид и Агаси организовали убийство Гаджи Мухаммед Али и захватили Ширванское хан-

[1] А. А. Бакиханов—Гюлистан-Ирам, Баку, 1926 г., стр. 127.

ство. Такие перемены происходили по всему Азербайджану и Дагестану.

Итак, ханства по своему происхождению, этническим признакам, языку, культуре, экономическому быту и по территории были азербайджанскими. Они образовались и развивались в борьбе с иранским владычеством. Поэтому нельзя считать азербайджанские ханства во второй половине XVIII века иранскими, как утверждает проф. А. Р. Иоаннисян.

Не видеть и не понимать процесса самостоятельного развития и роста азербайджанских ханств, игнорировать этот процесс—значит служить реакционному паниранизму. Лишь паниранисты и безродные космополиты могут придерживаться лженаучной, антимарксистской концепции, утверждающей государственное и этническое единство азербайджанского и иранского народов.

Пристрастные тенденциозные сообщения реакционных историков, меликов, армянского духовенства довлеют над автором. Под их влиянием проф. А. Р. Иоаннисян затушевывает классовый характер власти меликов и создает ложное впечатление, будто в Карабахском, Карадагском и Нахичеванском ханствах лишь армяне находились в рабском положении, а азербайджанское население (по его выражению—мусульманское), якобы, проживало в лучших условиях. На стр. 105 мы читаем: в Карабахе „...причинили много горя христианам", „Хан грабит армян и различными способами обирает их". На стр. 58 автор без критики цитирует известного немецкого авантюриста, состоявшего на дипломатической службе в царской России—Рейнегса, который писал, что от прибытия русских войск к Ираклию „зависит участь Адербигины (Азербайджана—*Г. А.*) и армяне избавились бы от своего тирана".

Правовое и политическое положение трудового армянского населения в период ханств безусловно было исключительно тяжелым, армянские крестьяне подвергались жестокой эксплоатации и порабощению. Однако они не составляли исключения. В таком же положении находились и азербайджанские крестьяне. Этот социально-политический гнет одинаково томил как азербайджанские, так и армянские трудящиеся массы.

Хотя мелики в своих донесениях Российскому двору двулично жаловались на рабское положение армян, на тиранию, а католикос писал о мусульманском иге, однако это не мешало им, феодалам-крепостникам, владевшим огромными земельными латифундиями, самим быть такими же угнетателями и поработителями народа, как ханы, беки и другие феодалы.

Борьба между Карабахским Ибрагим Халил ханом и меликами не была борьбой национальной. Это была борьба между отдельными феодалами. Это была борьба внутри одного и того же господствующего феодального класса за владение землей и крестьянами. Карабахский хан арестом мелика Абова и мелика Межлума преследовал политические цели, он стремился сломить их сопротивление и тем самым усилить свою власть.

Этой борьбе феодалов проф. А. Р. Иоаннисян в своей работе придает, кроме национального, и религиозный характер. Он пишет: „Хотя в течение долгого времени они (мелики—*Г. А.*) боролись против магометан, но поскольку те были многочисленны, то и завладели их страной (Карабахом—*Г. А.*). Теперь они находятся в их руках подобно пленникам". Мелики в прошении на имя Екатерины II требуют „освободить их из этого варварского плена", „оказать помощь армянской нации от их супостатов, врагов святого креста". „...она (Екатерина II—*Г. А.*), подобно Христу, спасет их души и сделает их верными слугами своей державы" (см. стр. 33—34, 54, 106).

Проф. А. Р. Иоаннисян вдобавок ко всему этому публикует в виде приложения документы—большое количество писем и донесений меликов и представителей высшего духовенства. В них сущность взаимоотношений феодальных государств и их деятелей, причины общественных и политических явлений об'ясняются разделением народов по вероисповеданию на христиан и мусульман, и в противопоставлении их друг другу.

Исторический опыт показывает, что освобождение „христиан", „мусульман", „святых мест" или „крестов" всегда являлось прикрытием захватнических целей, гнусным средством порабощения трудящихся масс господствующими эксплоататорскими классами.

Возникавшие перед восточной войной (1853—1856 гг.) конфликты, якобы, вокруг „палестинских святынь", отвлеченные споры о том, кто должен чинить купол храма „гроба господня" в Ерусалиме или кому должны принадлежать ключи Вифлеемского храма,—были маской для прикрытия истинных целей—хищнических устремлений держав, ведших борьбу за ближневосточные рынки сбыта и „золотой мост", связывающий Азию с Европой.

Арабские феодалы, эмиры, халифы, сельджукские и османские султаны „во имя ислама" покорили многие страны и произвели разрушения. За счет покоренных ими стран эти средневековые вандалы нажились и упрочили свою разбойничью и кровавую власть.

Энгельс указывает, что „...во все прошлые эпохи этот построенный на крови порядок прикрывался разными моральными, религиозными и политическими масками"[1].

Для разжигания вражды и национальной розни между народами в прошлом мусаватисты, дашнаки и прочие буржуазные националисты ловко использовывали религиозные мотивы. 22 февраля 1906 года на заседании при Кавказском наместнике представитель азербайджанской реакционной буржуазии Агаев цинично заявил: „Причина розни, разумеется, лежит в антагонизме между христианством и мусульманством". Выступившие там же дашнак Карабеков и другие причину национальной розни, искусственно ими созданной, братоубийственной войны между азербайджанцами и армянами, также перекрасили в религиозный цвет.

Все отмеченные политические и идеологические направления получили отражение в произведениях буржуазных историков и долгое время отравляли сознание читателей ядом религии и национализма. Наличие в книге проф. А. Р. Иоаннисяна подобных взглядов ярко показывает, что реакционная концепция держит автора в плену и толкает его на путь антимарксистского освещения исторических явлений и взаимоотношений феодальных государств.

Автор следует за идеями реакционного царского кавказоведа П. Буткова, который, говоря об „иноплеменном иге" в Карабахе и Карадаге и о необходимости создания „в Азии христианского государства,"[2] политическим и социальным противоречиям придал религиозную окраску.

Автор не может не знать, что религия являлась и является

---

[1] Ф. Энгельс—Вопрос о десятичасовом рабочем дне (1850). Маркс и Энгельс, т. VIII, стр. 95.

[2] П. Бутков—Материалы для новой истории Кавказа, ч. 1, (1869), стр. 142.

одним из орудий для угнетения своего народа, для захвата и порабощения других народов.

Автору следовало понять, что многие правительства, в том числе и царизм, всегда использовали христианскую религию в своей внешней политике, направленной на колониальную экспансию и порабощение народов.

Известно, что азербайджанцы по своему быту, нравам, обычаям, культуре и судьбе очень близки и родственны другим закавказским народам, в частности—армянскому. Поэтому положение армян, живших в Карабахе, Нахичевани, Карадаге, основное население которых исповедывало навязанную ему мусульманскую религию, нельзя отождествлять с положением народов, живших под арабским, османо-турецким и иранским игом, что допускает автор.

Армянский народ, как и другие народы Закавказья, был обречен на жестокую колониальную эксплоатацию и неимоверные страдания. Вместе с тем, присоединение армянской земли к России сыграло прогрессивную роль в жизни и духовном развитии армянского народа. Этот прогресс шел вопреки царской политике и интересам феодальных армянских дельцов. Он совершался в результате культурно-экономических сношений с великим русским народом и тесной связи с его передовыми прогрессивными представителями, и как следствие исторического развития.

Проф. А. Р. Иоаннисян, пытаясь исказить историческую правду о Фатали хане Кубинском, известном своей последовательной ориентацией на Россию, пишет, что „Дербентский Фет-Али-хан, несмотря на свои многократные заявления о преданности России, все время поддерживал контакт с Сулейманом" (турецким пашой—*Г. А.*) (стр. 165).

„Тем же летом 1784 года Ибрагим, Фет-Али-хан, хойский Ахмет-хан,—читаем в работе Иоаннисяна,—отправили султану послание, скрепленное печатями семнадцати других ханов и дагестанских владетелей. В письме этом содержалась просьба о принятии их под покровительство Порты. Далее сообщалось о том, что хотя войск они имеют достаточно, но нуждаются в деньгах и, „есть ли Порта снабдит их оными, то надеются предупредить Россию и не допустят себя покорить в подданстве" (стр. 165).

Автор пишет также, что Фатали хан об'явил о своей преданности России и одновременно „...вел переписку с турецкими пашами, интриговал против России и, нарушая подобно бакинскому и гилянскому ханам, прежде заключенные трактаты, притеснял русских коммерсантов" (стр. 37).

На стр. 75 автор считает неискренним заявление Ибрагим хана о вступлении под покровительство России и отмечает, что „...подобные лицемерные заявления делали в то время и другие соседние ханы, в том числе и дербентский Фет-Али-хан".

Из вышеизложенного приходится сделать следующие выводы.

1. Все азербайджанские ханства без исключения представлены проф. А. Р. Иоаннисяном как протурецкие и проиранские, а потому неверные по отношению к России.

2. Якобы Российское государство в пределах Закавказья могло опереться лишь на христианские государства—Грузию и Армению.

3. Деятельность Фатали хана, его последовательная ориентация на Россию показана в кривом зеркале. Автор упомянутой книги отрицает прогрессивную деятельность Фатали хана. В этом он перекликается с иранской реакцией.

Измышления автора идут в разрез с исторической правдой.

Известно, что ханы, беки и другие феодалы были эксплоататорами, а тем самым, и поработителями народа. Вместе с тем среди них имелись отдельные личности, которые по тем или иным признакам, в той или иной степени могут быть названы прогрессивными деятелями своей эпохи. К последним относится и Фатали хан.

Фатали хан был выдающимся государственным деятелем Азербайджана в XVIII столетии. Он об'единил вокруг Кубы больше половины азербайджанских земель. „Нам давно известно,—вынужден был признать его враг Карабахский Ибрагим Халил хан,—как велика Куба и как могуч владелец ее".

В сложной международной обстановке Фатали хан, как расчетливый правитель, вел правильную политику—он последовательно ориентировался на Россию, а не на отсталые Турцию и Иран.

В 1787 году посольство Фатали хана Кубинского в составе 12 человек, во главе с его замечательным дипломатом Мирзой Садыхом Мухаммед Велиевым, прибыло к российскому двору с просьбой принять Кубинское ханство со всеми подвластными ему территориями под протекторат России.

Решительно отвергая установку на Турцию и Иран, Фатали хан еще раньше посылал в Россию с той же целью подобные посольства (в 1774, 1783 и 1786 гг.). „Прошу вашего Императорского величества,—писал Фатали хан в 1787 году,—о принятии меня со всем подвластным мне народом и провинциями в высочайшую зависимость вашего императорского величества, так как Грузинский царь Ираклий Второй с его подвластными людьми и провинциями принят в высочайшее ваше покровительство" (из письма Фатали хана к Екатерине II).

Как мы отметили, проф. А. Р. Иоаннисян пытается вызвать у читателей сомнение в верности политики Фатали хана по отношению к России, утверждая, что, он, якобы, предлагал военные услуги туркам и интриговал против Российского правительства.

Достоверные источники полностью опровергают это утверждение проф. А. Р. Иоаннисяна. В период первой и второй русско-турецкой войны в XVIII в. Фатали хан уклонился от всех попыток турецкого правительства натравить его против России. Вопреки турецким предложениям, он всегда подчеркивал свою дружбу и благожелательное отношение к России.

Обратимся к фактам.

17 июля 1769 года в своем консульском донесении Матвеев пишет, что Фатали хан отверг предложение турецкого султана о помощи в войне против России и не принял его подарков, заявив: „Мне оного не надобно. Я буду доволен своим капиталом"[1].

Андрей Филатов в своем официальном сообщении Кизлярскому коменданту Немичу от 21 сентября 1770 г. сообщает, что турецкий посланник с фирманом султана поехал к дагестанским феодалам, „чтобы они по однозаконо с турками в нынешнем военном действии чинили им вспоможение против России, поступили военной рукой, обнадеживая сделать всякое награждение... Нарочный приезжал и в Персию (Азербайджан—*Г. А.*) и был в Шемахе у Фатали хана с таким же внушением и обнадеживанием подарками, но он Фатали хан никакой на то склонности не оказал и не сделал, а остался в молчании и в самом деле он против России начинать ничего не желает,

[1] Центр. Гос. Архив древних актов, ф. персидский, д. № 1, л. 78. Из донесений Матвеева.

кроме продолжаемого им доброжелательства, сей посланник не получив никакого ответа из Шемахи выехал в Шеку"[1].

Аналогичное заявление мы находим в донесении Саввы Матвеева, написанном 20 ноября 1780 года.

В рапорте капитана Шишкина мы читаем: „От Порты Оттоманской был в Шемахе чиновник у Фатали хана, поднес ему (Фатали хану—*Г. А.*) подарок—шубу, саблю, лошадь и денег 10 тысяч рублей с целью склонить его оружие против России, но Фатали хан от сего предложения уклонился"[2].

Подобные же сообщения мы находим в рапорте генерал-поручика П. С. Потемкина[3].

Сам князь Г. А. Потемкин в письме к Екатерине II пишет, что Фатали хан „доставил ко мне присланный к нему султанский фирман и визирское письмо, возбуждавшее его к вооружению против России, которые имею счастье подлинные при сем представить. Вопреки того предложил он свои услуги царю Ираклию, чтобы совокупно против врагов его действовать. Я не оставил похвалить сей его подвиг"[4].

Это было в тот период, когда султанская Турция прилагала все усилия к тому, чтобы натравить дагестанских феодалов против Грузии, которая находилась под протекторатом России, захватить Эривань, находившуюся под властью Ираклия II, и этим самым воспрепятствовать усилению российского влияния в пределах Закавказья.

„Я могу удостоверить,—писал Фатали хан Российскому правительству,—что во всю мою жизнь ни малейшего от меня в верности моей к стороне России упущения не будет. Всегда приятелям в сторону Российскую буду я приятелем, а врагам враг". Он не отступал от своего слова за всю свою тридцатилетнюю деятельность.

Фатали хан Кубинский вел непримиримую борьбу против завоевательной политики иранских правителей и в этой борьбе старался опереться на Россию. Когда векиль Керим хан Зенд в 1761 году пытался организовать поход в Азербайджан и овладеть Ширваном, „Фатали хан послал по тому к Керим хану знатного человека с тем, что он Фатали хан с ним Керим ханом никакой ссоры и несогласия не имеет и желает быть всегда в покое... в случае притеснения будет он Фатали хан просить у ее императорского величества Всероссийской государыни высочайшего защищения, которое получить надеется"[5].

Позднее Фатали хан вел борьбу также против назревавшей опасности со стороны Ага Мухаммед хана Каджара, пытавшегося вновь привести Азербайджан под власть Ирана.

Необходимо отвергнуть как исторически неверное утверждение, что Фатали хан нарушал торговое соглашение с Россией, „притеснял русских коммерсантов".

В архивах нет достоверных сообщений, свидетельствующих о нарушении торгового соглашения 1782 года, заключенного между Фатали ханом Кубинским и Российским правительством. Фатали хан был кровно заинтересован в усилении торговых сношений с Россией. Водная торговая магистраль, связывающая Россию с Ираном, проходила через его основную территорию—Прикаспийскую провинцию. Фатали хан оказывал всякую помощь и содействие приезжающим русским купцам. Еще в 1775 году он основал порт Низовой, увеличил торговое значение его и городов Сальян и Дербент. Консул Российского правительства в Баку Емельян Суляков отмечает: о всех приезжающих сюда Российских подданных слышно, что в приезде из Кизляра для торговли в Кубу и Шемаху Российским купцам никакого притеснения как со стороны Фатали хана, так и его вассалов не оказывается.[1] Эшигагаси Мусабек, по указанию Фатали хана, установил охрану для безопасности проезда купцов, в том числе русских[2].

Проф. А. Р. Иоаннисян, некритически повторяя утверждения царских кавказоведов, указывает, что якобы георгиевский договор 1783 года, определивший переход Грузии под протекторат России, навел страх на азербайджанских ханов, которые переметнулись на сторону Турции и Ирана, искали их защиты.

„Положение самой Грузии, пишет проф. А. Р. Иоаннисян, было более чем тяжелое. Вступление Ираклия под протекторат России возбудило против него всех окрестных мусульманских владетелей..." (стр. 167).

Ссылаясь на письмо Ираклия II, автор отмечает, что якобы все окрестные „иноплеменники"—„мусульмане" восстали против Грузии и „...хотят испустить яд свой, издревле в них состоящий" (стр. 167). Это тенденциозное сообщение полностью опровергается историческими фактами.

В 1783 году, в связи с переходом Грузии под протекторат России, Имам Кули хан Урмийский, Гаджи Абдул Кадыр хан Шекинский, Наджаф Кули хан Тебризский, Ахмед хан Хойский, Ибрагим Халил хан Карабахский, Фатали хан Кубинский, Шамхал Тарковский, Уцмий Каракайтагский посылали поздравительные письма Ираклию II и завидовали его дипломатическим успехам[3]. Большинство этих ханов обратилось к России с просьбой принять их под покровительство по примеру Ираклия II[4].

Страх и боязнь лишиться власти появились у азербайджанских ханов не в 1783—84 гг., как указывает автор, а гораздо позже, в первые годы XIX века, когда царским правительством открыто нарушался георгиевский договор 1783 года, был отстранен от власти последний грузинский царь Георгий XII, упразднено Кахетино-Картлийское царство, а на его месте была образована Тифлисская губерния.

Имеются достоверные сведения о том, что когда из Турции к Фатали хану был послан фирман, подарки султана и письма главного визиря (седир-эзем), чтобы побудить его на вооруженное выступление против Грузии, Фатали хан Кубинский, находившийся в дружественных связях с российским правительством, по указаниям последнего, не считаясь с внутренними разногласиями, имевшими место во взаимоотношениях с Ираклием II, „вопреки тому, предложил свои услуги царю Ираклию, чтобы совместно против врагов его действовать" (из донесения Потемкина Екатерине II).

Это было еще в то время, когда Фатали хан выражал свое несогласие с захватническими устремлениями Ираклия II. Более чем странно, что автор намеренно проходит мимо таких фактов.

---

[1] Центр. Гос. Архив древних актов, ф. персидский, д. № 17, л. 245—248.
[2] Центр. Гос. военно-историч. архив, ф. 52, д. № 481, л. 73.
[3] Центр. Гос. военно-историч. архив, ф. № 52, д. № 416, часть II, л. 11—12.
[4] Центр. Гос. военно-историч. архив, ф. ВУА, д. № 2376, л. 145. Из письма князя Г. А. Потемкина Екатерине II, 1787 г.
[5] Центр. Гос. Архив древних актов, ф. персидский, д. № 2, л. 31—33. Из секретного донесения Мурзы Султана Шамирза.

[1] Центр. Гос. архив древних актов, ф. персидский, д. № 3, л. 16. Из донесения консула Сулякова Е.
[2] Там же, д. № 6, л. 20.
[3] Центр. военно-историч. архив, ф. 52, д. 286, ч. II.
[4] Там же.

Заслуживают осуждения и некоторые другие положения проф. А. Р. Иоаннисяна.

Автор пишет: „...мелики приказали словесно донести, что Ибрагим-хан, узнав об их сношениях с Россией, не только угнетает их, но и стремится приумножить свои силы. „От турецкого двора присланы ко всем ханам адрибежанским посланцы, в том числе и к нему, чтоб все сии владетели письменно утвердились в единодушном соглашении к ополчению на российския войски, для чего и назначили все владетели с посланцами турецкого двора к совокуплению по краи реки Куры зборное место, с теми мыслями, чтоб персиане (азербайджанцы—*Г. А.*) не входили в подданство российской державы, а заключили бы между турецким двором и Персиею письменный трактат, дабы в случае движения российских войск в Персию приняли мужественное на них ополчение." На это персидские ханы ответили согласием, прося лишь прислать вспомогательное войско и деньги на строительство укреплений по берегам Каспийского моря и в других местах" (стр. 108).

В Закавказье надежные форпосты,—пишет проф. А. Р. Иоаннисян,—против Ирана и Турции могли быть „не в виде вассальных мусульманских ханств, всегда готовых при удобном случае переметнуться на сторону турок, а в виде прочно связанных с Россией христианских государств—Грузии и Армении" (стр. 74—75). На стр. 37—38 он же пишет: „Ненадежность и двуличие соседних ханов могли, кроме того, создать и непосредственную угрозу для русского тыла, в случае обострения отношений с Турцией".

Вопреки приведенным высказываниям автора, необходимо отметить следующее.

Фатали хан Кубинский обладал большой властью в Азербайджане; Дербентское, Бакинское, Сальянское, Шемахинское, Талышское, Муганское и Джавадское ханства входили в состав его государства. Помимо того, под его военно-политическим влиянием находились некоторые другие ханства Азербайджана. А так как благожелательное отношение и верность Фатали хана России доказаны историей, то значит и большинство ханств Азербайджана должны были держаться того же курса. Поэтому эти ханства не могли переметнуться на сторону Турции и создать какую-либо „непосредственную угрозу для русского тыла", как утверждает проф. А. Р. Иоаннисян.

Для обеспечения безопасности от внешних нашествий и вторжений ханства Азербайджана искали поддержки у сильного государства, а из трех держав самой сильной была Российская. Такая ориентация на сильного покровителя характерна для средневековых феодалов, в том числе и для азербайджанских ханов.

В Азербайджане политическая концентрация была слабее, чем в Грузии. Фатали хану в силу ряда причин (экономическая отсталость и разобщенность, отсутствие сильной социальной опоры для об'единения и вмешательство крупных соседних держав) не удалось об'единить все азербайджанские земли.

Российское государство не торопилось с принятием ханств, стремившихся вступить под его протекторат. Присоединение Азербайджана к России рассматривалось как дело будущего.

Ага Мухаммед хан Каджар приложил все усилия, чтобы восстановить власть Ирана над Азербайджаном. Силою оружия подчинил он себе некоторые ханства Южного Азербайджана. Эривань, Нахичевань и Хой на время подпали в зависимость от Турции. В пределах Закав-

казья султанская Турция интриговала против России, предпринимала шаги, чтобы утвердить здесь свое господство.

В целях сохранения своей политической власти ханам приходилось маневрировать между тремя державами. Маневры отдельных ханов были неизбежным следствием непрочности и шаткости их военно-политического положения, а не „духа единоверия". Приходится сожалеть, что проф. А. Р. Иоаннисян, не принимая во внимание исторических условий, а также об'ективных причин исторических явлений, пытается об'яснить взаимоотношения феодальных государств идеалистическими „мотивами": „мусульманством", „христианством", „лицемерием", „двуличием", „непостоянством" и т. д. Внешняя политика ханств определялась не единством религии с Турцией и Ираном, а политическим расчетом, экономической выгодой.

В период присоединения Азербайджана к России азербайджанцы получили возможность добровольно вступать в ряды русской армии и вести борьбу против Турции. „Мусульманские полки,—пишет генерал Паскевич Николаю I,—отличались в продолжение всей кампании усердием и храбростью".[1] „Должно отдать справедливость, что Карабахские татары при всякой встрече с турками первые и впереди и храбро дрались"[2]. „...Против турок конное ополчение мусульманских наших провинций, не взирая на малочисленность оного, служило весьма усердно... Мухаммедане всех областей, нам принадлежащих, просили убедительно позволения к предстоящей кампании составить ополчение гораздо значительнее, дабы разделить подвиги храбрых войск наших, и соревнование сие распространилось на Джарских и Белоканских лезгин, которые также просили позволения выставить от себя отборных воинов"[3]. Таких примеров можно привести еще не мало.

Эти факты опровергают ложное утверждение автора о том, что якобы лишь христианские Грузия и Армения могли стать форпостами России в Закавказье, а мусульманскому Азербайджану суждено было тяготеть к единоверным ему по религии Турции и Ирану. Этот вредный тезис, по существу отрицающий историческое тяготение азербайджанского народа к России, опровергается исторической действительностью.

„Весь Дербент желает,—пишет академик Гмелин,—чтобы возвратились те счастливые времена, в которые Ширван был под скипетром Российским". „Слух и молва по всей Персии, что Российские войска собираются туда иттить,—пишет Тумановский,—отчего владельцы поблизости к здешним местам, как-то: Шемхал, Уцмей и протчие **благосклоннее, а особливо Фатали хан Дербентский отзываетца, что он по преданности его к России о приходе войск в Персию весьма рад, да и весь тамошний народ, начиная от Дербента и Гилянской провинции персияне** (азербайджанцы—*Г. А.*), **купечество и земледельцы** (кроме тех, которые какую либо власть имеют), все... говорят, что **оне с великою радостью ждут нетерпеливно**

---

[1] Акты Кавказской Археографической комиссии, т. VII, д. № 806, стр. 812. Из рапорта главнокомандующего русской армии на Кавказском фронте генерала Паскевича на имя Николая I.

[2] Ген. Родожицкий—Взятие Эрзерума в 1829 году, журн. „Древняя и Новая Россия", № 8, 1877 г., стр. 302.

[3] Акты Кавказской Археографической комиссии, т. VII, д. № 284, стр. 326. Из письма генерала Паскевича графу Чернышеву.

Российских войск, и как скоро вступят в пределы тамошние, то все выше писанные места без всякого супротивления будут покорными..."[1].

Андрей Филатов в 1770 году по секретному поручению Кизлярского коменданта Немича поехал в Дербент, Кубу, а оттуда в Шемаху. После возвращения Филатов в своем секретном рапорте писал о том, что приезд члена императорской Российской Академии Наук Гмелина в Азербайджан и Иран (имевший место в 1770 году) служил поводом к распространению слухов „якобы скоро прибудут оттуда несколько вооруженных судов с войсками для покорения Персии[2] во власть России, чего **народы[3] ожидают с нетерпеливостью и все желают быть подданными России.** А знатные хотя слышат то с некоторым прискорбием, однако к сопротивлению никаких приготовлений не имеют".[4]

Имеются еще сообщения о том, что массы населения „ожидают через прибытие оного (российского войска—*Г. А.*) избавиться от междуусобия и тяжких налогов".[5]

Еще раньше, в 1722 году, наиб города Дербента имам Кули Султан в знак покорности вручил Петру I ключ от городской крепости, и от имени населения выразил большую радость в связи с переходом Дербента под власть России.

В 1723 году турецкое правительство упрекало Россию в оккупации Прикаспийских провинций. Тогда ее представители в Петербурге заявили Капичи паше и Нури Мухаммед Аге, что Прикаспийские провинции сами изъявили желание вступить под покровительство России. Для доказательства им был показан оригинал письма бакинцев. Касаясь отношения бакинцев к России, Мельгунов пишет, что бакинцы **„служат и в послушании пребыть желают** и притом объявили, что тому **второй уже год, что от злоумышленного шахова величества неприятеля обороняются и желают, чтобы те злодеи как ни скорее к достойному наказанию приведены, а они** жители его величества—**мирным охранением взысканы были**"[6].

Таким образом, можно считать несомненным, что народные массы Азербайджана, отвергая ориентацию на Турцию и Иран, стояли за Россию. За Россию стояли также дальновидные государственные деятели Азербайджана, основные слои феодального общества.

Следовательно, Азербайджан, вопреки утверждениям проф. А. Р. Иоаннисяна, несмотря на религиозные различия населения, что широко использует проф. А. Р. Иоаннисян для подтверждения своих ложных, тенденциозных выводов, ориентировался на Россию.

Проф. А. Р. Иоаннисян исказил целый ряд фактов истории Азербайджана и его взаимоотношений с Россией. В чем корень его ошибок? Следует остановиться и на этой стороне вопроса по той причине, что в освещении многих фактов автор ссылается на источники, сообщения современников.

---

[1] АВП, ф. Персидский, д. № 482. Из донесения консула К. Тумановского в коллегию иностранных дел от 25 сентября 1780 года (Везде подчеркнуто мною—*Г. А.*)

[2] Автор понятие Азербайджан спутал с Персией.

[3] Имеется в виду трудовое население.

[4] Центр. Гос. архив древних актов, ф. Персидский, д. № 17, л. 247. Из рапорта Андрея Филатова на Кизлярского коменданта Немича, 1770 год.

[5] Центр. Гос. военно-историч. архив, ф. 52, д. № 286, ч. I, л. 92.

[6] Мельгунов—Поход Петра Великого в Персию. „Русский Вестник", 1874 г. 110, стр. 41.

Корень ошибки автора заключается в том, что его исходная позиция неправильна: для освещения событий он использует самые тенденциозные, недостоверные и случайные сообщения, и их ставит на службу буржуазно-националистических идей.

Кривое зеркало проф. А. Р. Иоаннисяна особенно уродливо показывает азербайджанскую действительность—взаимоотношения Азербайджана с Россией в 1781—1784 гг. Для подтверждения этого обратим внимание на планы российского царизма в Закавказье и на стремления некоторых феодальных владетелей к расширению своих владений за счет азербайджанских земель.

В 1782 году правительством Екатерины II был составлен секретный проект об оккупации Прикаспийских провинций Азербайджана, а также Карадагского и Карабахского ханств. В последующие годы правительство Екатерины II вело подготовку к осуществлению проекта. „В сундуке отыскал для себя и читал секретный проект князя Потемкина Таврического,—пишет статс-секретарь Екатерины II Храповицкий,—чтобы, воспользуясь персидскими неустройствами занять Баку и Дербент и присоединя Гилян, назвать Албанею для будущего наследия великого князя Константина Павловича"[1]. Командование оккупационными войсками было возложено на генерал-поручика П. С. Потемкина. Такой проект не был известен ханам, однако о нем знал Кахетино-Картлийский царь Ираклий II. Раскрывая свое тайное намерение полковнику С. Бурнашеву, он писал: „...предпочитаю выгодным, чтобы Россия овладела Азербайджаном, а потому часть оного благоволить пожаловать мне"[2].

В проекте Аргутинского об образовании будущего армянского царства излагаются экономические преимущества купцов и права феодалов на земли, на крепостных крестьян, тут же предлагается заключить с Россией торговый договор и представить армянским купцам „порт на Каспийском море". В этом проекте выражались стремления армянского духовенства, феодальных дельцов и купечества. В Карабахе мелики надеялись при помощи оружия царского правительства уничтожить Карабахское ханство и за его счет упрочить и расширить свою власть.

Как видно из приведенного выше, все они, в том числе Кахетино-Картлийский царь Ираклий II, были политически и экономически заинтересованы в оккупации азербайджанских ханств. Поэтому для осуществления и ускорения оккупации они засыпали российский двор различными ложными письмами и доносами о том, что якобы все без исключения азербайджанские ханства тесно связаны с Турцией и Ираном, стоят за них и тем самым создают опасность для российского тыла в возможной войне с Турцией; они стремились убедить правительство Екатерины II, что в Закавказье оно может опереться лишь на христианскую Грузию и Армению. Эти феодальные дельцы и царские чиновники старались приписать всем без исключения ханам двуличие, непостоянство и обман. При освещении серьезных исторических событий автор исходит лишь из тенденциозных, по су-

---

[1] „Памятные записки" А. В. Храповицкого. „Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете" 1862 г., вып. II, стр. 37.

[2] Центр. Гос. военно-историч. архив, ф. 52, д. № 331, ч. IV, л. 32. Из письма Ираклия II полковнику С. Бурнашеву.

ществу фальшивых сообщений феодальных дельцов и чиновников, приводит их многочисленные письма и заявления.

Для выявления истины надо обратить внимание еще и на другие моменты. Между Ираклием II и Фатали ханом были разногласия по внутренним вопросам. Мелики и некоторые другие светские и духовные феодалы были неприятелями Ибрагим Халил хана, а последний являлся кровным врагом Кубинского Фатали хана. Прежние добрососедские отношения Карабахского хана с Кахетино-Картлийским царем, начиная с 1783 года сменились враждой. Помимо того, феодалы, за некоторыми исключениями, с корыстной целью способны были фабриковать десятки и сотни фальшивок.

Задача марксистского историка заключается в том, чтобы отнестись ко всему этому строго критически, не ограничиваться сообщениями одной стороны, сличать их с более об'ективными и достоверными источниками, чтобы найти зерно истины. Проф. А. Р. Иоаннисян, отказавшись от об'ективного исследования и освещения исторических фактов, вводит в заблуждение общественность.

Если называть вещи своими именами, а это надо делать, то следует сказать, что работа проф. А. Р. Иоаннисяна „Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия" в научном отношении не выдерживает критики, его концепция построена на преднамеренном искажении и фальсификации истории, на подтасовке и вымысле, на отрицании исторических корней дружбы между закавказскими народами. Автор в своей работе допускает возрождение буржуазного национализма.

Товарищ Сталин еще в 1913 году в своей замечательной работе „Марксизм и национальный вопрос" дал решительный отпор австрийским социал-демократам, русским меньшевикам, бундовцам, которые отстаивали самые отсталые, дикие и вредные националистические и религиозные взгляды.

Между тем, работа проф. А. Р. Иоаннисяна пронизана религиозными и националистическими рассуждениями.

Лишь советская власть, руководимая партией Ленина—Сталина, дала братским грузинскому, армянскому и азербайджанскому народам суверенное государство.

„Армения, измученная и многострадальная,—писал товарищ Сталин еще в 1920 году,—отданная милостью Антанты и дашнаков на голод, разорение и беженство,—эта обманутая всеми „друзьями" Армения ныне обрела свое избавление в том, что об'явила себя советской страной...Только идея Советской власти принесла Армении мир и возможность национального обновления"[1].

Руководитель азербайджанских большевиков тов. М. Д. Багиров в своем заключительном слове на XVII с'езде КП(б) Азербайджана сказал, что „некоторые авторы в своих произведениях на исторические темы почему-то забывают все ценное, дорогое, яркие факты, говорящие о дружбе народов Советского Союза, в частности—о дружбе народов Закавказья в прошлом, об их совместной борьбе против иноземных захватчиков; почему-то не пишут произведений, освещающих исторически сложившиеся дружественные взаимоотношения между народами, а намеренно выпячивают отрицательные явления в этих взаимоотношениях, культивировавшиеся и разжигавшиеся царским самодержавием, буржуазными националистами и другими врагами трудящихся"[1].

[1] И. В. Сталин—Собр. соч., т. IV, стр. 413.

Марксистский историк должен правдиво освещать историю, организовать правильное воспитание подрастающего поколения и в этом помочь нашей партии и Советскому государству содействовать усилению вековой дружбы народов. При этом необходимо опираться не на случайные, а на характерные и типичные факты, события и явления, определявшие основную линию исторического развития. Проф. А. Р. Иоаннисян далек от такого подхода к исследованию.

Напрашивается законный вопрос, как могло издательство Ереванского Государственного университета выпустить такую антинаучную, тенденциозную работу.

Гаси Абдуллаев

---

[1] М. Д. Багиров—Из заключительной речи на XVII съезде КП(б) Азербайджана. „Об очередных задачах Азербайджанской партийной организации". Азернешр 1949 г., стр. 104.

МҮНДӘРИЧӘ

Һ е й д ә р Һ ү с е й н о в—Бөјүк ингилабчы, көркәмли мүтәфәккир-язычы . 3
Л. М. Л о г о в—Иш режими әл илә низама салынан вә мае верилиши дәјишмәјән кривошипсиз насос 12
З. Г. З ү л ф ү г а р о в—Азәрбайчанын агардычы килләри вә вулкан күлләринин адсорбсия габилиййәти 18
И. Л. Б а г б а н л ы—Дамла анализиндә тетрародандиамминхромиат аммониумун комплекс бирләшмәсинин ишләдилмәси 41
В. Д. Я с н о п о л с к и—Биринчи Азәрбайчан үзви-кимјачысы Мөвсим бәй Ханларов 45
С. М. Ваһидова—Бакы шәһәри вә онун әтраф районларындан тутулмуш сичовулларда коксидиоз 48
С. Р. Р ү с т ә м б ә й о в—Һелминто-ларвоскопик, овоскопик анализ вә мониестиоза гаршы деһелминтизасия апармаг үчүн чиһаз 52
С. М. Ә с ә д о в вә С. Р. Р ү с т ә м б ә й о в—Чылпаг илбизләрлә мүбаризә 58
М. А. И с м а й ы л о в—XIX әсрин биринчи ярысында Азәрбайчан нефт сәнаесинин тарихинә даир 66
К а м а л Т а л ы б з а д ә—А. Сәһһәтин рус әдәбийятындан тәрчүмәләри һаггында 79
С. М. Г а з и е в—Минкәчевирдә ени археоложи тапгынтылар 90
А. Г. Л е б е д е в—Республика кеолокия музейи 106
Тәнгид вә библиография 110

СОДЕРЖАНИЕ

Г е й д а р Г у с е й н о в—Великий революционер, выдающийся мыслитель-писатель 3
Л. М. Л о г о в—Бескривошипный насос с ручным регулированием режима работы и с постоянной равномерностью подачи 12
З. Г. З у л ь ф у г а р о в—Адсорбционная способность бентонитов и вулканических пеплов некоторых месторождений Азербайджана 18
И. Л. Б а г б а н л ы—Применение комплексного соединения тетрародaнодиамминхромиата аммония в капельном анализе 41
В. Д. Я с н о п о л ь с к и й—Мовсум-бек Ханларов—первый азербайджанский химик-органик 45
С. М. В а и д о в а—Кокцидии серых крыс (*Rattus norvegicus* B.) из Баку и окрестных поселений 48
С. Р. Рустамбеков—Комбинированный аппарат, пригодный для гельминто-лярвоскопических и овоскопических анализов, а также дегельминтизации овец от некоторых гельминтозов 52
С. М. А с а д о в и С. Р. Р у с т а м б е к о в—К борьбе с голыми слизнями в Азербайджане 58
М. А. И с м а й л о в—К истории Азербайджанской нефтяной промышленности в I половине XIX в. 66
К а м а л Т а л ы б - з а д е—О переводах А. Сиххата из русской литературы 79
С. М. К а з и е в—Новые археологические находки в Мингечауре в 1949 г. 90
А. Г. Л е б е д е в—Республиканский геологический музей 106
Критика и библиография 110

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Подписано к печати 26/IX 1949 г. Печ. лист. 8. Уч.-авт. листов 13.
ФГ 16259. Заказ № 785. Тираж 1000.

Управление по делам полиграфической промышленности, издательств и книжной торговли при Совете Министров Азерб. ССР.
Типографи „Красный Восток". Баку, ул. Ази Асланова, 80.

Издательством

АКАДЕМИИ НАУК

Азербайджанской ССР

выпущены следующие книги:

Гейдар Гусейнов
Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане в XIX веке, 736 стр., ц. в пер. 18 р.

А. О. Маковельский
Древнегреческие атомисты, 402 стр., ц. в пер. 17 р.

Ц. П. Агаян
А. Бакиханов, 176 стр., ц. 7 р.

Гейдар Гусейнов
Статьи по истории развития философской и общественной мысли в Азербайджане, 154 стр., ц. 2 р.

А. В. Попов
Русские писатели на Кавказе (А. А. Бестужев-Марлинский), 72 стр., ц. 3 р.

Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, ц. в пер. 12 р.

Искусство Азербайджана
Выпуск II, 144 стр., ц. в пер. 10 р.

Материальная культура Азербайджана
Выпуск I, 160 стр., ц. в пер. 10 руб.

Пушкин и азербайджанская литература, 144 стр., ц. в пер. 10 р.

Азербайджанские сказки (на азерб. яз.) 388 стр., ц. в пер. 15 р.

Кер-оглы (на азерб. яз.), 484 стр., ц. в пер. 17 р.

Литературный сборник, т. V, 128 стр., ц. 7 р.

*

КНИГИ ПРОДАЮТСЯ во всех магазинах Азеркитаба и в киоске Издательства Академии наук Азерб. ССР в здании Академии наук (Коммунистическая, 10).

Иногородние заказы высылаются наложенным платежом

Заказы направляйте по адресу: Баку, Коммунистическая, 10
Издательство Академии наук Азерб. ССР